

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**ULTRA-ORTODOKS YAHUDİLER: HAREDİLER ÖRNEĞİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

Sümeyye ÖZTÜRK

BURSA – 2022

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

ULTRA-ORTODOKS YAHUDİLER: HAREDİLER ÖRNEĞİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Sümeyye ÖZTÜRK

**Danışman:
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ**

BURSA – 2022

TEZ ONAY SAYFASI
T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda 701821050 numaralı Sümeyye ÖZTÜRK'ün hazırladığı “Ultra-Ortodoks Yahudiler: Harediler Örneği” başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, 01/03/2022 günü 12:30-14:00 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe GÜÇ
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 04/02/2022

Tez Başlığı / Konusu: Ultra-Ortodoks Yahudiler: Harediler Örneği

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 114 sayfalık kısmına ilişkin, 03/02/2022 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5 'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

04/02/2022

Adı Soyadı: Sümeyye ÖZTÜRK

Öğrenci No: 701821050

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Yüksek Lisans

Statüsü: Y. Lisans Doktora

Danışman
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans / Doktora Tezi/Sanatta Yeterlik Tezi/ Çalışması olarak sunduğum “Ultra-Ortodoks Yahudiler: Harediler Örneği” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

04/02/2022

Adı Soyadı: Sümeyye ÖZTÜRK

Öğrenci No:701821050

Anabilim/Anasanat Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Yüksek Lisans

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Sümeyye ÖZTÜRK
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim/Anasanat Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim/Sanat Dalı	: Dinler Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: x+132
Mezuniyet Tarihi	:/...../2022
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

ULTRA-ORTODOKS YAHUDİLER: HAREDİLER ÖRNEĞİ

Dindarlık algısı geçmişten günümüze sabit kalmamış, değişim ve dönüşüm içerisinde sürekli revize olmuş, yeniden yorumlanmış ve tartışılmıştır. Bu çalışmadaki amaç da ultra-Ortodoks Yahudilerin, dini tutumları yanı sıra gerek ailevi gerekse toplumsal yaşantılarında hızla sekülerleşen Yahudi toplumuna vermiş oldukları tepkinin yerini ve önemini ortaya koymaktır. Ultra-Ortodoks Yahudiler: Harediler Örneği başlıklı bu çalışmada, Haredi Yahudiliğinin geleneksel Yahudilik içerisindeki yeri ve Yahudi olmayanlara yönelik bakış açısı incelenmeye çalışılmıştır. Bu cihetten Harediler, ilk dönemde Ferisiliğin, Orta Çağ'da da Rabbanî Yahudiliğin devamı niteliğindedir. Bu sebeple çalışmanın ilk bölümünde ilk dönemden itibaren Haredi Yahudiliğinin ortaya çıkış zeminini daha net anlayabilmek adına Yahudi mezhepleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, özelinde ultra-Ortodoks Yahudiliğin ortaya çıkışına zemin hazırlayan dönem ele alınarak dar çerçevede de olsa konu izah edilmeye gayret edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Haredi Yahudiliğinin özellikle *Öğrenenler Cemaati* olarak İsrail'de ön plana çıkan eğitim yönü ve dini-kültürel uygulamalarına değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Yahudilik, ultra-Ortodoks, Haredi, Yeşiva, Kollel, Öğrenenler Cemaati, Fundamentalizm

ABSTRACT

Name and Surname : Sümeyye ÖZTÜRK
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Sciences
Branch : History of Religions
Degree Awarded : Master
Page Number : x+132
Degree Date :/...../2022
Supervisor : Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

ULTRA-ORTHODOX JEWS: THE CASE OF THE HAREDIM

From the past to the present, the perception of religiosity has not remained unchanged, it has been constantly revised, reinterpreted and discussed in the course of change and transformation. The aim of this study is to reveal the place and importance of the reaction of ultra-Orthodox Jews to the Jewish community, which is rapidly becoming more and more secular in their family and social lives as well as their religious attitudes. In this study, titled Ultra-Orthodox Jews: The Case of the Haredim, the place of Haredi Judaism in traditional Judaism and its perspective towards non-Jews have been examined. In this respect, the Haredi Judaism is a continuation of Phariseeism in the early period and Rabbinic Judaism in the Middle Ages. For this reason, in the first part of the study, Jewish sects have been studied in order to get a better understanding of the emergence of Haredi Judaism in the first period. In the second part, the period that paved the way for the emergence of ultra-Orthodox Judaism has been discussed and the subject has been explained briefly. Finally, the educational aspects and religious-cultural practices of Haredi Judaism, especially within the sect which is prominent and called ‘the Society of Learners’ in Israel, have been mentioned in the third part.

Key Words:

Judaism, ultra-Orthodox, Haredi, Yeshiva, Kollel, the Society of Learners, Fundamentalism

ÖNSÖZ

Tez konusu belirleme ve tez çalışmasının her aşamasında fikirleriyle ve tecrübesiyle yardımlarını ve rehberliğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet GÜÇ'e şükranlarımı sunarım. Lisansüstü çalışmalara başlamam hususunda ufkumu açan Bursa İlahiyat Vakfı Müdürü Yusuf DEMİRÖZ'e, verdikleri maddi-manevi her türlü destekten ötürü tüm aileme teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Sümeyye ÖZTÜRK

BURSA-2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

YAHUDİ MEZHEPLERİ

1. İlk Dönem Yahudi Mezhepleri.....	3
1.1. <i>Hasidilik</i>	3
1.2. <i>Ferisilik</i>	4
1.3. <i>Sadukilik</i>	8
1.4. <i>Essenilik</i>	10
1.5. <i>Zealotlar</i>	12
2. Orta Çağ Dönemi Yahudi Mezhepleri	14
2.1. <i>Rabbani Yahudilik</i>	14
2.2. <i>İseviyye</i>	15
2.3. <i>Yudganiyye</i>	16
2.4. <i>Muşkaniyye</i>	17
2.5. <i>Karailik</i>	17
3. Modern Dönem Yahudi Mezhepleri.....	20
3.1. <i>Ortodoks Yahudilik</i>	20
3.1.1. Ultra-Ortodoks Yahudiler	22
3.1.2. Hasidiler	22
3.1.3. Mitnagedim	23
3.1.4. Mizrahiler	24
3.1.5. Neo-Ortodokslar (Yeni/Modern-Ortodoks Yahudiler)	24
3.2. <i>Muhafazakâr Yahudilik</i>	25
3.3. <i>Yeniden Yapılanmacı Yahudilik</i>	27
3.4. <i>Reformist Yahudilik</i>	29
3.5. <i>Hümanist Yahudilik</i>	31

II. BÖLÜM

ULTRA-ORTODOKS YAHUDİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE İNANÇ ESASLARI

1. Yahudi Aydınlanması: Haskala	39
2. Haskala'ya Karşı Ortodoks Tepki	42
3. Ultra-Ortodoks Yahudiliğin Önderi: Moses S. Schreiber ve Görüşleri	43
4. Hatam Sofer'in Reformistlere Karşı Tutumu	51
5. Tanınmış Hahamlar ve Reformistler Arasındaki Samimi İlişkiler	52
6. Ultra-Ortodoks Yahudiler ve Siyonizm	53
7. Ultra-Ortodoks Yahudilikte İnanç Esasları	57
7.1. Tanrı İnancı	57
7.2. Peygamber İnancı	59
7.3. Kutsal Kitap İnancı	61
7.4. Mesih İnancı	65
7.5. Melek İnancı	67
7.6. Ahiret İnancı	67

III. BÖLÜM

ULTRA-ORTODOKS YAHUDİLİKTE EĞİTİM VE DİNİ UYGULAMALAR

1. Ultra-Ortodoks Yahudi Eğitimi	70
1.1. Ultra-Ortodoks Yahudi Eğitim Kurumları	70
1.1.1. Heder	71
1.1.2. Beit Ya'akov	72
1.1.3. Yeşiva	73
1.1.4. Kollel	74
1.1.4.1. Kollel Çeşitleri	76
1.1.4.1.1. Litvanya Tarzı Âlimler Koleli	76
1.1.4.1.2. Hahamlık Eğitim Koleli	76
1.1.4.1.3. Sosyal Yardım-Eğitim Koleli	77
1.2. Ultra-Ortodoks Yahudi Eğitim Kurumlarının İdeolojisi	78
1.2.1. Öğrencilere Faydaları	78
1.2.1.1. Dindarlığı Aşlamak ve Manevi Büyüme Teşvik Etmek	78
1.2.1.2. Haredi Erkeklerini Laikleşmeden ve Haredi Olmayan Kültürün Tehlikelerinden Korumak	79
1.2.1.3. Sekülerleşme Nedeniyle Kaybedilen Mali Destek Kaynaklarının Değiştirilmesi	79
1.2.2. Haredi Topluluğuna Faydası	79
1.2.2.1. Gadol'u Geliştirmek	79
1.2.3. İsrail Halkına Faydaları	79
1.2.3.1. Haredi Olmayan Yahudiler Üzerinde Olumlu Bir Manevi Etki Uygulamak	79

1.2.3.2. Kutsal Topraklar için Fiziksel Güvenlik Sağlama	80
2. Dini Uygulamalar	80
2.1. <i>Günlük İbadetler</i>	80
2.2. <i>Haftalık İbadet: Şabat</i>	82
2.3. <i>Yıllık İbadetler</i>	85
2.3.1. <i>Roş ha-Şana</i>	85
2.3.2. <i>Yom Kipur</i>	86
2.3.3. <i>Pesah</i>	88
2.3.4. <i>Şavuot</i>	90
2.3.5. <i>Sukot</i>	91
2.3.6. <i>Simha Tora</i>	92
2.3.7. <i>Purim</i>	93
2.3.8. <i>Hanuka</i>	94
2.4. <i>Kurban</i>	95
2.5. <i>Oruç</i>	96
2.6. <i>Hac</i>	97
3. Kültürel Dini Uygulamalar	98
3.1. <i>Brit Mila</i>	98
3.2. <i>Bar Mitsva</i>	99
3.3. <i>Evlilik ve Boşanma</i>	100
3.3.1. Evlilik ve Eşleşme	101
3.3.2. Evlilik Töreni	103
3.3.3. Evlilik ve Demografik Büyüme	107
3.4. <i>Ölüm</i>	108
3.5. <i>Kaşerut</i>	111
SONUÇ	115
BİBLİYOGRAFYA	118

KISALTMALAR

Adı geçen eser	a.g.e.
Aynı yer/ eser	a.e.
Bakınız	Bkz.
Basım tarihi yok	t.y.
Baskı	bs.
Cilt	c.
Çeviren	çev.
Diyanet İslam Ansiklopedisi	DİA
Editör	ed.
Hazreti	Hz.
İsrail Savunma Kuvvetleri	IDF
Sayfalar/ sayfa	ss./ s.
Sayı	sy.

GİRİŞ

Yahudilik ilahi kaynaklı ve monoteist dinlerin ilki olarak bilinmektedir. Yahudiler, kökenlerini ilk ata olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim'e dayandırsalar da Yahudilik bir din olarak Hz. Musa ile başlamıştır. Yahudiliğin bozulmadan korunabilmesi adına Hz. Musa'dan sonra da Tanrı tarafından Yahudilere peygamberler gönderildiği tarihi bir vakıadır.

Hz. İbrahim'den sonra olduğu gibi Hz. Musa'dan sonra da dini boyutta yaşanan tahrifatın önüne geçilememiştir. Bu sebeple Yahudiliğin gelişim sürecinin daha düzenli bir şekilde takip edilebilmesi için dönemler halinde ele alınarak her dönemin kendi içerisinde farklı birtakım düşüncelere sahip oldukları bilgisi de bu çalışmada göz önünde bulundurulmaktadır.

18. yüzyılın sonunda ve özellikle 19. yüzyılda, Orta ve Doğu Avrupa Yahudilerinin inanç değerlerinde bir değişimin meydana geldiği hızlı ve şaşırtıcı bir süreç yaşanmasıyla beraber, dönemin önde gelen Yahudi âlimi Moses Sofer ve kendilerini Tevrat'a bağlı Yahudiler diye nitelendiren geleneksel Yahudi din âlimleri, modernliğin ve reformist hareketin yıkıcı etkisine karşı sadece Tevrat'ı esas almışlardır. Bu durumun yanı sıra her türlü değişime ve yeniliğe karşı bir tavır sergilemişlerdir.¹ Reforma karşı gelişen bu muhalif düşünce çerçevesinde ultra-Ortodoks Yahudiliğin ortaya çıktığı aşikârdır.

Ultra-Ortodoks Yahudilik kendisini Modern Ortodoks Yahudilikten daha farklı bir çizgide görmektedir. Bu noktada Modern Ortodoks Yahudilik, dinin modern dünyaya ayak uydurarak yaşanabileceğini söylerken aynı zamanda da halakaya uygun bir şekilde yaşanabileceğini öngörmektedir. Ancak ultra-Ortodoks Yahudilik modern dünyaya uygun yaşam biçimini reddederken halakaya uygun bir şekilde yaşamayı Yahudiliğin olmazsa olmazlarından görmektedir. Bu hususla bağlantılı olarak ultra-Ortodoks Yahudiliğin kendisini daha geniş topluluktan ayırma ve o topluluğun kontrol etmediği yerlerde kendi kurumlarını ve cemaatlerini meydana getirme eğiliminde olduğu görülmektedir. Gerçekte ultra-Ortodoksluk toplum içinde başka bir toplum oluşturma olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/216.

Bu alışmada, Haredilerin dini yaşantılarının yanı sıra din-devlet ilişkilerine de ışık tutulmaya çalışılmıştır. Harediler inançlarını, Yahudi inancının ilk peygamberleri ve uygulayıcıları ile başlayarak kesintisiz bir gelenek içinde bir bağlantı olarak geliştiğini görmektedirler. Haredilerin, genel olarak Yahudi dini hukukuna son derece bağlı oldukları ve dini hukukun demokratik ilkelere göre öncelikli olacağı bir devleti güçlü bir Şekilde tercih ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Harediler, genel olarak kendilerini Batı yaşam tarzının antitezi ve düşmanı olarak görmektedirler.

Haredi Yahudiliği esasında tek bir grubu barındırmamakla beraber daha çok Hasidilik ile karıştırılmakta ve tek bir grup gibi ele alınmaktadır. Haredi topluluğu, çeşitli akımları, yaklaşımları ve ideolojik tutumları ve yaşam tarzlarını temsil eden düzinelerce grup ve alt gruptan oluşan bir mozaiktir. Ancak her ne kadar farklı fraksiyonlar bulunsa da dini yaşama noktasında çok fazla ayrışmadıklarını söylemek mümkündür. Bu ayrışmanın ise daha çok siyasi boyutta olduğu aşıkrdır. Bu durumdan hareketle her Hasidi'nin Haredi olduğu söylenebilirse de her Haredi'nin Hasidi olduğu söylenemez.

Bu araştırmada Haredi Yahudiliğinin inanç ve ibadet boyutu önyargıdan uzak ve olabildiğince objektif bir Şekilde Yahudi kaynaklarına dayanarak anlatılmaya gayret edilmiştir. Çalışmada konu ile ilgili yazılı kaynaklar kullanılmıştır. Yazılı kaynaklar içerisinde hem İngilizce hem de İbranice eserlerden faydalanılmaya çalışılmışsa da kaynakların büyük çoğunluğunu İngilizce olanlar oluşurmaktadır. Konu ile ilgili Türkçe kaynaklar oldukça yetersiz olduğundan, daha çok tali konularda Türkçe kaynaklardan istifade etme cihetine gidilmiştir. Çalışmanın dinler tarihi bilim dalına kk çapta da olsa katkı sunması umut edilmektedir.

I. BÖLÜM

YAHUDİ MEZHEPLERİ

Yahudilik Tanrı tarafından İsrailoğulları'na vahyedildiği andan günümüze kadar oldukça çeşitli kültürlerle ve birtakım tarihi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Karşılaştığı tüm bu zorluklar neticesinde farklı düşüncelerle yoğrularak dönemsel olarak çeşitli mezheplerin oluşması da bu durumun doğal bir sonucudur. Dolayısıyla birinci bölümde Yahudilik'teki mezhepsel oluşumlar dönemsel olarak ele alınmıştır. Bu bölümde Yahudi mezhepleri *İlk Dönem Yahudi Mezhepleri*, *Orta Çağ Dönemi Yahudi Mezhepleri* ve *Modern Dönem Yahudi Mezhepleri* başlıkları altında incelenmeye çalışılmıştır.

1. İlk Dönem Yahudi Mezhepleri

İlk dönem Yahudi mezhepleri Hasidilik, Ferisilik, Sadukilik, Essenilik ve Zealotlar olarak bilinmektedir. Bu ayrışmanın ilk olarak Babil sürgünü sonrasında farklı kültürlerle karşılaşılması sonucunda olduğu anlaşılmaktadır. İkinci olarak da bu mezheplerin, Helen kültürünün Roma etkisiyle Kudüs ve çevresinde hâkim olmaya başlaması sonucunda ortaya çıktıklarını söylemek mümkündür. Bu noktada, Hasidilik'ten başlayarak diğer ilk dönem Yahudi mezhepleri hakkında bilgi verilecektir.

1.1. Hasidilik

Hasid kelimesi, İbranicede *dinine bağlı, dindar kişi* anlamına gelmektedir. Çoğulu *Hasidim*'dir. Hasidi kelimesi, dini ve ahlaki emirlere uymada daha yüksek bir standardı koruyanları belirtmek için rabbinik literatürde kullanılan bir terimdir. Ancak bazı rabbanî kaynaklarda, geleneksel davranış olarak kabul edilen şeyden ve övgüye değer görülen normal standarttan bir sapma olarak kabul edilmektedir.² Yahudi âdetlerini canlandırıp teşvik etmenin yanı sıra Helenizme karşı olarak doğan bu grubun paganizmi de tamamıyla reddettiği bilinmektedir. Hasidiler, Selevkiler'in aşırı baskıları ve Yahudiliği yasaklayıp Yunan ilâhlarını Mabet'e yerleştirerek onlara tapmaya

² Fred Skolnik (ed.), "Hasidim", *Encyclopedia Judaica*, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 8/390.

zorlamaları sebebiyle baskılara boyun eğmedikleri ve dinlerini muhafaza etmeye çalıştıkları da kaynaklarda yer almaktadır.³

Ortaya çıkış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte İkinci Mabet dönemi ve IV. Antiokhus'un baskıcı yönetimi (M.Ö. 175-164) sırasında ilk defa ortaya çıktıkları düşünülmektedir. Hasidiler, Helenleşen Yahudilerin karşıt grubu ve Makkabi isyanının destekleyicisi olarak kabul edilmektedir. Yehuda Makkabi önderliğinde M.Ö. 167 tarihinde başlayan isyan birkaç yıl içerisinde sonuçlanmış ve Mabet Yunan ilahlarından temizlenmiştir. Hasidiler, Şabat'ı ve diğer dini görevleri terk etmeyi kabul etmedikleri için işkence görmüş ve öldürülmüşler; siyasal bağımsızlık mücadeleleri sebebiyle de Haşmonaim'le iş birliğine son vermişlerdir. Bunlara Hasidim Rişonim (İlk Hasidiler) adı verilmiştir. M.Ö. 2. yüzyılda Kudüs'te Simeon Ben Jesus Ben Sira tarafından yazılmış bir kitapta Helenistlerle Hasidiler arasındaki bu çelişkide ortaya çıkarılmıştır.⁴

1.2. Ferisilik

Ferisilik, M.Ö. 165-160 civarında ana bünyeden ayrı bir grup olarak ortaya çıkan Yahudi dini ve siyasi mezhebidir. İkinci Mabet döneminin üç büyük Yahudi mezhebinden biridir. “*Peruşim*” kelimesinin İbranice kökü olan paraş (פרש) “*kendini ayrı tutmak, temiz olmayan kişilerden ve eşyadan uzak durmak;*⁵ açıklamak, tefsir etmek” şeklinde iki anlama gelmektedir. Ancak ikinci anlam fazla kabul görmemektedir.

“*Ayrılmış*” anlamına gelen “paraş” kelimesi, Yahudi şeriatına kendini adanmış, dindar Yahudilere tahsis edilmiştir. Çünkü Ferisiler, halkı helenleşmekten alıkoymaları, Tevrat'a sarılmaları ve itikatlarını terk etmemeyi telkin etmeleri sebebiyle, Yahudi şeriatını tatbik etmeyenlerden ayrılmışlardır.⁶ Muhtemelen, Yahudi ritüeline uymayı ve Tevrat'ı incelemeyi teşvik eden eski bir Yahudi mezhebi olan Hasidilerin halefleriydiler.⁷ İnsanlardan bu şekilde ayrılmalarının sebebi, halkın şeriatı titiz şekilde tatbik etmeyişlerinden kaynaklanmaktadır.⁸

³ Harman, “Yahudilik”, 43/212.

⁴ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2003), 59; Harman, “Yahudilik”, 43/212.

⁵ *Talmud* (Erişim 4 Ocak 2021), Kidd. 66a.

⁶ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 192.

⁷ Harman, “Yahudilik”, 43/212.

⁸ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), "Ferisiler", 230.

Ferisiler'in ortaya çıkışını Ezra dönemine kadar götüren bir görüş daha mevcuttur. Bu görüşe göre Ezra ve yardımcıları Babil'den döndükleri zaman Tevrat'ı günün şartlarına göre yeniden yorumlamış ve yeni kanunlar oluşturmuşlardır. Fakat başkohenin önderliğinde bazı aristokratlar bu duruma karşı gelmişlerdir. Böylece Ferisi kelimesinin “*Yahudilerden ayrılmış olanlar*” anlamı onları üst düzey din adamlarından ayırmak için, Sadukiler tarafından verilmiştir.⁹

Günümüz sözlüklerinde ise Ferisi kelimesinin karşılığı “*ikiyüzlü*” olarak ele alınmaktadır.¹⁰ Nitekim Hz. İsa, Yeni Ahit'te Ferisiler'den ikiyüzlü, açgözlü ve tamahkâr kimseler olarak bahsetmiştir. Tapınak içindeki şekilci ibadetleri ve kazanç peşinde koşma davranışlarından dolayı ikiyüzlü ithamına maruz kalmışlardır.¹¹

Ferisi kelimesi ilk defa, Josephus Flavius tarafından M.Ö. II. yüzyılda kullanılmıştır. Josephus, Ferisi kelimesinin daha çok “*açıklamak, tefsir etmek*” anlamına işaret etmiştir.¹² Zira Ferisiler, Tanrı'nın Musa'ya yazılı ve sözlü olarak bir şeriat verdiğine, din konusunda ehliyetli kimselerin döneme göre bu kurallarda değişiklik yapabileceğine inanmışlardır.¹³

Ferisiler'in en büyük rakipleri Mabet'in yönetimini ellerinde bulunduran ve aristokrat sınıftan oluşan Sadukiler idi. Sadukiler'in Mabet vurgusuna karşılık Ferisiler, sinagog ve Tevrat öğretisini ön plana çıkarmış¹⁴ ve çoğunluk olarak haham sınıfından meydana gelmişlerdir.¹⁵ Ferisiler, Tanrı her yerde olduğu için O'na tapınağın hem içinde hem de dışında tapınılabileceğine ve yalnızca kurbanlarla anılmaması gerektiğine inanmışlardır. Böylece sinagogu bir ibadet, çalışma ve dua yeri olarak kabul etmişler ve Tapınağa rakip olacak şekilde halkın yaşamında merkezi ve önemli bir yere yükseltmişlerdir.¹⁶ Buna karşılık Sadukiler Mabet'i kendi mülkleri sayarak günlük takdimelerin parasının

⁹ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 193.

¹⁰ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/pharisee?q=Pharisee> (erişim tarihi 9.10.2020).

¹¹ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2016), Mat.6:2, 6:5, 6:16, 23:23-36; Elç.23:6-8.

¹² Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 194.

¹³ Mişna'da Tevrat'ın nesilden nesle aktarılması hususunda en son halka olarak Sanhedrin yani Knesset Ha-Gadol kabul edilmektedir. *Mişna* (Erişim 6 Ocak 2021), Pirke Avot 1:1.

¹⁴ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 195.

¹⁵ Aydın, "Yahudi Mezhepleri", 804.

¹⁶ Menahem Mansoor, "Pharisees", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 16/31.

kendi hazinelerine ödendiğini iddia etmişlerdir. Ferisiler ise, hazinenin kimsenin malı olamayacağını söylemişler, mezbahta sunulan takdimelerin fakir halka verilmesini istemişlerdir. Bütün bunlarla beraber Ferisiler, Mabet'ten geçinen aristokrat rahip sınıfı Sadukiler'in aksine daha sivil ve halka dayanan bir hareket ortaya koymuşlardır. Her ne kadar Sadukiler, Sanhedrin'i ellerinde bulundursalar da Ferisiler'in Yahudi halkı ve siyasal otorite üzerindeki etkisi daha büyük olmuştur.¹⁷

Ferisiler'in ortaya çıkışı, bazı kaynaklarda Kudüs'teki Selevkos yönetiminde baş gösteren Makkabi isyanı sonrasında (M.Ö. 165-160) dayandırılırken¹⁸ bazı kaynaklarda, Haşmonaim (M.Ö. 140-37) dönemine dayandırılmaktadır.¹⁹ Makkabi isyanları, Selevkos yönetiminin Helenleştirme siyasetine karşı ortaya çıkmıştır. Kralın buyruğu gereği sunakta yabancı ilahlara kurban sunmayı reddeden Kohen Matatias, kurban sunmaya yeltenen Helenist bir Yahudi'yi ve kralın adamlarını da öldürünce isyan başlamıştır. Başkaldırıcı Kohen Matatias başlatmasına rağmen oğlu Yehuda Makkabi'nin Mabet'i arındırma başarısı, isyanın onun lakabı ile anılmasını sağlamıştır. İsyancıların yaşandığı dönemde yöneticilerin değişmesinin etkisiyle Sadukiler lehine olan politik hava değişmiş ve Ferisiler Sanhedrin'de güçlenmişlerdir. Ferisiler, bu dönemde Yahudiliği seçkin bir zümre dini olmaktan çıkarıp halkın dini haline getirmeye, halkı Mabet'e yaklaştırmaya çalışmışlar ve Helenleştirme politikasına karşı çıkmışlardır.²⁰

Ferisiler, M.Ö. 65 yılında kraliçe Salome Alexandra döneminde yönetimle antlaşma imzalayarak siyasi nüfuz kazanmışlardır.²¹ Bu tarihten yüz yıl kadar sonra İkinci Mabet'in Titus tarafından yıkılmasından sonra etkilerini yitirmeye başlamış ve İslami dönemde Rabbilerin ismine izafeten Rabbani Yahudilik²², modern dönemde ise Ortodoks Yahudilik adını almış ve daima ana bünyeyi teşkil etmişlerdir.²³ Böylece Yahudi cemaati içinde her zaman Ferisi ruhunu yaşatanlar olagelmiştir.

¹⁷ Harman, "Yahudilik", 43/213; Bekir Zakir Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2008), 62.

¹⁸ Aydın, "Ferisiler", 231.

¹⁹ Mansoor, "Pharisees", 16/30; Harman, "Yahudilik", 43/212.

²⁰ Tolga Savaş Altınel, "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/52 (2017), 117-30.

²¹ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 61; Flavius Josephus, *The Jewish War*, London: Harvard University Press, 1956, 53-55.

²² Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, (İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2017), 51.

²³ Mehmet Alparslan Küçük vd., *Dinler Tarihi*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2017), 233.

Ferisiler'in bir özelliği de Yahudi şeriatına bağlılıklarıdır. Onlar, dinde otorite olarak kabul ettikleri kimselerin şartlara göre hükümlerde değişiklik yapabileceklerini kabul ettikleri gibi adaletin uygulanması konusunda da sert yasaları mümkün olduğunca hafifletmeye çalışmışlardır. Örneğin Tevrat'ta geçen “... *Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanığa karşılık yanık, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir.*”²⁴ kuralını sözlü gelenekte tam lafzi anlamıyla değil deyimsel anlamıyla değerlendirmişlerdir. Sözlü gelenek yoluyla bilindiği üzere, sorumlu taraf, vermiş olduğu zarara karşılık, bu zararın parasal değerini ödemekle yükümlüdür. Bu parasal değer şöyle hesaplanmıştır: Kurban elini kaybetmişse, bu kişinin köle pazarında sağlamken ne kadar, elsizken ne kadar edeceği bilirkişiler tarafından hesaplanmaktadır. Böylelikle kişinin ödeyeceği tazminat aradaki farka tekabül etmektedir.²⁵

Yahudi hukukunda bu tür suçlara tazminat öngörülmesinin en önemli sebebi cezanın uygulanması sırasında ölçüyü tam olarak tutturmanın zor olacağından hareketle böyle düşünülmüştür. Ancak ödenen bu tazminat, kişinin dünyevi cezasıdır. Tanrı'nın bu suçlu kimseyi ahirette cezalandırma hakkı her zaman için geçerlidir.²⁶

Ferisiler, Tevrat'ta geçmeyen kader ve ahiret inancını reddeden Sadukiler ve tamamen kaderci bir çizgiye sahip olan Esseniler'e nazaran bu hususlarda daha mutedil bir yol izlemişlerdir. Ferisiler'e göre her şey kaderle ve Tanrı ile bağlantılıdır, ancak insan aynı zamanda özgür iradeye sahiptir ve insanın kaderi kendi fiillerinden etkilenmektedir. Bu sebeple dünyada yaptıkları her şeyden sorumludurlar. ²⁷ Talmud'da geçtiği üzere, “*İnsan iyilik yapmayı seçerse, göksel güçler ona yardım eder. Kötülük yapmayı seçerse, yolu ona açar.*”²⁸ İnsanın eylemlerinden sorumlu olduğuna dair bu inanç, ilahi cezalandırma şeklindeki Ferisi doktrinine yol açmıştır. Ferisiler'e göre, insan sonraki yaşamında davranışına göre ödüllendirilecek veya cezalandırılacaktır. İlahi cezaya olan bu inanç aynı zamanda, insanın varoluşunun yalnızca bu yaşamla sınırlı olmadığı şeklindeki temel fikre dayanmaktadır.

²⁴ Çık.20:23-25.

²⁵ Moşe Farsi, *Tora Tefsiri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.Ş), 2/283.

²⁶ Sa'adya Gaon, *Tefsiru't-Tevrat bi'l-arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, çev. Nuh Arslantaş, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2018), 1/859.

²⁷ Beitzah, 33b; Avot, 3/16.

²⁸ Şabbat, 104a.

Ferisiler'e göre ölümden sonra diriliş gerçek ve bütün ruhlar ölümsüzdür, fakat öteki dünyada iyi insanların ruhları tekrar diriltilecek, kötü insanların ruhları ise ebedî cezaya duçar olacaktır.²⁹ Bu inanç yeryüzündeki adaletsizliklerin ilahi adaletle ebediyete kadar cezalandırılacağına olan inancı şüphesiz mümkün kılmaktadır.

1.3. Sadukilik

Saduki kelimesi İbranice'de “*tsedukim*” şeklinde kullanılmakla beraber Ferisilik'te olanın aksine kelimenin kökeni tam olarak bilinmemektedir. Talmudik geleneğe göre Saduki ismi, Sokho'lu Antigonos'un öğrencisi olan Zadok'tan gelmektedir. Zadok, öğretmeninin düsturunu yanlış anladıktan sonra öbür dünya ve dirilişi inkâr ederek bu görüşlere göre bir mezhep oluşturmuştur.³⁰ Bununla birlikte ismin en olası açıklaması Hz. Süleyman döneminde başkohen olarak görev yapan ve daha sonra Kudüs'teki Tapınak'ta eğitim alıp hizmet eden Sadok'tan³¹ veya başka bir Rahip olan Sadok soyundan gelen kohen ailesine intisap etmelerinden hareketle Sadukiler olarak anıldıkları düşünülmektedir. Tevrat'ta Sadukiler'den, “*Tanrı'ya ve Başkohen Sadok'a bağlı ruhban sınıfı üyeleri*” olarak bahsedilmektedir.³²

Sadukiler'in ortaya çıkışını ilk olarak İkinci Mabet döneminin sonlarına dayandırmak mümkündür. Josephus Flavius, Sadukiler'in ortaya çıkışını Makkabiler dönemine dayandırmaktadır. Haşmonaylar döneminde ise Selevkosları desteklemeleri sebebiyle kendilerine karşı düşmanlık baş göstermiştir. Ferisiler ile Sadukiler arasındaki kesin ayrılık Jean Hyrcan döneminde gerçekleşmiştir. Yönetici Jean Hyrcan'ın desteklediği Sadukiler arasındaki yakınlaşma, Judas Aritbulus döneminde iyice güçlenmiş ve Alexander Yanai döneminde zirve yapmıştır. Ancak bu durum Salome Alexandra'nın saltanatına kadar sürmüştü ve bu tarihten itibaren Ferisîler üstünlük elde etmiştir.³³

Eski Yahudiliğin savunucusu olan Sadukiler, kaderin insan hayatı üzerinde var olan etkisini reddetmişler fakat insanın iyiyi ve kötüyü kendisinin kesbettiğini

²⁹ Josephus, *The Jewish War*, 385.

³⁰ Menahem Mansoor, “Sadducees”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 17/654.

³¹ 1Kr.2:35.

³² Hez.43:9, 48:11.

³³ Harman, “Yahudilik”, 43/213.

savunmuşlardır.³⁴ Sadukiler'e göre, Rab insana tercihlerini yapabileceği bir irade vermiştir ve insan kendi kaderinin hâkimidir.³⁵

Sadukiler, Ferisiler'in aksine yenilikleri kabul etmeyen muhafazakâr bir yapıya sahiptirler. Bu sebeple, Tevrat metni üzerinde gerçekleşen yorum geleneğini ve Yazılı Tevrat haricinde başka bir Tevrat'ın gerçekliğini de reddetmişlerdir. Tevrat'ta açıkça yer almayan ruhun ölümsüzlüğü, yeniden dirilme,³⁶ melek ve şeytan türü ruhani varlıkları, Mesih ve kader inancı gibi meseleleri de kabul etmemelerinden hareketle materyalist bir düşünceye sahip oldukları bilinmektedir.³⁷

“... Kuzeye bakan oda da sunakta hizmet verecek kâhinler için. Bunlar Levi soyundan, Rab'be hizmet etmek için O'na yaklaşan Sadokoğullarıdır.”³⁸ pasuğundan hareketle gerçek otoriteyi temsil ettiklerini savunmuşlardır. Kendilerini dini otorite olarak görmeleri sebebiyle Mabet'teki ibadet döngüsünü teşkil eden günlük kurbanlar ve yıllık bayramlar üzerine odaklanmışlardır. İkinci Mabet'in Romalılar tarafından yıkılmasıyla birlikte varlık alanlarını da kaybetmişlerdir. Ancak inanç esaslarının M.S. 9. yüzyılda kurulan Karailik mezhebiyle yeniden canlandığı kabul edilmektedir.³⁹

Sadukiler Tevrat'ın uygulanması ve Mabet hizmetleri konusunda, yani inanç ve amelde Ferisi karşıtlığıyla tanınmışlardır. Sadukiler, Tevrat kanunlarını, Ferisiler tarafından benimsenen görüş olan parasal tazminat olarak yorumlamaktan ziyade gerçek anlamı ile bizzat uygulanmasını istiyorlardı. Uygulamadaki bu sertlikleri sebebiyle, Kraliçe Salome Aleksandra zamanında Sanhedrin'den uzaklaştırdıktan sonra Ferisiler Sanhedrin'e hâkim olmuşlardır.⁴⁰

³⁴ Josephus, *The Jewish War*, 387.

³⁵ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 207.

³⁶ Mat.22:23; Mar.22:18; Luk.20:27; Elç.23:8.

³⁷ Fuat Aydın, *Yahudilik*, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 51; Aydın, "Sadukiler", 660; Yusuf Besalel, "Saduçiler (Sedukimler)", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 3/558.

³⁸ Hez.40:46.

³⁹ Salime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, (Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2016), 27; Aydın, *Yahudilik*, 51-52.

⁴⁰ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 208.

1.4. Essenilik

Essenilik, M.Ö. II. asrın ortalarıyla M.S. I. asır arasında yaşamış mistik yapılı bir Filistin Yahudi mezhebidir. Kökenleri tam olarak belirsiz olmakla beraber ortaya çıkışı Makkabi isyanları sonrasına rastlamaktadır. Mabet'in M.S. 70 yılında ikinci kez yıkılışına kadar geçen dönemde Ölüdeniz'in kuzeybatısına yerleşen Esseniler hakkında sonraki dönemlere ait fazla bilgi bulunmamaktadır. Yaşadıkları bölgeye ithafen Esseniler'e "*Ölüdeniz Yazmaları Mezhebi*" de denilmektedir.⁴¹

İsiyim kelimesinin İbranice etimolojik kökeni üzerinde fikir birliği bulunmamakla beraber, "*mütevazı ve dindar kişi*" anlamındaki hasidi kelimesinin Süryanice karşılığı olduğu veya "*şifacı*" anlamına geldiği düşünülmektedir.⁴² Başka kaynaklarda ise, "*sessiz, sakin ve ketum kişilerin oluşturduğu topluluk*" gibi anlamlar barındırabileceğinin yanı sıra Efes'te Artemis'e hizmet eden bekâr rahip Essenas'tan gelmiş olabileceğine dair de görüş ileri sürülmektedir.⁴³ Josephus, "*isiyim*" kelimesini bir yerde ilk anlamıyla kullanırken Philo ise daha çok ikinci anlamı tercih etmiştir. Philo, aynı zamanda *Quod Omnis Probus Liber Sit* (Her İyi İnsan Hürdür) isimli eserinde "*İsiyim*" kelimesinin anlamını "*Kutsiyet*" kelimesi ile irtibatlandırmıştır.⁴⁴

Esseniler ile alakalı en eski kaynaklar Kumran Yazmaları⁴⁵, Philo ve Josephus'un eserleridir. Esseniler'in kökeni hakkındaki Yahudi görüşüne göre, Makkabi mücadelelerinden de önce mevcut olan ilk Hasidilerin devamı niteliğindedirler. Bu mezhep, Yunanlı yöneticiler ve Helenistler'e karşı başarı kazanıldıktan sonra Hasidilerin dine aşırı bağlılığı toplum nezdinde rağbet görmeyince Hasidi mensuplarınca kurulmuştur.⁴⁶

Esseniler'de düalist bir melek inancı olması yanı sıra Ferisilerle benzerlik göstermektedirler.⁴⁷ Esseniler, aynı zamanda ölümden sonra dirilişe, kıyamet gününde

⁴¹ Yusuf Besalel, "Esenyenler", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001), 1/159.

⁴² Harman, "Yahudilik", 43/213.

⁴³ Menahem Mansoor, Philip Davis, "Essenes", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 6/511.

⁴⁴ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 211-13.

⁴⁵ Gürkan, *Yahudilik*, 141.

⁴⁶ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 211.

⁴⁷ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 220.

yapılacak olan yargılanma inancına ve koyu bir kaderci anlayışa sahiptir.⁴⁸ Ayrıca Mesihî dönemin yakın olduğu inancı üzerinde durmuşlardır. Kendilerinin İsrail'in, kurtuluşu hak eden seçilmişlerin geride kalanları olduğuna inanmışlardır.⁴⁹

Esseniler, yaşamlarını Tevrat'ın hükümlerine bağlı olarak sürdürmüşlerdir. Kazançlarını komünal topluluklarda olduğu gibi paylaşarak kendilerini dini hayata ve çalışmaya vermişlerdir.⁵⁰ Zahidâne bir hayat süren Esseniler, neredeyse yarı manastır hayatı yaşamışlar ve bu sebeple de yanlarında kendilerini korumak için bulundurdıkları eşyalar haricinde miğfer, zırh ve kalkan gibi savaşta kullanılabilecek eşyalar yapmamış ve kullanmamışlardır. Esseniler, aynı zamanda bekârlığa, yoksulluğa, başlarındaki insanlara itaate, Musa'nın getirdiği şeriata riayete ve Sebt gününe oldukça saygılı bir şekilde dikkat etmişlerdir.⁵¹ Ahlaksızlık olduğunu düşündükleri için dünya zevklerinden kaçınmışlardır. Ölçülü olmayı ve tutkuların kontrolünü özel bir erdem olarak görmüşlerdir. Evliliği küçümsemişler, ancak erkek çocuklarını evlat edinmişler ve kendi ilkelerine göre yetiştirmişlerdir.⁵²

Kapalı bir cemaat yapısına sahip olan Esseniler, Tevrat'ın ayin ve ibadet kurallarını titizlikle yerine getirmişlerdir. Esseniler'in, beli bağlı beyaz keten elbise giydikleri ve temizlik ritüelini oldukça sıkı bir şekilde uyguladıkları bilinmektedir. Toplu yemeklerden önce, temizlenmek maksadıyla soğuk su ile yıkanmakta ve toplu dualar yapmaktadırlar.⁵³ Din adamları, ekmek ve şarabı şafakta, aydınlığın kaynağı olan güneşin karşısında takdis etmişlerdir.⁵⁴

Cemaat tarafından üye olarak kabul edilmiş bir kimsenin, dışarıdan bir kimseye yaşantıları hakkında en küçük bir bilgi vermesi kesinlikle yasaktır. Üyeleri birbirlerine, dini bir yeminle bağlıdır.⁵⁵ Esseniler, mezhebe yeni katılmak isteyenleri de belli bir deneme döneminden geçirmişlerdir. Denemeden sonra, uygun gördüklerine temizlik uygulamasını⁵⁶ öğretir ve sonrasında da Tanrı'nın yasalarına bağlı kalacaklarına ve

⁴⁸ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, s. 28; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 298.

⁴⁹ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 220.

⁵⁰ Harman, "Yahudilik", 43/214; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 211.

⁵¹ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 213.

⁵² Josephus, *The Jewish War*, 369.

⁵³ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 215-16.

⁵⁴ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 215.

⁵⁵ Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 297; Aydın, *Yahudilik*, 53.

⁵⁶ Mansoor, Davis, "Essenes", 6/512; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 216.

dürüstlük içinde yaşayacaklarına, iyiliği öğütleyip kötülükten uzak duracaklarına, kardeşlerini seveceklerine dair yemin ettirerek kendi aralarına kabul etmişlerdir.⁵⁷ Ayrıca mezhebe sadece erkekler kabul edilmiş kadınlar kabul edilmemiştir.⁵⁸

Esseniler mal mülk edinmemeyi, hayvan eti yememeyi⁵⁹ ve ticaret yapmamayı tercih etmiş olmalarının yanı sıra geçimlerini tarımla sağlamışlardır. Güneşten önce çalışmaya başlamış ve güneşin batmasıyla birlikte çalışmayı bırakmışlardır.⁶⁰ Gereksinimlerini aşan üretime ve tarımsal faaliyetlere son derece karşı çıkmış olmalarının bir sonucu olarak kanaatkâr bir hayatı tercih etmişlerdir. Kölelik anlayışına karşı çıkmışlardır. Büyük günah işleyenleri toplumdan uzaklaştırmışlar yiyecek-içecek vermemişlerdir. Bu noktada kişi, eziyet çekip pişman olduktan sonra onu yeniden aralarına kabul etmişlerdir.⁶¹

Hıristiyanlarla Esseniler'in uygulamaları arasında da benzerlikler bulunmuştur. Esseniler, Hıristiyanlar gibi vaftiz ayini düzenlemiş, dinsel olaylar için toplu yemekler tertip etmiş, içlerindeki fakirleri desteklemiş, havarilik makamını ve görevini kabul etmişlerdir. Esseniler içinde yer alan Mevakrim (Müfettişler) de Hıristiyanlıktaki piskoposlarla eş tutulmuştur.⁶²

Yukarıda da bahsedildiği üzere Esseniler, evlilik hayatına dair sahip oldukları düşünceden dolayı nesilleri devam etmemiş ve miladi 70 yılında Mabet'in ikinci kez yıkılmasıyla beraber etkilerini de yitirmişlerdir.⁶³

1.5. Zealotlar

Zealot, Grekçe bir kelime olup “*Tanrı ve şeriat için gayret gösteren, yurt sever*” anlamına gelmektedir. İbranice’de *Kanna* kelimesi ile ifade edildiği için grubun üyelerine *Kannaim* de denilmektedir.⁶⁴ Aynı zamanda Kanna kelimesi, Tevrat’taki kullanımı ile “*kıskanç*” anlamına da gelmektedir.

⁵⁷ Çoban, “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, 65.

⁵⁸ Besalel, “Esenyenler”, 1/159.

⁵⁹ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 213.

⁶⁰ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 214.

⁶¹ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, 298.

⁶² Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 221-22; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 299.

⁶³ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 28; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 298.

⁶⁴ Harman, “Yahudilik”, 43/214.

«לֹא־תִשְׁמַחְנָה לָהֶם וְלֹא תִעְבְּדֵם כִּי אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֵל קָנָא פֶקֶד עֵין אֶבֶת עַל־בְּנֵי עַל־שִׁלְשִׁים וְעַל־רַבְעִים
לְשָׁנָא»

*“Putların önünde eğilmeyecek, onlara tapmayacaksın. Çünkü ben, Tanrın Rab, kıskanç bir Tanrı’yım. Benden nefret edenin babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım.”*⁶⁵

Burada אֵל קָנָא ifadesi ile Tanrı, kendisine tapan birinin başka mabutlara ya da geleneklere ibadet etmesine tahammül edemeyen ve bu şekilde davranılmadığında intikamcı bir Tanrı olduğunu açıkça beyan etmektedir. Bunun nedeni, Tanrı ile evrendeki herhangi başka bir fenomen arasında kesinlikle herhangi bir şekilde karşılaştırma yapmak veya tapmak büyük bir saygısızlık olarak kabul edildiğinden Tanrı’nın bu durum karşısında kesinlikle tahammülünün olmamasıdır. Bu nedenle, kendisini herhangi bir başka varlıkla karşılaştırılmayı reddederek kendisinin onuruna sahip çıkma hakkına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁶

Zealotlar, İkinci Mabet döneminde Gaulanitisli Yahuda önderliğinde,⁶⁷ Filistin’de ortaya çıkmış ve dönemin Roma İmparatorunu Rab edinmeyi reddetmişlerdir. Zealot da Roma İmparatorluğunun diplomatiklerine karşı suikastlar düzenleyen gelenekçi Yahudi gruplarına verilen addır. M.S. 66 yılından sonra, isyanları ve Mabet’te silahlı grubu ifade eden politik bir anlam kazanmıştır.⁶⁸ Faaliyetlerini çoğunlukla Masada’da gerçekleştiren Zealotlar, Joseph Flavius’a göre, “terörist” bir grup olmanın yanı sıra Roma ile olan savaşın tüm müsebbibi de onlardır.⁶⁹

Bu bilgiler ışığında Zealotların da Helenizm ile gelen başka Tanrıları ilah edinmeye karşı çıkan, içine kapanık, geleneğe sarılan, kapalı bir yapı gösteren muhafazakâr ve fanatik bir hareket olduğu söylenebilir.

⁶⁵ Çık.20:5.

⁶⁶ Gaon, *Tefsiru't-Tevrat bi'l-arabiyye*, 1/845-46.

⁶⁷ Jonathan Price, “Zealots and Sicarii”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 21/471.

⁶⁸ Harman, “Yahudilik”, 43/214.

⁶⁹ Çoban, “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, 68.

2. Orta Çağ Dönemi Yahudi Mezhepleri

2.1. Rabbani Yahudilik

Rabbani Yahudilik, ilk dönem Yahudi mezheplerinden Ferisiliğin devamı ve ana bünyeyi oluşturan kısımdır. Rabbani Yahudiliğin teşekkül dönemi, İkinci Mabet'in Romalılar tarafından yıkıldığı miladi 70 yılı ile 640 yılları arasını kapsayan dönemdir. Yahudiliğin bir din olarak devam edebilmesi için rabbiler tarafından ortaya konulan bu mezhebin taraftarları, kendilerini gerçek Yahudiliğin temsilcileri olarak görmüşlerdir.

Rabbi kelimesi, “*öğretmen, üstat*” anlamına gelmektedir. Rabbani geleneğe göre, rabbi kavramı İkinci Mabet'in yıkılmasından önce bu özel anlamıyla kullanılmamıştır. Bu dönem öncesinde, “*Hz. Musa'ya gelenek tarafından verilen önemli bir unvan*” olarak kullanılmıştır.⁷⁰

Rabbani Yahudiliğe göre, Tevrat'ta geçen “*Rab Musa'ya, 'Dağa yanıma gel' dedi, 'Burada bekle, halkın öğrenmesi için üzerine yasalarla buyrukları yazdığım taş levhaları sana vereceğim*”⁷¹ ifadesi Sina'da Musa'ya hem yazılı Tevrat'ın hem de sözlü Tevrat'ın verildiğine dair bir delildir.

Mabet'in yıkılmasından sonra Sözlü Tevrat, din âlimleri tarafından Mişna adı altında derlenmiştir. Mişna'nın barındırdığı konuların girift ve zor olması sebebiyle anlaşılma problemi ortaya çıkınca Mişna'daki hükümlerin de din âlimleri tarafından yorumlanması ile ortaya Gemara çıkmıştır. İşte oluşan bu iki yeni literatür Talmud adı altında birleştirilmiştir.

Rabbani Yahudilikte Talmud daha önemli görülmüş; Tevrat sadece ibadetle ilgili meselelerde referans kaynağı olarak kabul edilmiştir. Talmud çizgisine sıkı bir şekilde bağlı olan Rabbani Yahudileri, Talmud haricindeki kaynaklara karşı sert bir tavır sergilemişlerdir. Rabbani Yahudiliğe göre Talmud, Tanrı tarafından sadece Yahudilere verilmişken Tevrat tüm milletlere verilmiştir. Tevrat'ın değerini bu minvalde

⁷⁰ Mustafa Alıcı, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 3/7 (2015), 21-23.

⁷¹ Çık.24:12.

Talmud'un değeriyle ilişkilendirerek Talmud olmadan Tevrat'ın da anlaşılamayacağını vurgulamışlardır.⁷²

Tevrat ve Talmud nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Zaman içerisinde Talmud üzerine yapılan çalışmaların da dahil edilmesiyle beraber Rabbinik literatür oluşturulmuştur.⁷³

İkinci Mabet döneminde merkezde bulunan Mabet, kurban ibadeti ve kohen sınıfının yerine Rabbanî dönemde Tevrat, sinagog ibadeti ve rabbiler merkezde yer almıştır. Bu döneme, Rabbilerin Tevrat'ı yorumlayarak Talmud'u yani sözlü Tevrat'ı oluşturmaları sebebiyle de "*Rabbanî Dönem*" denilmiştir.⁷⁴

Rabbanî Yahudilikle beraber yeniden dirilmeye olan inanç resmi bir öğreti halini almıştır. Rabbanî Yahudilik günümüzde de geleneğini sürdürerek yeniden dirilişin gerçekleşeceğine olan inanç Ortodoks Yahudiler tarafından devam ettirilmektedir.⁷⁵

Rabbanî dönemde, Yahudilerin farklı coğrafyalara yayılmış olmaları sebebiyle Aşkenazi, Sefarad ve Mizrahi ayrışması ortaya çıkmıştır. Buradaki ayrım dini inançtan ziyade yaşanan coğrafya, konuşulan dil, kullanılan yazı biçimi ve aldıkları eğitimin, yanı sıra kültürel adet ve uygulamalar noktasında olan bir ayrışmaydı ve bu durum günümüzde de hala devam etmektedir.⁷⁶ Ancak Rabbanî Yahudilik günümüzde Ortodoks, Muhafazakâr ve Reformist Yahudilik olmak üzere üç büyük mezhep şeklinde devam etmektedir.⁷⁷

2.2. İseviyye

İsevi terimi, "*Hz. İsa'nın takipçileri*" anlamında Hıristiyanlık ile aynı anlamda kullanılmışsa da İslami kaynaklarda İseviyye grubu olarak zikredilen ve Ebu İsa el-İsfahani'ye atfedilen bir Yahudi mezhebini anlamak da mümkündür.

İran'da kurulan İseviyye mezhebinin kurucusu Ebu İsa İshak b. Yakub el-İsfahani'nin (Yitshak ben Yaakov) hangi dönemde yaşadığına dair kaynaklar arasında ihtilaf

⁷² Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 300.

⁷³ Harman, "Yahudilik", 43/214.

⁷⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 57.

⁷⁵ Yusuf Yılmaz, "Ruhun Yeniden Dirilmesi Unsuru Üzerinden Zerdüştlük–Yahudilik Etkileşimi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2017), 151.

⁷⁶ Gürkan, *Yahudilik*, 66.

⁷⁷ Harman, "Yahudilik", 43/214.

bulunmaktadır. Bu mezhebin kurucusu Yahudi kaynaklarına göre Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde yaşamıştır. Şehristani ise, Emevi Halifesi II. Mervan döneminde fikirlerini yaymaya başladıklarını ve Abbasi Halifesi Mansur zamanında faaliyet gösterdiklerini bildirmiştir.⁷⁸

İseviyye mezhebinin en büyük amacı Yahudileri esaretten kurtarmak ve Kudüs'ü yeniden ele geçirmek olmuştur. Bu sebeple Ebu İsa, kendisinin peygamber olmanın yanı sıra beklenen Mesih'in elçisi olduğunu ve Tanrı'nın kendisiyle konuştuğunu⁷⁹ iddia ettikten sonra Yahudileri ve Kudüs'ü esaretten kurtarmak için bir ordu toplayarak Kudüs üzerine yürümüşse de Halife Mansur tarafından bozguna uğratılmıştır.⁸⁰ Bu bozgunun sonra Ebu İsa'nın akıbeti hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber İseviyye mezhebinin günümüze kadar ulaşamadığı bilinmektedir.

Ebu İsa, kesilen bütün hayvanları yemeyi haram kabul etmiştir. Şehristani'ye göre günde on vakit ibadet etmeyi emretmiş aynı zamanda bu vakitleri de bildirmiş;⁸¹ ancak başka kaynaklarda günlük ibadet vaktinin yediye iblağ edildiği kaydedilmiştir. Ancak ikinci görüş daha kuvvetli görülmektedir. Zira Ebu İsa günlük ibadet sayısını yediye iblağ ederken Tevrat'ta geçen şu ifadeleri esas almıştır: “...*Günde yedi kere sana hamd ederim.*” O, aynı zamanda şarap içilmesini yasaklamış ve boşanmaya da izin vermemiştir.⁸² Tevrat'ta geçen pek çok hüküm hakkında Yahudilere muhalefet etmiştir.

Ebu İsa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed kendi kavimlerine peygamber olarak gönderildikleri için bunların peygamberliğini kabul etmenin Yahudilerin imanına zarar vermeyeceğini ileri sürmüştür. Kendisi de semaya yükseldiği zaman bu peygamberlerle tanışmıştır.⁸³

2.3. Yudganiyye

İseviyye mezhebinin devamı niteliğinde olan Yudganiyye mezhebi, Ebu İsa'nın öğrencisi Yudgan tarafından kurulmuştur. Yudgan da Ebu İsa gibi peygamberlik ve Mesihlik iddiasıyla ortaya çıkmışsa da Ebu İsa ile aynı sonu paylaşmak istemediği için

⁷⁸ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 226.

⁷⁹ Şehristani, *Milel ve Nihal*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 205.

⁸⁰ Harman, “Yahudilik”, 43/214.

⁸¹ Şehristani, *Milel ve Nihal*, 206.

⁸² Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 227.

⁸³ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 227.

Masihlik iddiasından vazgeçmiş ve böylece dini alan içerisinde kalarak siyasi mücadeleden uzak durmuştur.⁸⁴

Yudgan, insanları züht hayatına ve çokça ibadet etmeye davet etmiş, cennet ve cehennemle ilgili Tevrat'ta geçen kısımların zahiri ve bätini anlamlarının olduğunu ileri sürerek bunları tevil etmiştir. Kader konusunda ise insanın iyiyi veya kötüyü özgür iradesiyle tercih ettiği için yaptıklarından sorumlu olacağını iddia etmiştir. Yudgan, İseviyye'de olduğu gibi şarap ve et yasağı⁸⁵ ile yedi vakit ibadet usulünü uygulamıştır. Şabat ve diğer dini günlere ait kuralların Kudüs ve Filistin dışında geçerli olmadığını ileri sürmüştür.⁸⁶

2.4. Muşkaniyye

Yudgan'dan sonra Muşkan tarafından İran'da oluşturulan Muşkaniyye mezhebinin Yudganiyye'den tek farkı muhaliflerle savaşmayı gerekli görüyor oluşuydu. Bu sebeple Kum şehri yakınlarında on dokuz kişi ile isyan eden Muşkan ve taraftarları öldürülmüştür. Aynı zamanda Muşkanilerden bazılarının Hz. Muhammed'in Yahudiler dışında Arap ve diğer kavimlere gönderilmiş bir peygamber olduğunu söyledikleri kaynaklarda geçmektedir.⁸⁷

2.5. Karailik

Karai kelimesinin anlamı üzerinde bir birlik bulunmamaktadır. Karai kelimesinin kökeni, İbranice'de "okudu" anlamına gelen "kara" kökünden gelmektedir. Çoğulu ise *Karaim*'dir. Talmud külliyatını reddettikleri ve Tanah'ı çokça okudukları ve üzerinde çalıştıkları için Karai adını almışlardır.⁸⁸ Başka bir görüşe göre bu kelime, K-R-A kökünden gelmekte olup, Arapça kıraat kelimesi ile aynı anlama sahiptir.⁸⁹ Her ne kadar karai kelimesinin İbranice veya Arapça gibi iki farklı dilden ortaya çıktığına dair farklı görüşler olsa da her iki görüşün aynı cihette olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı ifade edilmektedir.

⁸⁴ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 228-29.

⁸⁵ Şehristani, *Milel ve Nihal*, 206.

⁸⁶ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 229.

⁸⁷ Şehristani, *Milel ve Nihal*, 206.

⁸⁸ Harman, "Yahudilik", 43/215.

⁸⁹ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın, 2015), 197.

Üçüncü bir görüşe göre ise kelime, kelimenin kökeni *Kutsal Yazı/Tevrat* anlamına gelen İbranice *Mikra* kelimesinden hareketle “*ba’le/ba’lei mikra*” (Tevrat’ın Sahipleri/Uzmanları) veya “*bney mikra*” (Tevrat’ın Oğulları/Takipçileri) şeklindeki kullanımdan gelmektedir.⁹⁰

Karailik, 767 yılında Irak’ta Anan ben David önderliğinde ortaya çıkan, Abbasiler’in himayesinde gelişen ve Tanah’ı tek otorite olarak kabul eden bir Yahudi mezhebidir.⁹¹ Anan ben David, bu mezhebin esaslarının “*Sefer ha-Mitsvot*” isimli eserinde bir araya getirmiştir. Ancak bu eser tam bir şekilde günümüze ulaşamamıştır. Anan ben David, Mabet’in yıkılmasıyla beraber ortadan kalkan kurban ibadetinin yeniden canlandırılması ve Levililer kitabında geçen hususların uygulanması hususunda oldukça istekli davranmıştır. Bu mezhep ilk başlarda Anan ben David’e atfen Ananiyye olarak anılmış olsa da daha sonra, Anan’ın ortaya atmış olduğu “*Doğrudan doğruya Tanah’a başvurun, benim fikirlerime körü körüne bağlanmayın*” sözü gereği IX. Yüzyılda mezhebin temsilcisi olan Benyamin en-Nehavendi aracılığıyla Karai Mezhebi ismini almıştır.⁹²

Rabbani kaynaklar, Karailik mezhebinin başlangıcını Anan ben David’e dayandırsa da Karai kaynakları daha farklı bir yorumla bu mezhebin başlangıcını çok öncelere, Yeroboam zamanında Yahudi halkı arasındaki ilk bölünmeye veyahut Sadukilere kadar götürmektedir. Anan ben David ise Karai mezhebinin daha çok toparlayıcısı ve geliştiricisi konumunda yer almaktadır. Böylelikle Karailer, kendilerinin sonradan ortaya çıkmış bir mezhep olmadığını bilakis en başından beri Hz. Musa’nın öğretisinin doğru yorumu olduklarını savunmuşlardır.⁹³

Karailer, Tevrat’ın Tanrı tarafından gönderilen tek kitap olduğuna inanmaktadırlar. Bu sebeple Rabbiler tarafından oluşturulan Talmud’u kabul etmemektedirler.⁹⁴ Aynı zamanda Karailer, Tevrat’a herhangi bir ilave veya çıkarma yapılmasını ve tefsirine müdahale edilmesini hoş görmemişlerdir.⁹⁵

⁹⁰ Gürkan, *Yahudilik*, 64.

⁹¹ Şehristani, *Milel ve Nihal*, 204.

⁹² Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 236-40.

⁹³ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, 201; Shlomo Hofman, “Karaites”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 11/787.

⁹⁴ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, 301.

⁹⁵ Yas.4:2.

Hız. İsa'nın nasihatlerini doğrulayan Karailer, onun Rab tarafından gönderilmemiş olduğuna ve kendisinin de böyle bir iddiada bulunmadığına inanmışlardır. Aynı zamanda Hız. Musa'nın şeriatını nesh edecek herhangi bir şeriat getirmemiştir. Karailer'e göre Hız. İsa Tevrat'ın hükmünü bilen veli bir kul olmasının yanı sıra İncil'deki Faraklit hadisesinin de 'âlim kişi' olarak hayat bulduğunu savunmuşlardır.⁹⁶

Anan ben David, Şabat günü aydınlanmak veya ısınmak için ateş yakmanın yasak olması gibi son derece sert yasaklar koymuştur. Aynı zamanda sinagoga girileceği zaman veya Tevrat okunacağı zaman eller ve ayakların yıkanması ve su kabının kutsal sayılması gibi kurallar yanı sıra Şabat günleri evin terkedilmemesi, sünnet töreni yapılmaması, şarap içenin veya ayağında ayakkabı olanın sinagoga girmesinin yasaklanması gibi yasaklar da getirmiştir.⁹⁷ Bu yasak ve uygulamalar günümüzde de halen devam ettirilmektedir.

Tevrat'a son derece önem vermeleri sebebiyle İbranice'yi de önemsemişler ve ibadetlerini dahi İbranice yapmışlardır.⁹⁸ Günümüzde Karailer'de ibadet sabah ve akşam olmak üzere günde iki vakit yapılmakta ve kadınlar da ibadete katılmaktadırlar. Yapılan bu ibadetlerde Zebur'dan dualar okunmaktadır.⁹⁹ Karailer'in sinagoglarında sandalye yer almaz ve sinagoglarını da yer altında inşa etmektedirler.¹⁰⁰ Karailer, İslamiyet'i andıracak şekilde yere diz çökerek ve eğilerek ibadetlerini yapmaktadırlar. Karailer'de Ortodoks Yahudiliğine nazaran yılbashi, temizlik ritüelleri, Şabat'ın kutlanması, mezuya ve tefilin kullanımı ayrıca kadın-erkek eşitliği gibi hususlarda farklılıklar bulunmaktadır.¹⁰¹

Rabbani geleneğe dayanan etli ve sütlü yiyecekleri karıştırmamaya ve uyluk eti yememeye dair bu iki yasak Karailer tarafından reddedilmiştir.¹⁰² Tevrat'ta yer alan "Oğlağı anasının sütünde haşlamayın"¹⁰³ yasağı gereği, Karailer'in sığır etinin tüketilmesini yasakladıkları kabul edilmektedir. Ayrıca katledilen yani annesinin

⁹⁶ Şchristani, *Milel ve Nihal*, 204-5.

⁹⁷ Yusuf Besalel, "Karaim", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 2/311; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 239.

⁹⁸ Gürkan, *Yahudilik*, 65.

⁹⁹ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, 283.

¹⁰⁰ Besalel, "Karaim", 311.

¹⁰¹ Gürkan, *Yahudilik*, 283-320.

¹⁰² Gürkan, *Yahudilik*, 259.

¹⁰³ Yas.14:21.

rahminden diri olarak alınan bir hayvanın etinin yenilmesini de kesinlikle yasaklamışlardır. Karailer, yalnızca Tevrat'ta belirtilen hayvanların etlerinin yenilmesine izin vermekle beraber Talmud'da formüle edilen, izin verilmiş memeliler ve kuşlara dair kriterleri reddetmektedirler. Birçok Karai bilgini, Mabet'in yıkılmasından bu yana her türlü et tüketiminin yasak olduğunu savunmuştur.¹⁰⁴

Rabbani Yahudiliğe karşı bir mezhep olduğu için heretik bir mezhep olarak görülmektedir. Karailer, her ne kadar Talmud'u reddetmelerinden dolayı Sadukiler'in devamı olarak kabul edilseler de Mesih ve ahirete iman konusunda onlardan ayrılmaktadırlar.¹⁰⁵

3. Modern Dönem Yahudi Mezhepleri

3.1. Ortodoks Yahudilik

Ortodoks kelimesi Yahudi tarihi açısından oldukça yeni bir kelimedir. İlk defa 1795 yılında Yahudi Aydınlanması döneminde ortaya çıkmıştır. Reformist Yahudilik'in ortaya koymuş olduğu yeniliklere tepki olarak Yahudi inanç ve uygulamalarını ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰⁶ Ortodoks Yahudilik, 19. yüzyılda sistematikleşmiştir.¹⁰⁷

Daha önce de ifade edildiği gibi Ortodoksluk, ilk Yahudi mezheplerinden Ferisilikle başlayıp Rabbani Yahudilikle devam eden bir sürecin günümüzde yaşanan dönemi ve hayat tarzını ifade etmektedir. Bu sebeple kendilerini Tevrat'ın ve Yahudilik'in asıl koruyucuları kabul etmektedirler. Rabbani Yahudilik'ten tek farkları dönemin şartlarına ve uygulamalarına göre bir anlayış tarzı benimsemiş olmalarıdır. Böylece değişen dünyayı daha kolay bir biçimde kavrayabilmektedirler. Diğer Yahudi anlayışlarını ise meşru olarak kabul etmezler.¹⁰⁸

Günümüze kadar yapılan Tevrat eleştirilerine rağmen Tevrat'ın Hz. Musa'ya Tanrı tarafından bizatihi yazdırılması ve Sözlü Tevrat'ın ise bizatihi vahyedilmesi ile hiç bozulmadan günümüze kadar ulaştığına inanmaktadırlar. Tevrat'ın vahiy kaynaklı olduğunu ortaya koymak amacı ile yaşanmış ve yaşanacak olayları ortaya çıkarabilen

¹⁰⁴ Hofman, "Karaites", 799.

¹⁰⁵ Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 301.

¹⁰⁶ Harman, "Yahudilik", 43/216.

¹⁰⁷ Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 354; Aydın, *Yahudilik*, 77.

¹⁰⁸ Aydın, *Yahudilik*, 77-78.

bir şifre üzerine bina edildiğini ispatlamak maksatlı çalışmalar yürütmüşlerdir. Buna binaen halakanın da vahyin bir ürünü olduğuna ve her Yahudi'nin halakaya uymakla yükümlü olduğuna inanmaktadırlar. Bu sebeple, Şabat yasaklarına uymak, erkeklerin ibadet için sinagoga gitmesi, kadınların sinagoglarda kendilerine tahsis edilmiş bölümlerde bulunmaları, günde üç kez ibadet etme halakaya uygun bir hayat biçimi olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar halakayı değiştirmeden ona uygun bir hayat sürmeye çalışsalar da hileli yollarla bu durumu göz ardı etmeye çalışmaktadırlar. Şabat günü ateş yakmak yasak iken ocak ve fırın yakılmasını mazur görmekteyiz. Böylece otomatik elektrik ayarlayıcılarla ateşten yararlanmaktadırlar.¹⁰⁹

Rabbani Yahudilik'te olduğu gibi Ortodoks Yahudilik'te de Musa b. Meymun'un on üç maddelik iman esasları kabul edilmektedir. Aynı zamanda On Emir'e uyma hususunda da son derece titiz davranmaktadırlar. İbadet ederken Tanrı'nın adını boş yere anmamak için *Adonay* ifadesini kullanmaktadırlar.¹¹⁰

Günümüzde Yahudi erkeklerin simgesi olan kipayı giymek oldukça yaygındır. Kipa, ibadet esnasında Hıristiyanlardan Yahudileri ayırt etmek amacı ile M.S. XI. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve Yahudi erkeğinin Tanrı'ya karşı olan saygısının bir nişanesi olarak kabul edilmektedir. Kadınlar ise, dürüstlük ve tevazunun göstergesi olarak başlarını örtmektedirler. Evli kadının başını örtmesi zamanla gelenekselleşmiş ve böylece kadınlar arasında evli ve bekâr ayrımı yapan bir husus haline gelmiştir. Günümüzde ise sadece ultra-Ortodoks kadınlar başlarını örtmektedirler.¹¹¹

Ortodoks Yahudilik günümüzde en fazla mensubu bulunan Yahudi mezhebidir. Mabet'in yıkılışından günümüze kadar resmi mezhep olma özelliğini de ellerinde bulundurmışlardır. Günümüzde İsrail'in de resmi mezhebidir. Bu sebeple İsrail'de diğer mezheplerin faaliyetlerine yakın zamanlara kadar çoğunlukla müsadde edilmemiştir. Bu duruma nazaran son yıllarda diğer mezheplerin mensuplarında bir artış yaşansa da devlet eli ile destekleme henüz yaygın değildir.¹¹²

¹⁰⁹ Aydın, *Yahudilik*, 78; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 303.

¹¹⁰ Gürkan, *Yahudilik*, 129.

¹¹¹ Yusuf Besalel, "Başın Örtülmesi", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 1/98.

¹¹² Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 303.

Her ne kadar Ortodoks inancı geniş bir yelpazeye sahip olsa da kendi içerisinde bütünleşemeyen parçalardan oluşmaktadır. Bu yelpazenin içerdiği farklı gruplar şunlardır:

3.1.1. *Ultra-Ortodoks Yahudiler*

Haredi terimi bir zamanlar basitçe dinsel olanı belirtmek için kullanılmaya yanı sıra günümüzde çağdaş laik kültürden veya yollarındaki temel değişikliklerden hiçbir taviz vermediklerini iddia eden en aşırı Ortodoks Yahudiler için kullanılmaktadır. Yahudiliklerini geleneğin ve halakanın çağlar boyunca kutsallaştırdığı ilkeler ölçüsünde yaşama gayreti içerisinde olduklarını söylemek son derece yerinde olacaktır. Yine de Harediler, moderniteden uzak kalarak Amerika ve İsrail’de yaşamaktadırlar. Geçmişin yollarıyla bağlarını agresif bir şekilde savunmaya çalışan geleneğin kültürel olarak savaştan savunucularıdır.¹¹³

Haham Moses Sofer öncülüğünde ortaya çıkan bu Yahudi cemaati kendilerini Tevrat’a bağlı Yahudiler diye nitelendirmektedirler. Geleneksel Yahudi din âlimleri, haskala’nın yıkıcı etkilerine karşı sadece Tevrat’ı esas almak suretiyle ortaya çıkan değişimlere ve yeniliklere karşı çıkmaktadır. Harediler’in kendilerine özel giysileri, ayrı mahalleleri, ayrı dini kurumları bulunmaktadır. Ultra-Ortodoks Yahudilik içinde *Yeşiva Ortodoksluğu* olarak bilinen Haredi kesim yanı sıra farklı bölge ve ailelere göre gruplaşma gösteren Hasidi kesim, temel Yahudilik anlayışı ve modern kültürün reddi konusunda benzer bakış açılarına sahiptirler. Ancak iç yapılanma ve âdetler bakımından farklılık göstermektedirler.¹¹⁴

3.1.2. *Hasidiler*

Doğu Avrupa’da İsrail ben Eliezer önderliğinde ortaya çıkan Hasidi hareketi günümüzde Harediler içerisinde anılan bir gruptur. Zira günümüzde her Hasidi bir Haredi olarak nitelendirilirken her Haredi bir Hasidi olarak nitelendirilmemektedir.

¹¹³ Fred Skolnik, “Haredim”, *Encyclopedia Judaica*, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 8/348.

¹¹⁴ Harman, “Yahudilik”, 43/217.

Ba'al Shem Tov olarak da tanınan Eliezer ibadetin mistik boyutunu daha önemli görmüş ve bunu tavsiye etmiştir.¹¹⁵

Eliezer, ölmeden önce halef olarak kendisine yakın bulunan Dov Baer'i seçmiştir. Dov Baer döneminde Hasidilerin *şehitah*¹¹⁶ ayinine getirmiş oldukları yenilikler ve gençlerin yeşivaları terk etmeleri sebebiyle Rabbilerin düşmanlıklarını kazanmışlardır. Daha sonra Ortodoksluğun kalesi olan Vilna kentinde Hasidizm'e karşı aforoz uygulaması başlatılmıştır. Dov Baer'in de ölümüyle beraber Hasidizm, müritler nezdinde farklı ekollere ayrılmaya başlamıştır. Dov Baer'den sonra başa geçen Jacob Joseph Katz, Eliezer'in öğretilerini sistemleştirerek yazılı eserleri ortaya koyması sebebiyle hareketin ilk teorisyeni olarak kabul edilmiştir.¹¹⁷

Doğu Avrupa kökenli Hasidi kesim, farklı Hasidi liderler ve bağlı oldukları aileler yoluyla günümüze kadar gelmiştir. Daha çok ortaya çıktıkları bölgelerin adıyla anılan ekolleri belirtmektedirler. Habad, Satmar, Ger, Vişniz, Belz gibi kollara ayrılan ve yine kendilerine has kıyafetleriyle ayırt edilen Hasidi Yahudiler çeşitli Avrupa ülkelerinin yanı sıra çoğunlukla Amerika'da ve İsrail'de yaşamaktadırlar. En aktif Hasidi grupların başında Habad Lubaviç grubu gelmektedir.¹¹⁸

Hasidi hareketinin merkezinde *zaddik* denilen lider yer almaktadır. Dov Baer'e göre Tanrı kendisini zaddik'in uygulamalarında ifşa etmektedir. Zaddik'in görevi içerisinde Tevrat'ı öğretmek yer almamaktadır. Günümüzde *rebbe* olarak nitelendirilen zaddik evrenin merkezini simgelemektedir ve bu liderlik babadan oğula geçmektedir.¹¹⁹

3.1.3. *Mitnagedim*

Mitnagedim kelimesi, İbranicede *muhalipler* anlamına gelmekte olup, Hasidiler'in rakipleri için kullanılan bir isimdir. İsim ilk olarak İsrail b. Eliezer Ba'al Shem Tov tarafından kurulan hasidik hareketin yükselişine, yaşam tarzına ve liderliğine işaret eden sert muhalefetten ortaya çıkmış, ancak zamanla gerçek çekişme çağrışımını yitirmiş ve olumlu bir tanım haline gelmiştir. Mitnagedim'in yükselişine güçlü bir ivme kazandıran

¹¹⁵ Aydın, *Yahudilik*, 80.

¹¹⁶ Şehitah, Yahudilikte hayvanların kurban edilme ritüelini ifade eden bir kavramdır. Ortodoks Yahudiler bu ritüeli keskin olmayan aletlerle yerine getirirken Hasidiler keskin olan aletler kullanmaktadır.

¹¹⁷ Hatice Gültekin, *Bir Yahudilik Yorumu Olarak Hasidizm*, (Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 23-26.

¹¹⁸ Harman, "Yahudilik", 43/217.

¹¹⁹ Aydın, *Yahudilik*, 80.

Solomon Zalman (1720-1797) döneminde bu yaşam tarzı özellikle Litvanya Yahudilerinin karakteristik özelliği haline gelmiştir. Yahudi birliğinin sarsılmasına sebep olan Mitnagedler ve Hasidiler arasında var olan düşmanlık, 19. yüzyılın ikinci yarısında azalmaya başlamıştır. Düşmanlıkların sona ermesinin nedenlerinden biri, her ikisinin de Haskalaya karşı oluşturduğu ortak cepheydi. Bugün aralarındaki temel farklar, Hasidiler Isaac Luria'nın Sefardi minhag'ını (dua kitabı), Mitnagedler ise Aşkenaz minhag'ını kabul etmektedir. Günümüzde İsrail, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Güney Afrika'da çoğu Litvanya kökenli büyük Mitnagedim grupları bulunmaktadır.¹²⁰

3.1.4. Mizrahiler

Mizrahi kelimesi İbranicede *Doğulu* anlamına gelmekte olup Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Asya kökenli Yahudiler için kullanılmaktadır. Mizrahi kelimesi, genel olarak İslam ülkelerinden İsrail'e göç eden Yahudiler için kullanılan bir ibaredir. Genellikle Sefaradlar içerisinde bir grup olarak görülen Mizrahiler Kuzey Afrika ve Ortadoğu'daki Suriye, İran, Lübnan gibi İslam ülkelerinde yaşayan eski Yahudi cemaatlerin mensuplarına verilen isimdir.¹²¹ Mizrahiler, aynı zamanda Falaşalar olarak adlandırılan Etiyopya Yahudilerini de kapsamaktadır.¹²²

Mizrahiler aynı zamanda 1902 yılında Dünya Siyonist Örgütü içinde kurulan dini siyonizmi temsil eden hareketi ifade etmektedir. Mizrahilerin amacı, "*İsrail'in Tevrat'ına göre İsrail halkı için İsrail Ülkesi*" sloganıyla ifade edilmektedir. Bu sloganın fikir babası ise Haham Meir Berlin'dir. İsim ilk olarak Hıbbat Zion'un ilk lideri Samuel Mohilewer tarafından Tevrat'ın, Siyonizm'in ruhani merkezi olması gerektiği fikrini ifade etmek için kullanılmıştır.¹²³

3.1.5. Neo-Ortodokslar (Yeni/Modern-Ortodoks Yahudiler)

Samson Raphael Hirsch'ün öncülüğünde ortaya çıkan bu grup Ortodoksluk ile Pozitif-Tarihi Ekol arasında yer almaktadır. Tevrat'ın emirleriyle çağdaş dünya düzenini

¹²⁰ M. Wilensky, "Mitnaggedim", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 14/371; Aydın, *Yahudilik*, 81-82.

¹²¹ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 299.

¹²² Gürkan, *Yahudilik*, 113.

¹²³ Harold Louis Ginsberg, "Messiah", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 14/389.

uzlaştırmayı hedefleme doğrultusunda oluşmuştur. Böylece Rabbani gelenek ile modern kültürü tek bir çatı altında toplamayı sağlamışlardır. Bu ılımlı Ortodoksluk anlayışı, sonraları hem Amerika hem de Avrupa’da kendini Ortodoks olarak tanımlayan Yahudi kesimi tarafından benimsenmiştir. Günümüzde halakaya ters düşmeyecek şekilde yeniliklere karşı son derece anlayışlı kesim için neo-Ortodoks isimlendirmesi kullanılmaktadır.¹²⁴

3.2. Muhafazakâr Yahudilik

Alman Yahudileri İsaac Bernays ve Zacharias Frankel tarafından “*Gelenek ve Değişim*” sloganı ile ortaya atılan Pozitif-Tarihi Ekol’den etkilenen Muhafazakâr Yahudilik, Solomon Schechter’in öncülüğünde 19. yüzyılda Yahudilik içerisinde bağımsız bir hareket haline gelmiştir. Reformist Yahudiliğe tepki olarak doğan Muhafazakâr Yahudilik, 20. yüzyılda Amerika’da sistemleşerek mezhep halini almıştır.¹²⁵ Önce Avrupa’da daha sonra Amerika’da sesini duyuran bir harekettir.

Zacharias Frankel, 1854 yılında, Yahudiliğe yönelik muhafazakâr ama aynı zamanda esnek yaklaşımını bir haham okulu olan *Jewish Theological Seminary*’de somutlaştırmıştır. Bu okul 1938 yılında Naziler tarafından yıkılincaya kadar kurumsal liderleri eğitmiş ve Orta Avrupa’da “*Tarihsel Yahudilik*” için bilimsel bir merkez olarak hizmet etmiştir. Daha sonra Muhafazakâr Yahudiliğin temel gelişimi Amerika Birleşik Devletleri’nde gerçekleşmiştir. Almanya’da olduğu gibi, ABD’de de Muhafazakâr Yahudilik, cemaat birliği yerine bir okulun oluşturulmasıyla başlamıştır. Ocak 1887 yılına gelindiğinde “*tarihsel Yahudiliğin bilgisini ve pratiğini*” koruma göreviyle New York’ta *Jewish Theological Seminary Association* açılmıştır.¹²⁶

Muhafazakâr Yahudilik, içinde buldukları dünyanın gerektirdiklerini yapmanın yanı sıra Reformistlerin yaptığı gibi gelenekten uzaklaşarak tam bir değişikliğe de gitmek istememişlerdir.¹²⁷ Böylece sistemleşme aşamasında Yahudi dininin ve tarihinin modern bilimsel yöntemle incelenmesi prensibi benimsenmiştir. Böylelikle kullandığı yöntemler akıl ve dönemin gerektirdiği özellikler çerçevesinde belirlenerek Yahudi toplumunun

¹²⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 99-100.

¹²⁵ Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 305; Gürkan, *Yahudilik*, 96; Aydın, *Yahudilik*, 84.

¹²⁶ David Golinkin, Michael Panitz, “Conservative Judaism”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 5/171-72.

¹²⁷ İsmail Başaran, “Muhafazakâr Yahudiliğin Ortaya Çıkışı ve Felsefi Temellerinin Değerlendirilmesi”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 1 (2017), 82.

geçmişten günümüze kadar geçirdiği değişimin tedrici bir şekilde ele alınması öngörülmüştür. Aynı zamanda gelenekle olan bağları koparmadan yaşanabilecek bir değişimin kaçınılmaz olduğu öngörülmüştür. Kuzey Amerika, Arjantin ve Kudüs'te de okulları bulunan muhafazakâr Yahudilik İsrail'de Ortodoksluk'tan sonra ikinci büyük mezheptir. Amerika'da ise Reformist Yahudilik'in ardından yine ikinci büyük mezhep rolünü üstlenmiştir.¹²⁸

Ismar Schorsch, Muhafazakâr Yahudiliğin yedi temel değerini sıraladığı *Kutsal Küme*'yi 1995 yılında yayınlamış ve bunları şu şekilde sıralamıştır: Tanrı, Tevrat, Talmud ve Tora, Halaka, İsrail Ülkesi ve Devleti, Klal Yisrael (kolektif Yahudi Halkı) ve İbranice. Bu değerler çerçeve olarak kabul edildiği için birçok değişikliğe rağmen Muhafazakâr Yahudilik tarihi boyunca aynı temel değerlerin çoğunu korumuştur.¹²⁹

Muhafazakâr Yahudilik, halakanın varlığını kabul etmekle beraber aynı zamanda dönemin ruhuna göre değişebileceğini de savunmaktadır. Bu minvalde Şabat kurallarını uygulama hususuna çok önem vermemektedirler. Şabat günü arabayla sinagoga gitmek ve elektrik kullanmak bu hususlardan bazılarıdır.¹³⁰ Muhafazakâr Yahudiler her ne kadar Şabat kurallarında bu tür esnetme uygulamaları yapmış olsalar da günümüzde Muhafazakâr Yahudiler, Amerika şartlarında dahi Şabat gününü hala ibadet ve dinlenme günü olarak kutlamaktadırlar. Ayrıca günümüzde kadın-erkek eşitliğini dualara katmaya başlamışlardır. Sinagoglarda ayin esnasında kadın erkek yan yana oturmakta, kadınlardan da haham olabilmekte ve kadınlar minyan denilen cemaate de kabul edilmektedirler.¹³¹ Aynı zamanda günümüzde kadınlar tallit adı verilen dua şalını da giymektedirler.¹³² Bu tip uygulamalar, Muhafazakâr hareketin dini yaşantıyı esnettiğinin bir örneğidir. Ancak dini anlamda yaşanan bu esnemenin yanı sıra günümüzde hala dışarıdan yapılan evliliği kabul etmemekte ve böyle bir evlilik yapan din adamını da topluluk dışına itmekteler.¹³³

¹²⁸ Gürkan, *Yahudilik*, 97-98.

¹²⁹ Golinkin, Panitz, "Conservative Judaism", 173.

¹³⁰ Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 306; Aydın, *Yahudilik*, 84-85.

¹³¹ Başaran, "Muhafazakâr Yahudiliğin Ortaya Çıkışı ve Felsefi Temellerinin Değerlendirilmesi", 84; Aydın, *Yahudilik*, 84.

¹³² Yusuf Besalel, "Tallit", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 3/694.

¹³³ Yusuf Besalel, "Kaşer/Kaşerut", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 2/313.

Masorti Olami (Dünya Sinagoglar Konseyi), İsrail ve Kuzey Amerika dışındaki tüm Muhafazakâr cemaatlerin çatı örgütüdür. İngiltere, Fransa ve Güney Amerika'ya ek olarak İsveç'te köklü bir topluluk bulunmaktadır. Diğer Muhafazakâr cemaatler yakın zamanda İspanya, Almanya, Avustralya ve Çek Cumhuriyeti dâhil olmak üzere bir dizi başka Avrupa ülkesinde açılmıştır. Avrupa Masorti kurumlarındaki haham liderliği, Kudüs'teki Schechter Rabbinical Seminary'den gelmektedir. Dünya çapındaki Muhafazakâr Yahudiler, asimilasyon nedeniyle Yahudi kimliğinin zayıflamasıyla ve 21. yüzyılın başında dünya genelinde anti-Semitizm'de bir artışla karşı karşıya kaldıklarından daha yüksek bir koordinasyon seviyesine ulaşmaya çalışmaktadırlar.¹³⁴

3.3. Yeniden Yapılanmacı Yahudilik

Mordecai Menahem Kaplan tarafından Amerika'da kurulmuş ve Amerikan Yahudiliğine özgü bir harekettir. Kaplan, Yahudilerin Amerikan kültürüne uyum sağlama sürecinde bazılarının Yahudi kimliğini koruyabilmek için çaba gösterdiğini, bazılarının da tam anlamıyla Yahudi kimliğinden vazgeçtiğini müşahede etmiştir. Bundan hareketle Yahudi kültürünün, ibadetlerinin ve inançlarının modern dünyaya uyum sağlayabilmesi için yeniden inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur.¹³⁵ Menahem Kaplan, uzun yıllar Muhafazakâr Yahudilik akademisi olan *The Jewish Theological Seminary*'de hitabet profesörlüğü görevini yerine getirmiştir. 1934 yılında yayınladığı *Judaism as a Civilization* isimli eseri tüm Yahudi dünyasınca kabul görmüş ve Yahudiliğin kurumsal yapısı ve teolojisine yönelik yeniden yapılanmacı yaklaşımı ele almıştır. 1968 yılında Philadelphia'da kurulan *Reconstructionist Rabbinical College* ile bağımsız bir hareket halini almıştır.¹³⁶

Kaplan öncelikle Yahudi kimliğinin nasıl tanımlanması gerektiğini düşünmüştür. Yahudiliğin, Yahudi halkının gelişen dini medeniyeti olarak anlaşılması ve Yahudilerin ortak bir insanlık duygusunu paylaşması gerektiğine karar vermiştir. Yahudilik, diğer herhangi bir medeniyet gibi bir tarih, dil, din, davranış standartları, manevi ve sosyal ideallerden oluşmuştur. Modern sosyolojinin etkisi altında Kaplan, kolektif ilgi konusu ne olursa olsun, bir dinin tüm özelliklerini üstlendiğini ve bu da bireye grubun değerini

¹³⁴ Golinkin, Panitz, "Conservative Judaism", 176-77.

¹³⁵ Richard Hirsch, "Reconstructionism", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 17/146-47.

¹³⁶ Şefaât Bedir, Mahmut Salihoğlu, "Mordecai Kaplan'ın Yahudi Dinî Hayatında Yaptığı Yenilikler", *Oksident*, 1/2 (2019), 175.

ve onun bütününün önemini koruma işlevini gördüğünü belirtmiştir. Bu minvalde Kaplan'a göre, Yahudi halkına ait olmak, Yahudi uygulamasına göre davranmaktan veya Yahudi dinine inanmaktan önce gelmelidir.¹³⁷

Daha önce Muhafazakâr Yahudilik içerisinde yer alan Kaplan'a göre Tanrı, tabiatüstü bir varlık olmaktan ziyade insanın fitratında doğuştan var olan ahlâkîliğin kaynağıdır. Ayrıca kâinat, kaostan düzenli bir evren haline gelirken, organize edici güçlerin bir araya gelmesiyle gelişen bir süreci ifade etmektedir.¹³⁸ Böylece Tanrı aşkın ve vahyedici Tanrı olmaktan daha çok tabiatın bir parçası olma özelliğini kazanmaktadır. Dolayısıyla Yeniden Yapılanmacı Yahudiler, Tanah'ın Tanrı tarafından vahyedilmesinin aksine Yahudi tarihi boyunca geleneksel bir şekilde oluşmuş olduğuna inanmaktadırlar. Bu sebeple Tanah'ın ve Yahudi şeriatının yeniden yorumlanabileceğini savunmaktadırlar.¹³⁹

Kaplan, Yahudi halkı din için değil Yahudi halkının din için var olduğunu savunmuştur. Reform Yahudiliğin etik tektanrıcılığını Yahudi tarihi boyunca kesintisiz bir devamlılık çizgisi olarak gördüğü ve Ortodoks Yahudiliğin Tevrat ve halakayı değişmeyen sabitler olarak gördüğü yerlerde Kaplan, Yahudiliğin evrim geçiren tarihi boyunca yegâne değişmez Yahudi halkı olduğunu ön plana çıkarmaya çalışmıştır.¹⁴⁰

Yeniden Yapılanmacı Yahudiler, dini ayinlere katılım hususunda kadın-erkek eşitliğini savunmaları sebebiyle erkek çocuklar için düzenlenen *bar mitsva* törenine ek olarak kız çocuklar için de *bat mitsva* törenini düzenlemektedirler.¹⁴¹ Böylece bilinen ilk bat mitsva töreninin Menahem Kaplan'ın kızı Judith için 1922 yılında gerçekleştirildiği bilinmektedir.¹⁴² Aynı zamanda sinagoglarda kadın ve erkeklerin ibadet esnasında aralarında bulunan *mehitza* isimli perde, Kaplan tarafından kaldırılarak karışık oturulabilmesini sağlamakla beraber kadınların hahamlığını da kabul etmektedir. Reformist Yahudiliğe yakın bir tavır sergileyen Yeniden Yapılanmacılar, Mesihî, ölümden sonra dirilişi ve ahiret inancını reddetmektedirler.¹⁴³

¹³⁷ Hirsch, "Reconstructionism", 147-48.

¹³⁸ Aydın, *Yahudilik*, 86.

¹³⁹ Aydın, *Dinler Tarihi*, 356.

¹⁴⁰ Hirsch, "Reconstructionism", 147.

¹⁴¹ Aydın, *Dinler Tarihi*, 356.

¹⁴² Gürkan, *Yahudilik*, 326.

¹⁴³ Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 306.

Menahem Kaplan, *Judaism as a Civilization* isimli kitabında Yahudiliğin sadece din olmaktan ziyade bir medeniyet olduğunu kabul etmesi sebebiyle, sinagogların Yahudilere hizmet etmesinin yanı sıra aynı zamanda kültürel etkinliklere de ev sahipliği yapan toplum merkezleri olmaları gerektiğini savunmuştur. Kaplan'ın öngördüğü sinagogların toplum merkezi olması fikri 1915 yılında New York'ta hayata geçmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca Kaplan, yazmış olduğu *New Haggadah for the Pesah Seder* isimli dua kitabında Yahudilerin seçilmiş halk olma özelliğini kaldırmıştır. Buna da Yeniden Yapılanmacı düşünce içerisinde kabul edilen Naturalist Tanrı anlayışına ve toplumlararası eşitlik ilkesine aykırı olmasını sebep olarak göstermiştir.¹⁴⁵

Yeniden Yapılanmacı Yahudi Federasyonu'na bağlı cemaatler, Kaplan'ın demokrasi, eşitlikçilik ve açıklık ilkelerine göre hareket etmeye çalışmıştır. Özellikle değerlere dayalı karar verme kavramı, kapsayıcılık, yabancılarla evli Yahudiler, bekâr Yahudiler, gey ve lezbiyen Yahudiler ve bekâr Yahudi ebeveynlerin Yahudi topluluğuna dâhil edilmesi gibi durumlar Yeniden Yapılanmanın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.¹⁴⁶

Yeniden Yapılanmacı Yahudilik benimsemiş olduğu ilkeler sebebiyle Muhafazakâr Yahudilikle Reformist Yahudilik'in tam ortasında yer almaktadır. Diğer mezhepler içerisinde taraftarı en az olan ve en yeni olan gruptur.

3.4. Reformist Yahudilik

Reform hareketi, Avrupa'da 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan dramatik olaylara cesur bir tarihsel tepki olarak çıkmıştır. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki artan siyasi merkezileşme geleneksel Yahudi yaşamını sürdüren toplumsal yapının altını oymuştur. Aydınlanma fikirleri yalnızca küçük bir aydınlar grubunu değil aynı zamanda daha geniş çevreleri de etkilemeye başlamıştır. Dini açıdan bakıldığında birçok Yahudi, Yahudi geleneği ile yaşam biçimlerini yönetme arasında bir gerilim hissetmiştir.¹⁴⁷

Bazı Yahudiler, yeni ihtiyaçlarını karşılamak ve manevi özlemlerini ifade etmek için geleneksel Yahudiliği yeniden düzenleyerek dini miraslarını yeni sosyal çevreleriyle uzlaştırmaya çalışmışlardır. Bu çabalar yavaş yavaş bir dizi dini inancı, modası geçmiş

¹⁴⁴ Bedir, Salihoğlu, "Mordecai Kaplan'ın Yahudi Dinî Hayatında Yaptığı Yenilikler", 182-83.

¹⁴⁵ Harman, "Yahudilik", 43/218.

¹⁴⁶ Hirsch, "Reconstructionism", 148.

¹⁴⁷ Dana Evan Kaplan, "Reform Judaism", *Encyclopedia Judaica*, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 17/165.

olarak kabul edilen uygulamaları, tutarlı ve uyumlu bir modern Yahudi dini akımı veya mezhebi kimliğiyle bir hareket haline gelmiştir. Böyle bir ortamda Reformist Yahudilik, 19. yüzyılda Aydınlanma düşüncesini savunan Samuel Holdheim, Abraham Geiger ve Moses Mendelssohn'nun fikirleri etrafında Almanya'da ortaya çıkmıştır. Böylece Avrupa'da yaşayan Yahudileri toplu bir şekilde modernleştirme ve Avrupa vatandaşı yapma hususunda yenilikçi bir hareket etrafında şekillenmiştir. Almanya'da başlayan reform hareketi daha sonra Amerika'ya taşınmış ve asıl gelişimini Isac Mayer Wise ve Kaufmann Kohler'in önderliğinde orada bulunan Yahudiler arasında göstermiştir. Wise, fikirlerini Amerika'da yaymaya devam ederken Rabay eğitim merkezi olan *Hebrew Union College*'ini kurmuştur.¹⁴⁸

Birleşik Devletler'deki Reform Yahudiliğinin tarihi Avrupa'dakinden çok farklıdır. Avrupa'da hareket anti-Semitizm'in ve Hıristiyanlığa geçme tehdidinin gölgesi altında gelişirken Amerika Birleşik Devletleri'nde çok daha özgür, daha çoğulcu bir atmosfer hüküm sürmüştür.

21 Kasım 1824'te Reformcu İsraililer Cemiyeti ortaya çıkmış ve bu grup ilk Amerikan Reform dua kitabı olan *Şabat Töreni* ve İsrailoğulları Reform Cemiyeti tarafından kabul edilen *Çeşitli Dualar*'ı yayınlamıştır.¹⁴⁹ Kaufmann Kohler önderliğinde 1885 yılında düzenlenen Pittsburg Platformu'nda Reformist Yahudilik'in temel prensiplerinin belirlenmesinin yanı sıra alınan kararlarla Ortodoks düşünce de tam anlamıyla reddedilmiştir.¹⁵⁰

Dini kültürel bir olgu olarak kabul eden Reformist Yahudilik, yiyip içme ile ilgili olan kaşerut kurallarını, ibadet dilinin İbranice olma zorunluluğunu ve Şabat'ın kutsiyetini de reddetmiştir. Kutsal topraklara dönüş ve Mabet'in yeniden inşasına yönelik bütün bilgiler ve kadınlara yönelik olumsuz ifadeler dua kitaplarından çıkarılmıştır. Anti-Siyonist bir tavır takınan Reformcuların aynı zamanda gelenek içerisinde sadece modern hayata uygun olan kuralları kabul ettikleri açıkça ortadadır. Ayrıca bedenlen dirilme, ahirette semavi ceza ve mükâfat, vadedilmiş topraklara geri dönme ve Mesih'in gelişi ile ilgili bütün inançları reddetmişlerdir.

¹⁴⁸ Aydın, *Dinler Tarihi*, 355; Gürkan, *Yahudilik*, 93-94; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 304.

¹⁴⁹ Kaplan, "Reform Judaism", 166.

¹⁵⁰ Seda Özmen, "Reform Yahudiliğinin Pittsburgh ve Columbus Platformları Bağlamında Değişen Kutsal Topraklara Dönüş İnancı", *İsrailiyat*, 2 (2018), 88-90.

Muhafazakâr Yahudilikte olduğu gibi sinagoglarda kadınlar ve erkekler yan yana oturabilmekte, kadınların hahamlığı kabul edilmekte ve ayinleri koordine edebilmektedirler. Ayrıca ibadet sırasında kipa takma ve şofar üfleme zorunluluğu da bulunmamaktadır.¹⁵¹

Reformistlere göre, Tevrat ve Talmud Tanrı tarafından vahyedilmemiş olup atalarının yaşadığı dini tecrübe üzerine bina edilmiş geleneği yansıtan kitaplardır. Bu sebeple Yahudi şeriatının yeniden yorumlanabileceğini savunmuşlardır. İçlerinde süregelen yasaklar da bugün geçerliliğini kaybetmiştir. Yahudilik dini ile bilimin çatışmamasını kabul etmeleri sebebiyle Tevrat ve Talmud'da yer alan kıssalar da tarihi açıdan gerçeği yansıtmamaktadır.¹⁵²

Eşcinsellik Geleneksel Yahudilikte en güçlü ifadelerle yasaklanmasına rağmen liberal Amerikan Yahudileri, bu kınamayı çağdaş değerleriyle uzlaştırmanın bir yolunu bulmaları gerektiğini hissetmektedirler. Birçok Reformist Haham, gay ve lezbiyenlerin eşit dini ve sivil haklara sahip oldukları inancıyla ilerlemenin daha önemli olduğunu düşünmektedir.¹⁵³

3.5. Hümanist Yahudilik

1963 yılında Rabbi Sherwin Wine önderliğinde Reformist Yahudilikten ayrılarak kurulan ve Hümanist Yahudilik olarak bilinen ilk tanrısız Yahudi hareketi kurulmuştur. Hümanist Yahudileri dünya çapında birbirine bağlamak için 1986 yılında *Uluslararası Seküler Hümanist Yahudiler Federasyonu* kurulmuştur.¹⁵⁴ Seküler bir Yahudi mezhebi olan Hümanist Yahudilik, Tanrı'yı ve O'nun kâinata olan etkisini reddetmektedir.¹⁵⁵

Yahudi dininin bilimin ışığında gözden geçirilerek yeniden yorumlanması gerektiğine inanan Hümanist Yahudilik, geleneksel halakayı da tam anlamıyla reddetmektedir.¹⁵⁶

¹⁵¹ Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 305; Özmen, "Reform Yahudiliğinin Pittsburgh ve Columbus Platformları Bağlamında Değişen Kutsal Topraklara Dönüş İnancı", 86.

¹⁵² Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 116.

¹⁵³ Kaplan, "Reform Judaism", 179-80.

¹⁵⁴ Lynne Schreiber, "Sherwin Wine", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 21/82.

¹⁵⁵ *The City Congregation for Humanistic Judaism Secular & Cultural Judaism*, "What Do Humanistic Jews Believe about God?" (Erişim 23 Aralık 2020); Aydın, *Yahudilik*, 77.

¹⁵⁶ İsmail Basaran, "Amerikan Yahudiliği Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 9 (2019), 136-37.

Hümanist Yahudiğe göre Yahudilik, yalnızca bir din değil bir kültürel ifade zenginliğinin yanı sıra çok çeşitli dini inanç ve gözlemleri içeren geniş bir medeniyettir. Yahudi öğretileri ve uygulamaları zamanla gelişmiş ve her nesil değişen koşullara, deneyimlere ve bilgilere uyum sağlamak için değişiklikler yaşamaktadır. Ayrıca bilim insanlarının bir delil bulamaması sebebiyle ölümden sonraki yaşama da inanmamaktadırlar.¹⁵⁷

Bir kültür olarak Yahudiliğe odaklanan Hümanist Yahudilik'e göre Yahudi kimliği, babası ya da annesi Yahudi bir ebeveynden doğan bir kişiye doğumla verilebilir; ancak nihayetinde yetişkinliğe ilerledikçe bireyler tarafından onaylanması gerekmektedir. Yahudi kimliği, Yahudi olarak doğmamış ve kendilerini Yahudi halkının tarihi, kültürü ve kaderiyle özdeşleştirmeyi seçen kişilere de Yahudi cemaati tarafından verilebilmektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Muhammed Ali Bağır, "Tanrısız Yahudiliğe Doğru: Hümanist Yahudilik ve Temel Değerleri", *Kalemname*, 4/8 (2019), 187-89.

¹⁵⁸ Bağır, "Tanrısız Yahudiliğe Doğru", 184.

II. BÖLÜM

ULTRA-ORTODOKS YAHUDİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE İNANÇ ESASLARI

Harediler, bugün Yahudilerin belki de en görünür şekilde tanımlanabilir alt kümesidir. Siyah takım elbiseli, geniş kenarlı siyah şapkalı ve peyot ismi verilen uzun bukleli haredi erkeklerini; uzun etekli, kalın çoraplı ve başörtülü haredi kadınlarını fark etmek kolaydır. Ancak zihin dünyalarının anlaşılması çok daha zordur.

Ultra-Ortodoks olarak isimlendirdiğimiz bu dindar Yahudilerin tarihi, inançları ve uygulamaları, kendi mahallelerinin dışında yaşayan birçok kişi için günümüzde hala bir sır olarak kalmaya devam etmektedir. Haredi kelimesi, ultra-Ortodoks olarak adlandırılan, teolojik, politik ve sosyal olarak muhafazakâr Ortodoks Yahudilerin geniş bir yelpazesini kapsayan, bir sıfat veya isim olarak kullanılan kapsamlı bir terimdir. Her ne kadar literatürde ultra-Ortodoks Yahudiler olarak bilinseler de cemaat üyeleri kendilerini İsrail'deki diğer dini gruplardan ayırmak için *Haredi*, *Yereim* (*Tanrı'dan korkanlar*) veya *Shlomei Emunei Israel* (*Samimi İmanlı İsraililer*) ifadelerini kullanmaktadır. Ancak karşımıza daha çok Haredi ifadesi çıkmaktadır.¹ Haredi kelimesi bir dindar için *utanmış* veya *korkmuş* anlamına gelen İbranice bir sıfattır ve aynı zamanda Tevrat'ta geçtiği üzere "*Rab'bin sözünden titreyenler...*"² ifadesinden hareketle Tanrı'nın karşısında korkudan titreyenler olarak tercüme edilmektedir.³

Harediler, dini bağlılıklarını belirtmek için İbranice'de *Tevrat'ın Oğlu* anlamına gelen *ben Tora* veya *Bilge Öğrenci* anlamına gelen *Talmid Hackham* ifadelerini kullanmaktadırlar.⁴ Çağdaş olan tüm yenilikleri reddeden fundamentalist Yahudiler şeklinde tanımlanmaları da mümkündür. Bu isim, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra

¹ Benjamin Brown, "Orthodox Judaism", *The Blackwell Companion to Judaism*, ed. Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, (Malden: Blackwell Publishing, 2003), 312.

² Yşa.66:5.

³ Gad Barzilai, "Religious Fundamentalism and Law: The Jewish Ultra-Orthodox (Haredi) Community and Legal Culture", *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities (Law, Meaning, and Violence)*, (United States of America: The University of Michigan Press, 2003), 211; İsmail Başaran, *Ana Hatlarıyla Amerikan Yahudiliği: Tarihsel Süreç ve Gruplar*, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2020), 74.

⁴ Nurit Stadler, *Yeshiva Fundamentalism: Piety, Gender, and Resistance in the Ultra-Orthodox World*, (New York: New York University Press, 2009), 4.

Haredi topluluklarının İsrail'e göç etmeleri sonucu Orta Doğu bölgesinde daha çok kullanılır hale gelmiştir.⁵

Yaygın bir şekilde Haredi olarak bilinen bu sosyal grup, her biri diğerinden önemli ölçüde farklı olan birçok farklı hizipten oluşmaktadır. Öncelikli olarak Litvanya Yahudileri'ni kapsamakla beraber çok sayıda Hasidi mezhebini de ihtiva etmektedir. Mesela Mitnagedim'e karşı Hasidim; Satmar Hasidilerine karşı Lubaviç Hasidileri; Agudat İsrail'e karşı Kudüs'te bulunan Edah Haredit başta olmak üzere parça parça olan bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Bu farklı grupların her biri de kendi hahamlarını takip etmektedir.⁶ Bu şekilde çok fazla grup bulunsa da dini yaşantı noktasında farklılıklarının olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Zira bu ayrışmanın daha çok İsrail devletinin meşruiyetini kabul edip etmeme başta olmak üzere siyasi zeminde gerçekleşen bir mücadele olduğunu söylemek mümkündür.⁷

Haredileri birleştiren şey hayatın her alanında merkezi ve belirleyici faktör olarak hem Yazılı Yasa hem de Sözlü Yasa da dâhil olmak üzere Tevrat'a mutlak saygı göstermeleridir.

Harediler, değerlerin ve uygulamaların kirlenmesini önlemek için dış dünya ile temaslarını sınırlamaya ve hem Haredi olmayan Yahudilerden hem de Yahudi olmayanlardan mümkün olduğunca uzak durmaya çalışmaktadırlar. Dışarı ile gerçekleşen her iletişim toplumun ahlaki kodlarının ihlali olarak kabul edilirken kişinin maneviyatına da etki ederek Tevrat çalışmalarından uzaklaştırdığına dair bir düşünce hâkimdir. Ancak dışarıdaki insanlarla çok sınırlı olmak kaydıyla ekonomik gaye ile kamusal alanda görüşmeler de gerçekleşmektedir.⁸

İsrail'deki ultra-Ortodoks veya Haredi topluluğunun yaşadığı bölgeler köktendinci aşırı ayrılmış, dini bir yerleşim bölgesi olarak tanımlanmaktadır. Ultra-Ortodoks Yahudiler günümüzde Kudüs'te Mea Şearim ve Gueoulah, Tel Aviv'de Bnei Barak ve Beit Şemeş mahallelerinde yaşamaktadırlar. Amerika'da da New York Brooklyn gibi belirli

⁵ Nurit Stadler, "Infiltrating Fundamentalist Institutions", *A Reader in Philosophy, Core Concepts, and Practice*, 354 (2013), 342.

⁶ Aviezer Ravitzky, "Exile in the Holy Land: The Dilemma of Haredi Jewry", *Studies in Contemporary Jewry: Israel State and Society 1948-1988*, ed. Peter Y. Medding, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1989), 89.

⁷ Ferit Belder, *Toplumsal Güvenlik Yaklaşımı Açısından İsrail'de Ultra-Ortodoks (Haredi) Siyasal Partilerin Analizi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 59.

⁸ Stadler, "Infiltrating Fundamentalist Institutions", 344.

mahallelerde yaşamaktadırlar. Ultra-Ortodoksların yaşadığı bu mahallelerin en temelde Tevrat'ta kutsal olarak kabul edilmektedir. Zira Mea Şearim ifadesi Yaratılış Kitabı'nda, Hz. İshak'ın ekin biçip aynı yıl içinde yüz katını hasat ettiği bölgeye işaret etmektedir.⁹ Ultra-Ortodoksların yaşadığı mahallelere uygunsuz kıyafetlerle ve turistik amaçla girişler mahalle konseyinin kararıyla kısıtlı bir haldedir. Aynı zamanda Rab'bin otoritesine karşı gelmek olarak kabul etmeleri sebebiyle bu mahallelerin duvarlarında bilgisayar, akıllı telefon ve kamera gibi elektronik aletlerin kullanımının yasaklanması ile ilgili duvar yazıları bulunmaktadır. Geçtiğimiz ay genç bir Yahudinin akıllı telefon satın alırken Haredi bir grup tarafından dövülmesi de bu yasağın oldukça ciddiye alınmasından kaynaklanmaktadır.¹⁰ Ayrıca bu duvar yazılarında Tevrat'tan bölümler ve bazen de hahamlar tarafından oy kullanmama gibi siyasi çağrılarda da bulunmaktadır.¹¹ Ultra-Ortodoks Yahudiler genel olarak İsrail'i tanımadıkları için bu mahallede İsrail ve Siyonizm aleyhine gerçekleştirilen gösteriler sebebiyle sık sık gerilimler yaşanmaktadır.¹²

Ultra-Ortodoks Yahudiler, halakaya itaat etmeyi son derece önemli olarak kabul etmektedirler. Devlet yasalarıyla çeliştiğinde veya önemsizleştirildiğinde bile hahamların kararlarına günlük olarak uyulması ön plana çıkmaktadır. Ultra-Ortodoks bakış açısı, devlet meşruiyetinin ve laik hukukun Yahudi dini yasalarıyla çelişmemesini gerektirmektedir. Bu düşüncenin etkisi koronavirüs'ün sebep olduğu pandemide de çok açık bir şekilde tezahür etmiştir. Zira ultra-Ortodoks Yahudiler, hahamlar tarafından aşı olunmasına dair fetva verilinceye kadar aşı olmamakta ısrar etmekle beraber hahamlar tarafından aşı olunabileceği yönünde fetva verildiği zaman aşı olmaktan da geri durmamışlardır.¹³

Ultra-Ortodoks Yahudiler, İsrail hükümetinin de desteklediği Mescid-i Aksa'ya yapılan baskınlara karşı son derece katı bir şekilde karşı çıkmaktadırlar. Ultra-Ortodoks

⁹ Yar.26:12.

¹⁰ Hamad Alnajjar, "Akıllı telefon satın alan Ultra-Ortodoks Yahudi'ye dayak", *İhlas Haber Ajansı* (13 Ekim 2021).

¹¹ "Filistin'i Destekleyen Haredi Yahudilerinin Mahallesi: Mea She'arim", *İzmir İlim Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği*, (02 Kasım 2021).

¹² Hamad Alnajjar, "Kudüs'te Haredi Yahudileri ile İsrail polisi arasında şiddetli çatışma", *İhlas Haber Ajansı* (08 Aralık 2020); Esat Fırat, "Kudüs'te İsrail bayrağını ateşe veren Ultra Ortodoks Yahudiler, Siyonizm'e tepki olarak Filistin bayrağı açtı", *Anadolu Haber Ajansı* (16 Nisan 2021).

¹³ "Ultra Ortodoks Yahudiler, hahamların fetvası ile Covid-19 aşısı olmaya başladı", *Euronews* (13 Mart 2021).

Yahudilere göre Yahudilerin Mescid-i Aksa'nın bulunduğu yerde olduğuna inanılan Süleyman Mabedi'nde ibadet edebilmek için gerekli olan şartlar henüz gerçekleşmemiştir. Gerçekleşmesi beklenen en temel şartlardan bir tanesi bildiğimiz üzere Mesih'in gelişiştir. Mesih henüz gelmediği için Yahudilerin burada dua etmelerine katı bir şekilde karşı çıkmaktadırlar. Geçtiğimiz günlerde İsrail Sulh Mahkemesi tarafından Yahudilerin Mescid-i Aksa'da sessiz bir şekilde ibadet edebilmesinin caiz olduğu yönündeki kararını da ciddi bir şekilde eleştirmişlerdir.¹⁴

Siyonist devletin kurulmasıyla birlikte Avrupa'da savaş sonrası yok edilmiş olan Yahudi yaşam biçimini korumaya yönelik ciddi ve yeni bir ultra-Ortodoks köktendinciliği biçimi gelişmiştir. Bununla birlikte Doğu Avrupa Yahudi sisteminin aksine İsrail'deki Haredi liderliği, yalnızca seçilmiş bir azınlığın tam zamanlı olarak Tevrat okuduğu bir eğitim hayatı sürdürmesine karar vermiştir. 1940'lı yılların sonu ve 1950'li yılların başında, yeşiva öğrencileri geleneksel bilgili Yahudiliğin son kalesi olarak kabul edilmiştir. Yeşiva ve kollel sınıflarında adanmış erkekler kutsal metinleri yeniden yorumlamaya, Talmud bilgeliğini canlandırmaya ve kendilerini modernite ve laikliğin cazibelerinden, dikkat dağıtıcılardan ayrı tutmaya ve korumaya çalışmaktadırlar.¹⁵

Harediler açısından yeşivaların ve kollellerin komünal yaşamın merkezi olduğunu söylemek mümkündür. Haredi perspektifine göre geleneksel Yahudilik ancak bir yeşiva ortamında tam olarak gerçekleştirilebilmekte ve gelecek nesillere aktarılabilir. Tevrat'ta Tanrı, inananlara “...evde otururken ve yoldayken” Tevrat'ı incelemelerini emretmektedir.¹⁶ Bu zorunluluk çağdaş Haredi yorumları tarafından, Haredi okullarına erkek kaydının topluluğa ait olmanın ve onun mirasını sürdürmenin hayati bir parçası olarak kabul edilmektedir. Holokost sonrasında, yeşiva Haredi yaşamının merkezi olarak geleneksel Yahudi cemaatinin yerini almıştır.

Çoğu Haredi erkek kırk yaşına kadar yeşivalarda ve kollellerde kalmakta ve İsrail işgücüne katılmamaktadır. Toplumun çoğunluğu büyük ölçüde devlet desteğine bağlı olan mütevazı bir yaşam tarzı sürdürerek yoksulluk içinde yaşamaktadır. Haredi eğitim

¹⁴ Esat Fırat, “İsrail mahkemesinden Yahudilerin Mescid-i Aksa'daki ‘sessiz ibadetine’ onay”, *Anadolu Haber Ajansı* (06 Ekim 2021).

¹⁵ Stadler, “Infiltrating Fundamentalist Institutions”, 343.

¹⁶ Yas.6:7.

kurumları, ibadet ve çalışma, sosyalleşme ve boş zaman geçirme yeri, maddi yardım ve barınma gibi destek ve hizmetlerin verildiği çeşitli işlevleri olan ve her şeyi kapsayan bir kurum olarak kabul görmektedir.¹⁷

Bütün bunlara karşılık bir yeşiva öğrencisinden tüm dünyevi kaygılardan vazgeçmesi ve kendini tamamen entelektüel ve manevi arayışlara adanması beklenmektedir. Bu görevi herhangi bir nedenle kesintiye uğratmak günah sayılmaktadır. Tevrat, yolcularının maddi âlemden çekilmelerini sağlayan çileci bir yaşamın birincil yolu olarak algılanmaktadır. Bu nedenle ordu veya diğer ulusal hizmet biçimleri yanı sıra ekonomik alan gibi devlet kurumlarına katılımın Tevrat çalışmasına saygısızlık olarak kabul edilmesi sebebiyle temel topluluk tabusuna aykırıdır. Ayrıca Harediler kendilerinin gerçekleştirdiği bu Tevrat çalışmaları sonucunda Tanrı'nın İsrail halkını koruduğuna inanmaktadırlar. Bu sebeple kendilerini *savaş zamanlarında oturan ve okuyan gençlerden oluşan bir ordu* olarak tanımlamaktadırlar.¹⁸

Ultra-Otodoks Yahudiler, farklı cinsel tercihlerde bulunan insanlara karşı şiddetli bir şekilde düşmanlık beslemekle beraber eşcinsel olan kişilerin taşlanarak öldürülmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Günümüzde de dünyanın her yerinde yükselen eşcinsel gruplara karşı şiddetli tepki göstermektedirler. Bu durumun en temel sebebi halakanın eşcinselliği yasaklıyor oluşudur. Ancak bu insanların tekrar kazanılabilmesi amacıyla 1990'lı yıllarda hahamlar tarafından *zorunlu rehabilitasyon merkezlerinde ya da dışa kapalı bir kurumda eğitim alanları sağlanarak heteroseksüelliğe geri dönmeleri yönünde fetvalar da yayınlanmıştır.*¹⁹

Haredi düşüncesinde giyimle ve davranışla alakalı olan konular mütevazılık göstergesi olarak kabul edilmekte ve *Tzniut Mistvası* olarak bilinmektedir. Halakaya göre bir Yahudi'nin aşırı dikkat çekecek şekilde giyinmemesi gerekmektedir. Bu durum ne erkeklerin ne de kadınların fiziksel görünümelerini aşırı vurgulayacak veya gereğinden fazla dikkat çekecek şekilde giyinmemesi gerektiği anlamına gelmektedir. Haredi topluluklarında erkekler uzun pantolon ve genellikle uzun kollu gömlek giymektedir. Pek çoğu hiçbir şekilde kısa kollu gömlek giymemektedir. Çünkü halakaya göre hem

¹⁷ Stadler, "Infiltrating Fundamentalist Institutions", 343.

¹⁸ Yoel Finkelman, "The Ambivalent Haredi Jew", *Israel Studies*, 19/2 (2014), 265-68.

¹⁹ Israel Shahak, Norton Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 11.

erkekler hem de kadınlar dirseklerini ve dizlerini örtmek zorundadır. Haredi kadınlar, ayakta ve otururken dizlerini örten etekler aynı zamanda da dirsek ve köprücük kemiğini kapatan bluzlar giymektedir. Özellikle erkek kıyafetlerine benzeyen kıyafetlerden, parlak kırmızı olmak üzere aşırı göz alıcı renklerden ve dar giysilerden de kaçınılmaktadırlar.²⁰

Ultra-Ortodoks düşüncede kadının varlığı, Tevrat çalışmasından bir uzaklaşma olarak görüldüğünden dolayı gerek kendi cemaatlerinden olan gerekse kendi cemaatlerinden olmayan kadınlarla olan ilişkileri de son derece sınırlı ve katı kurallara dayanmaktadır.²¹ Bu duruma bağlı olarak evli olmayan kadın ve erkeğin yalnız olacakları şekilde aynı ortamda bulunmaları da yasaktır.²² Ayrıca halakaya göre, içeriğine bakılmaksızın koro ve solo bir şekilde kadının şarkı söylerken erkeklerin bunu dinlemesi yasaktır. Kadının sesi Talmud'da bir çıplaklık olarak nitelendirildiği için kadın sesinin zinaya girdiği Yahudi otoriteleri tarafından kabul edilmiştir. Aynı şekilde bir erkeğin şarkı söyleyen bir kadının yanında dua etmesi veya Tevrat çalışması da yasaklanmıştır. Ancak kadının konuşma esnasındaki sesi dinen caiz sayılmıştır.²³

Talmud'da kadınla ilgili yer alan bir başka hüküm ise evli olan bir kadının başını kapatması zorunluluğudur.²⁴ Bu davranış, evli kadınlardan istenen mahremiyet, haysiyet ve alçakgönüllüğün ekstra bir boyutu olarak kabul edilmektedir. Haredi topluluğundaki en yaygın saç örtüleri *sheitel* (peruk), *snood* ve *mitpachat* (başörtüsü) veya *tichel*; şapkalar ve bereler de kullanılabilir.²⁵

Benjamin Brown, Ortodoks hareketin gelişimini on sekizinci yüzyılın sonlarından günümüze kadar üç ana dönemde ele almaktadır. Bunlar, Ortodoksluğun daha geniş Yahudi toplumunda rekabet eden güçlere karşı değişen tutumunu ve kendi kanatları içindeki dinamik ilişkilerini yansıtmaktadır. İlk aşama, on sekizinci yüzyılın sonundan on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar önce Macaristan ve Almanya'da ve daha sonra Doğu Avrupa'da kurulan ve modernitenin zorluklarına farklı tepki verilen dönemdir.

²⁰ JewishAnswers.Org, "Skirts, Wigs, and Feminine Modesty" (03 Kasım 2021).

²¹ Stadler, "Infiltrating Fundamental Institutions", 344.

²² Rabbi Azarya Berzon, "Contemporary Issues in the Laws of Yichud", *The Journal of Halacha*, t.y., 79-112.

²³ Berahot, 24a.

²⁴ Ketubot, 72a.

²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Rabbi Mayer Schiller, "The Obligation of Married Women To Cover Their Hair", *The Journal of Halacha*, 1995, 81-108.

İkinci aşama, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından Holokost'a kadar bazı dini uygulamalarda tek biçimliliğe doğru ilerleyen; ancak siyasi Siyonizm sorununda bölünmenin olduğu dönemdir. Üçüncü aşama da 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasının ardından, Siyonizme karşı tutumu siyasi bir mesele olmaktan öteye geçen ve özellikle İsrail'de Ortodoksluğu iki ana eğilime ayıran derin bir sosyal ve dini bölünmeye yol açan Siyonist- Dini (veya Modern Ortodoks) ve Haredi grupların derin ayrımına giden Ortodoks Yahudilik dönemidir.²⁶

Haredi fenomeni nispeten yeni olmakla birlikte, kesin kökenlerinin izini sürmek zor olmaktadır. 19. yüzyılda, sanayileşme ve kentleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte bir zamanlar Yahudileri Avrupa toplumunun dışında tutan engeller gevşemiştir. Bunun sonucunda yeni ve daha dünyevi bir Yahudi türünün ortaya çıkışı, Yahudiliğin aşırı muhafazakâr, laiklik karşıtı, izolasyonist bir ifadesinin doğuşuna yol açan savunmacı bir tepkiye yol açmıştır.²⁷ Şimdi genel anlamda ultra-Ortodoks Yahudiliğin ortaya çıkışına zemin hazırlayan faktörlere ve bunların etkisine değinilmeye çalışılacaktır.

1. Yahudi Aydınlanması: Haskala

Haskala en geniş anlamıyla Yahudilerin kendi toplumlarından dış dünyaya açılarak seküler Avrupa toplumuna katılmasını savunan ve öncülerinin maskil²⁸ olarak adlandırıldığı Yahudi aydınları hareketidir. Bu hareketin öncüsü ise "*Haskala'nın babası*" veya "*Alman Sokrates*" olarak tanınan Moses Mendelssohn'dur.²⁹

Haskala'nın kökleri 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Aydınlanma hareketine dayanmaktadır. Bu sebeple Haskala, Avrupa Reformu'nun Yahudi versiyonu olarak kabul edilen bir *kültür devrimidir*. 1770'li yıllarda Almanya'da başlayıp diğer Avrupa ülkelerine yayılan Haskala hareketi, 1880 yılı Yahudi milliyetçilik akımının ortaya çıkışına kadar yayılımını ve etkisini devam ettiren filolojik, sosyolojik ve ideolojik bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰

²⁶ Brown, "Orthodox Judaism", 313-25.

²⁷ My Jewish Learning, "Haredim (Charedim), or Ultra-Orthodox Jews", *My Jewish Learning*, (01 Kasım 2021).

²⁸ Maskil: Seküler rasyonalist araştırmalarla uğraşan ve Yahudilerin Batı toplumuna kültürlenmesini kolaylaştıran on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Yahudileri; Haskala üyeleri.

²⁹ Yehuda Slutsky, Judith R. Baskin, "Haskalah", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 8/434.

³⁰ Ali Osman Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", *Milel ve Nihal*, 7/1 (2010), 35-36.

Haskala hareketi, Yahudilerin galutta³¹ kendi dinine ve kültürüne yabancılaşmama duygularını kınayarak ve modern merkezi devlete bağlılığı teşvik ederek dil, kıyafet ve tavırlarda asimilasyonun yaşanmasına katkıda bulunmuştur. Aydınlanma taraftarları bu asimilasyonu, Haskala'nın bir hedef olarak savunduğu özgürleşmenin bir ön koşulu ve ayrılmaz bir unsuru olarak görmüştür. Bu durumda asimilasyona daha fazla vurgu yapılmıştır. Bunların yanı sıra seküler eğitim ve üretkenlik mücadelesi de daha güçlü olarak etkisini göstermiştir.³²

Haskala sürecinde eğitim, değişimin başlıca aracı olarak kabul edilmiştir. Haskala, seküler çalışmaların bir Yahudi'nin eğitiminde müfredatın meşru bir parçası olarak tanınması gerektiğini öngörüyordu. Bunun bir anlamda Yahudi eğitimini modernleştirme ve yenileme çabası olduğunu söylemek mümkündür.³³ Ancak bu talebin diğer konulara yer bırakmayan, derinlemesine kökleşmiş Tevrat çalışması idealiyle çeliştiği söylenebilir. Ancak Yahudiliğe sadakatten uzaklaştırma eğiliminde olduğu için bu talep gelenekselciler tarafından reddedilmiştir.³⁴

Haskala'nın savunucuları, “*Aydınlanmacı Deizmi*” kabul ederek herhangi bir dinin mutlak gerçekliği temsil ettiği iddiasını reddetmişlerdir. Mendelssohn, Yahudi inancında akla aykırı hiçbir şeyin olmadığını ve Sina Dağı'ndaki vahyin bir millete inanç vermek için değil Saf Tanrı bilincinin yaşayan milletlere bir örnek teşkil etmesi amacıyla pratik emirler vermek için gerçekleştiğini iddia etmiştir.³⁵

Pek çok aydınlanma taraftarı kendilerini açık bir şekilde “Alman” olarak tanımlamıştır. Mendelssohn, Almanca yazılarında “biz Almanlar” ifadesinden ziyade “Hıristiyanlar ve Yahudiler” yerine “Almanlar ve Yahudiler” ifadesinin kullanılmasını da eleştirmiştir.³⁶

³¹ İbranice galut terimi, anavatanından koparılmış ve yabancıların yönetimine tabi bir ulusun durumu ve duygularına ilişkin Yahudi anlayışını ifade etmektedir. Bu terim esas olarak, İkinci Tapınağın yıkılmasından İsrail Devleti'nin kurulmasına kadar Yahudi halkının tarihini ele alan bir terimdir. Diasporanın reddedilmesinin bir yansıması olarak diaspora teriminden ziyade galut terimi tercih edilmektedir. *Tefutzot* (diaspora) teriminden ziyade galut kelimesinin kullanılmasının sebebi galut kelimesinin içerdiği Yahudilerin ait olmadığı, acı çektikleri yer vurgusudur. Diaspora olumlu çağrışım olarak dağınık toplulukları ifade ederken sürgün (galut) ise acı çekme ve ilahi ceza anlamlarında kullanılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. Haim Hillel Ben-Sasson, “Galut”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 7/352-63.

³² Slutsky, Baskin, “Haskalah”, 434.

³³ Moshe Pelli, *Haskalah and Beyond*, New York: University Press of America, 2010, 16.

³⁴ Slutsky, Baskin, “Haskalah”, 434.

³⁵ Kurt, “Yahudi Aydınlanma Hareketi”, 37-41; Slutsky, Baskin, “Haskalah”, 435.

³⁶ Slutsky, Baskin, “Haskalah”, 439.

Aynı zamanda Moses Mendelssohn, Yahudi dininin inanç ve etik boyutunun evrenselliğini vurgulamak amacıyla, “*Evde bir Yahudi, dışarıda herkes gibi ol*” şeklindeki ifadesiyle Yahudiliği diğer toplumlardan farklı kılan unsurların daha özel bir alanda yaşanmasını öngörmüştür. Böylelikle bir Yahudi dil, ticaret ve genel kültür gibi alanlarda sahip olduğu yaşantısıyla toplumla bütünleşebilmeyi gerçekleştirirken hem Yahudi hem de Yahudi olmayan yeni bir Yahudi tipi oluşturacaktır.³⁷

Mendelssohn, Yahudi yaşamının modernleşmesini sağlamak için, Tevrat’ı Yahudilerin yaşadıkları ülkenin dilini öğrenmeleri için İbranice harfler kullanarak Almancaya çevirmiş ve Yahudiliği seküler düşünceyle birleştiren kutsal yazılar üzerine yapılan yoruma öncülük etmiştir. Mendelssohn, 1780’li yıllarda Yahudi halkının “*cehaletini ve her mantıklı reforma muhalefeti*” terk etmesi için bazı eserlerin İbraniceye çevrilmesi önerildiğinde bu türden herhangi bir girişimin zararlı olmayacağını kabul etmiştir.³⁸

Dilsel asimilasyon giderek Haskala’nın ayırt edici özelliği haline gelmiştir. Almanya’da bulunan varlıklı Yahudiler, Yahudi olmayanlarla hem ticari hem de sosyal ilişkilerini kolaylaştırmak için 17. yüzyılın sonunda çocuklarına Almanca ve Fransızca öğretmeye başlamışlardır. Böylece Almanca ve Fransızca giderek Yahudi çevrelerinde elit kesimin dili haline gelmiştir. 1790’lı yıllarda Berlin’deki Yahudi burjuvazisinin genç kuşağı, konuşma dili olarak Almanca’yı benimsemeye başlamıştır. Böylece Yidiş diline karşı olumsuz bir tutum gelişmiştir.³⁹

Haskala’nın Yahudi kadınların statüsü üzerinde de Yahudilik açısından olumsuz bir etkisi olmuştur. Birçok zengin Yahudi, kızlarına modern Avrupa dillerini ve müziğini öğretmek için özel öğretmenler tutmuştur. Almanca ve Fransızca öğrenen kadınlar, Aydınlanma fikirlerinin ve edebiyatının Yahudi toplumuna aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Geleneksel Yahudi toplumunda kızlar yalnızca asgari düzeyde din eğitimi almışlardır; ancak şimdi, müzik ve modern dil eğitimi ile yeni seküler roman, şiir ve oyun dünyasına maruz kalmak, genç kadınları hayatlarını dar bir bakış açısından uzaklaştırmıştır. Ortaya çıkan yeni sosyal ilişkiler, zaman içerisinde Yahudi kocalardan boşanmalara, Hıristiyanlığa geçişlere ve soylu taliplerle evliliğe yol açmıştır.⁴⁰

³⁷ Kurt, “Yahudi Aydınlanma Hareketi”, 38; Gürkan, *Yahudilik*, 80-81.

³⁸ Dan Cohn-Sherbok, *Judaism: History, Belief and Practice*, New York: Routledge, 2003, 254.

³⁹ Slutsky, Baskin, “Haskalah”, 436.

⁴⁰ Slutsky, Baskin, “Haskalah”, 435-38.

2. Haskala'ya Karşı Ortodoks Tepki

Reform'a yönelik örgütlü ilk Ortodoks muhalefet, 1868 yılında Budapeşte'de yaklaşık iki yüz Ortodoks hahamın katıldığı bir kongrede daha büyük çapta dile getirilmeye başlamıştır. Yahudi Kongresi seçimlerini planlamak için toplanmışlar; kongreye Hatam Sofer'in etkisi hâkim olmuş ve onun etkisi, oğlu Haham Avraham Binyamin'in başkan olarak oy birliğiyle seçilmesiyle sonuçlanmıştır.⁴¹

Hatam Sofer, Reform ve Haskala dalgasını durdurmak için çok yönlü verilen bu savaşta başrol oynamış ve bu hareketlere karşı muhalefeti ateşlemiştir. *Eleh Divrei ha-Brit* projesindeki kilit rolüne ek olarak Avrupa'nın en büyüğü olan Pressburg'daki yeşiva aracılığıyla görev süresi boyunca binlerce öğrenciyi mezun etmiştir. Birçoğu Orta Avrupa'daki topluluklarda haham olmuş ve bu mücadelede aktif şekilde rol almıştır.⁴²

Haham Sofer, Moses Mendelssohn'un Tevrat tefsiri olan *Biur*'un ve Almanca tercümesinin kullanılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Hatam Sofer'in bu çalışmayı küçümsemesi pratikte Sofer'in diğer bazı Ortodoks hahamların tutumunu da etkilemiştir. Ancak, en önde gelen öğrencisi Haham Moshe Schick dâhil bazı yakın müritleri onun bu eserlerinin kullanımında herhangi bir sakınca görmemiştir.⁴³

Hatam Sofer'in Mendelssohn'a karşı ilkeli küçümsemesi ve *Biur*'u kullanma konusundaki muhalefeti, akranlarıyla bariz bir tezat oluşturuyordu. Zamanın önde gelen hahamları ve dini liderleri Mendelssohn'a büyük saygı duysa da Haham Sofer'in kayınpederi Haham Akiva Eger bile *Biur* için bir onay yazısı kaleme almıştır.⁴⁴

Yahudi aydınlanmacılarının öne sürmüş oldukları bir Yahudinin evinde Yahudi gibi davranıp sokakta seküler dünyanın gerektirdiği şekilde yaşama kültürüne karşı Ortodoksların tepkisi son derece sert olmuştur. Ortodokslar bu durumun aksine Tevrat'a olabildiğince sarılmış ve yerine getirilmesini istediği tüm emirleri yerine

⁴¹ Michael K. Silber, "The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition", *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, ed. Jack Wertheimer, New York: The Jewish Theological Seminary of America, t.y., 43-44.

⁴² Aaron M. Schreiber, "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers", *The Torah U-Madda Journal*, sy. 11 (t.y.), 139.

⁴³ Meir Hildesheimer, "The Attitude of the Hatam Sofer Toward Moses Mendelssohn", *American Academy for Jewish Research*, c. 60 (1994), 162-86.

⁴⁴ Schreiber, "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers", 140.

getirmeye çalışmışlardır. Hatta Rabbiler aydınlanma taraftarlarının ileri sürmüş olduğu tüm görüşleri ilk çağlarda Romalılar tarafından Yahudilere uygulanan Helenleştirme politikasına benzetmişlerdir. Tevrat, Tanrı'nın emirlerini yerine getirmeyen Yahudileri, “Öteki ulusların arasında yok olacaksınız. Düşman ülkeler sizi yutacak”⁴⁵ şeklinde uyarmaktadır. Bu pasuk, değişen kültür ve bunun getireceği dejenerasyonun da Yahudilerde büyük tahribata sebep olacağını ifade etmektedir. Bu sürgünün, aileler ve akrabalar arasındaki irtibatın kesilmesine, ilişkilerin gevşemesine; özetle insanların birbirlerini kaybetmelerine sebep olacağı düşünülmüştür.⁴⁶

Ortodokslar Levililer’de geçen ifadeyi şu şekilde yorumlamıştır: Tevrat’ı, değişen şartlar bahanesiyle bilinçli olarak terk etmek, onların sürgünde işledikleri yepyeni bir günahdır. Elbette bu aşamada, atalarının sürgüne çıkmasına neden olan günahları hala beraberlerinde olacaktır; sürgün onları “Tanrı'nın isteğini sadece tesadüfen yerine getirme” şeklindeki duyarsızlıktan alıkoymamıştır. İşte bu nedenle, “düşmanlarının ülkesinde iken işledikleri yeni günah nedeniyle olduğu gibi atalarının, hala beraberlerinde olan günahları içinde çürüyüp gideceklerdir”. Aslında sürgündeyken bile Tevrat’a bağlılık, onların “canlı bir ulus” olabilmelerini sağlayabilecek, sürgünde benzersiz bir yenilik ve gelişim göstermelerine imkân tanıyacakken işledikleri Tevrat’ı terk etme günahı onların mezarı olacak ve bu mezarda çürüyüp gideceklerdir. Tevrat’ı terk etmenin onlara “yaşam” getireceği düşüncesi, onların günahları nedeniyle eriyip dağılmalarına neden olacaktır.⁴⁷

Mendelssohn, bir kültürün bütününün Tevrat’ta yer alabileceği fikrinin mümkün olamayacağını düşünmekteydi. Aynı zamanda Yahudilerin seçilmişliğini ve vaat edilen topraklar gibi hususları da reddeden Mendelssohn, Ortodokslar tarafından “Yahudi Luther” olarak suçlanmıştır.⁴⁸

3. Ultra-Ortodoks Yahudiliğin Önderi: Moses S. Schreiber ve Görüşleri

Gerçek ismi Moses Samuel Schreiber olan Alman haham, aynı zamanda Moses Sofer veya Hatam Sofer olarak da tanınmaktadır. 1 Eylül 1763 yılında Baal Shem Tov’un

⁴⁵ Lev.26:38.

⁴⁶ Sa’adya Gaon, *Tefsiru’t-Tevrat bi’l-arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2018, c. 2, 1267.

⁴⁷ Moşe Farsi, *Tora Tefsiri Vayikra*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.Ş., 2021), 642.

⁴⁸ Paul Johnson, *A History of the Jews*, (Orion Pub Co, 2001), 302.

ölümünden iki yıl sonra Frankfurt'un Main kentinde doğmuştur. 3 Ekim 1839 yılında Presburg'da⁴⁹ ölmüştür. Annesinin adı Reisel, babasının ismi ise Samuel'dir. Dokuz yaşındayken Frankfurt'ta Rabbi Nathan Adler'in yeşivasına girmiş ve böylece eğitim hayatı başlamıştır. On üç yaşında iken Frankfurt'ta vermiş olduğu halka açık başarılı konferansların ardından Rabbi Horowitz'in öğrencisi olması için davet almıştır.⁵⁰ 16 yaşında Talmud'un tamamını ezberlemiştir. Yıllar boyunca disiplinli bir çalışma ve program yürütmüştür. Cumartesi gecelerinden pazartesi gecelerine kadar uyanık kalmak için ayaklarını soğuk suya batırarak ve yetersiz de olsa beslenmek için sadece kısa bir ara vererek çalışmıştır. Moses Sofer, yüksek Tevrat ilim standartlarını sürdürmek için böyle bir konsantrasyonun gerekli olduğunu her zaman vurgulamıştır.⁵¹

Daha sonra 19. yüzyılın ilk yarısında Orta Avrupa'da Ortodoks Yahudi cemaatinin ana lideri olmuştur.⁵² Başta Macaristan olmak üzere pek çok yerde yaşayan Ortodoks Yahudilerin hayatlarında silinmez bir iz bırakmıştır. Çalışma yöntemleri, uygulamaları ve hayata bakışı ile çağdaş Yahudi Ortodoksluğunun oluşmasında temel taş olmuştur.⁵³

Haham Moses Sofer, Tevrat geleneğinin güçlendiği ve Yahudilerin çeşitli sorunlara, çekişmelere ve sapkınlıklara sürüklendiği bir çağda yaşamıştır. Yahudi Haskalasının yükselişi, Fransız Devrimi'nin idealleri ve Napolyon'un kurtuluş vaadi Avusturya'daki Napolyon savaşlarının meydana getirdiği tahribat, yeni ilan edilen haklar doktrinine karşı gelişen milliyetçilik dalgası, Yahudi haklarının değişken koşullarını oluşturmaktadır. Bu sebepten ötürü Haham Moses Sofer'in Yahudi cemaatini tehdit eden ve kafasını karıştıran dini, politik ve ekonomik değişim sularının üzerinde bir işaret ışığı gibi ortaya çıktığı kabul edilmektedir.⁵⁴

Tanah ve Talmud'a olan bağlılığı çok büyük olmasına rağmen Moses Sofer astronomi, astroloji, geometri ve genel tarih gibi laik bilimler hakkında da uzmanlaşmayı başararak seküler bilimler hakkında bilgi edinmiştir. Hocası daha sonra hukuk meseleleri hakkında hüküm verebilmesi için ona yetki vererek haham diplomasını vermiştir.

⁴⁹ Günümüzde Bratislava olarak bilinmektedir.

⁵⁰ Jewish Encyclopedia, "Schreiber, Moses B. Samuel (Known Also as Moses Sofer)", (02 Mayıs 2021).

⁵¹ Gilbert Klaperman, "The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 3/2 (1961), 252.

⁵² Schreiber, "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers" 123.

⁵³ Hildesheimer, "The Attitude of the Hatam Sofer Toward Moses Mendelssohn", 141.

⁵⁴ Klaperman, "The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz", 252.

Sofer, eski öğretmenlerinin Frankfurt'taki davetlerine dayanarak memleketi olan Frankfurt'a geri dönmüştür.⁵⁵

Hocası Rabbi Nathan Adler tarafından 1782 yılında Boskowitz Rabbiliği'ne çağrılmıştır. Daha sonra yine Adler'in tavsiyesi üzerine Prossnitz'e gitmiş ve burada Rabbi Moses Jerwitz'in kızı Sara ile evlenmiştir. Prossnitz'de bulunan yeşivanın başı olmuş ve daha sonra ilk resmi görevini alarak Dresnitz kasabasının hahamı olmuştur. 1798 yılında Sukot Bayramı'ndan kısa bir süre önce hahamlıktan istifa ederek Macaristan'a gelmiş ve burada bir yeşiva kurmuştur. 1803 yılında Presburg'dan yapılan çağrışı kabul etmiş ve burada hahamlık görevine atanmıştır. Bu yüksek makama atanması ahlaki karakteri, yeteneği ve liderliği sayesinde kazandığı itibar ve Adler'in etkisiyle elde ettiği mistik dinsel coşkunun bir sonucu olmuştur. Daha sonra burada yaklaşık beş yüz öğrencinin katıldığı bir yeşiva kurmuştur. Hatam Sofer'in etkisi Pressburg'da kurduğu bu yeşiva ile daha da güçlenmiştir. Onun kurmuş olduğu bu yeşiva, Avrupa'daki en büyük yeşiva olmuştur. Aynı zamanda Rabbi Sofer'in kurduğu bu yeşiva Orta Avrupa'da Ortodoks Yahudilerinin kalesi olarak hizmet etmiştir. Bu yeşivanın mezunları önde gelen hahamlık pozisyonlarına atanmış ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu boyunca Yahudi Reformu hareketine karşı mücadelede ön planda yer almışlardır.⁵⁶

Rabbi Sofer, olağanüstü bir duruşa ve dindarlığa sahip yüzlerce öğrenciyi cezbeden, onları hahamlık için eğittiği ve hatta onlar için pozisyonları güvence altına aldığı yeşivasına adanmış bir eğitimciydi.⁵⁷ Bununla birlikte Avusturya ile Fransa arasındaki savaştan kaynaklanan sebeplerden dolayı halkı adına yaptığı faaliyetlerin kesintiye uğraması sebebiyle Presburg'da kalmamıştır. 1812 yılında karısının ölümüyle sorunları daha da artmış ve bir süre sonra zamanının en büyük Talmudisti kabul edilen Posen hahamı Akiva Eger'in kızı Sara ile evlenmiştir.⁵⁸ Çocukları en tanınmış haham ailelerinden birini oluşturmuştur. Sofer, vasiyetinde en büyük oğlu Abraham Samuel Benjamin Wolf'u onun yerine Yeşiva Müdürü Başkanı olarak atamıştır. Ölümünden kısa bir süre önce topluluğa Abraham Samuel'in kendi yaşamı boyunca hahamlıktaki

⁵⁵ Friedberg, "Schreiber, Moses B. Samuel (Known Also as Moses Sofer)".

⁵⁶ Schreiber, "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers", 124.

⁵⁷ Moshe Samet, "The Beginnings of Orthodoxy", *Oxford University Press*, 8/3 (1988), 256.

⁵⁸ Friedberg, "Schreiber, Moses B. Samuel (Known Also as Moses Sofer)".

halefi olarak atanmasını arzuladığını belirtmiştir. Oğlu o zamanlar sadece 24 yaşında olmasına rağmen Moses Sofer'ın isteği kabul edilmiştir. Bundan sonra Pressburg topluluğu, Sofer ailesi hanedanının tekeli haline gelmiştir. İkinci oğlu Simeon, Ortodoks örgütü *Mahzike Hadas*'ı kurmuş ve Krakov hahamı olarak atanmıştır. Damadı Solomon Zalman Spitzer de Viyana'daki Ortodoks cemaatinin hahamı olarak görev yapmıştır.⁵⁹

1819 yılında Hamburg Yahudileri arasında Reform hareketi başlatılmıştır. Sofer, reformculara karşı açık bir savaş ilan etmiş, yaptığı konuşmalarında ve yazdığı yazılarında tüm gücüyle onlara saldırmıştır.⁶⁰ Her ne kadar bu durumdan hoşlanmasa da “*Yarasız kavga olmaz*” düşüncesiyle hareket ederek mücadelesini gayretle ve diplomatik beceriyle başarılı bir şekilde yürütmüştür. Bununla birlikte muhaliflerini acımasızca aşağılamak için esprili ifadeler ve sloganlar kullanmaktan da kaçınmamıştır. Bu yöntemler Orta Avrupa Yahudileri için belirleyici olmuş ve bölünmeyi keskinleştirmiştir. Ortodoks ve Ortodoks olmayan kesimler arasında onarılamaz bir boşluk meydana getirmiştir. Bu sonucu önceden gören birkaç hahamdan biri olmasına rağmen yine de kasıtlı olarak bu politikayı benimsemiştir. Sofer'in ortaya koyduğu ve Ortodoksların sloganları haline gelen birçok keskin ve sivri dilli epigramlar arasında en iyi bilineni, “*Yeni olan her şey Tevrat tarafından yasaklanmıştır*” ilkesini ifade ederken tüm yenilikçilere karşı açık bir meydan okuma ilan etmiştir. Reform hareketini Yahudiliğin özüne yapılan bir saldırı olarak gördüğü için taraftarlarının muhalifler ve sapkınlar olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Sofer, onları Sadukiler ve Boethus'un takipçileriyle bir tutmuş ve İsrail'in bedeninden tamamen soyutlanmalarını savunarak “*Kaderleri benim elimde olsaydı, onları tamamen aramızdan çıkarırdım*” sözlerini sarf etmiş ve onlarla evlenmeyi dahi yasaklamıştır.⁶¹

Haredi Yahudiliği, kendisini, kendi kendine yeten ve Yahudiliğin her zaman olduğu ve olması gereken şeyin basit bir devamı olarak sunmuştur. Haredi Yahudiliğinin kurucu lideri Rabbi Moses Sofer tarafından kaleme alınan “Yeni olan her şey Tevrat tarafından yasaklanmıştır” sloganı bir tür toplanma çılgılığı haline gelmiştir. Bu noktada Rabbi Moses Sofer taraftarlarına “*Tevrat çalışmaya devam edin, mitsvaları koruyun, öncekiler*

⁵⁹ Moshe Shraga Samet, “Moses Sofer”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 18/743.

⁶⁰ Friedberg, “Schreiber, Moses B. Samuel (Known Also as Moses Sofer)”.

⁶¹ Klaperman, “The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz”, 253.

*gibi giyinin ve sadece Tevrat'a olan bağlılığınızı sürdürmek için diğer Yahudiler gibi, Tanrı'nın hakikatinden uzaklaştıran modernist değerlere göre yaşamayın” tarzında direktifler vermekten geri durmamıştır.*⁶²

Sofer, değişime karşı net bir duruş benimseyen çağdaş haham otoriteleri arasında muhtemelen en net sestir. Sonuç olarak özellikle maskilim tarafından kurulan yeni okul türüne ve genel olarak Moses Mendelssohn'un doktrinine inatla karşı çıkmıştır. Ancak prensipte bunların tamamen geleneksel yolun ihtiyaçları için yapılmış olması sebebiyle seküler çalışmalara da tam anlamıyla karşı değildi.⁶³

Aynı zamanda bizzat dini yükümlülükler düzeyine yükselttiği Yahudilik içindeki ulusal unsurları karalayan reformculara karşı kitlelerin nefretini teşvik etmiştir. Bu nedenle İbranice'nin dua dili olarak korunması konusunda ısrar etmiş ve Filistin'de yenilenen Yahudi varlığının savunucusu olmuştur.⁶⁴ Her ne kadar ilk başlarda Reformistlere karşı ılımlı davransa da hayatının son birkaç yılında bu tavır giderek katı bir hale gelmiştir.⁶⁵

Haham Sofer'in Hasidizm'e karşı tutumu ilk başta düşmancaydı. Ancak zamanla bu hareketin anti-modernist potansiyelini fark etmiş ve fikrini bir destekle değiştirmiştir. Ayrıca başlangıçta hahamlığın babadan oğula geçmesine yönelik olan eğilime karşı çıkmış ve daha sonra bu tür pozisyonların reformcuların eline geçmemesi için boş bırakılmamasını sağlamak amacıyla fikrini değiştirmiştir.

Çok net olan derslerini tüm dinleyicileri tarafından kolayca anlaşılabilir şekilde basitleştirilmiş bir şekilde sunmuştur. Halakaya ait hükümleri, yorumları ve vaazları, basit ve açık oluşlarıyla oldukça dikkat çekmiştir. Öğrencileriyle olan ilişkileri aşırı derecede hassas olmuştur. Diğer hahamlardan farklı olarak daha geniş ölçekli vaazlar vermiş ve kendi toplumunda pek çok eğitim projesi başlatmıştır.⁶⁶ Kötülüklerle karşı gelmekten asla vazgeçmemiş ve toplum içindeki konumlarına ve duruşlarına

⁶² Yoel Finkelman, “Ultra-Orthodox/Haredi Education”, *International Handbook of Jewish Education*, ed. Helena Miller, Lisa D. Grant, Alex Pomson, New York: Springer Science, 2011, 1063.

⁶³ Samet, “Moses Sofer”, 743.

⁶⁴ Samet, “The Beginnings of Orthodoxy”, 258.

⁶⁵ Schreiber, “The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers”, 124.

⁶⁶ Samet, “The Beginnings of Orthodoxy”, 257-58.

bakmaksızın korkusuzca bu kişilere saldırmıştır. Ayrıca pek çok hayırsever kurumun kurucusu olarak özellikle mütevazılığı ve hayır işleri ile de öne çıkmıştır.⁶⁷

Hatam Sofer, Ortodoksluğun gelecekteki liderliğinin ilk örneği olmuştur. Bir bilim adamı ve yasal bir otorite, bir halk figürü ve bir polemikçi, öğretisine meydan okunmaması gereken karizmatik bir lider olarak kabul görmüştür.⁶⁸

1839 yılında vefat eden Hatam Sofer'in mezarı Pressburg eteklerinde yer almaktadır. Haham Moses Sofer'in gömüldüğü bu eski mezarlık II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar şehri istila ettiğinde bu arazi doldurulmuş ve bu kutsal toprak üzerine bir otoyol inşa edilmiştir. Bununla birlikte garip bir şekilde bugün, üzerinden yoğun bir şekilde akan trafik şeritlerinin ortasında mezarlığın orijinal seviyesine inen metal kapaklı bir oda halindedir. Orada oluşturulan mahzen, Hatam Sofer'in son dinlenme yerini korumaktadır.⁶⁹

Ölümünden sonra babasının yerine geçen Rabbi Abraham Sofer, babasının uyguladığı liderliği koruyamamış ve babasının takipçilerinden daha fanatik ve daha ılımlı unsurlar arasında gerçekleşen bir bölünmeyi engelleyememiştir. Daha sonra Hatam Sofer'in temele aldığı ilkeler çerçevesinde Macaristan'da aşırı fanatik bir Yahudilik biçimi gelişmiş ve ultra-Ortodoks Yahudilik olarak adlandırılmıştır.⁷⁰

Haham Sofer'in halaka felsefesi ve muhaliflerle ilişkilerinde kullandığı ilke ve stratejiler, eylemlerinde, kararlarında ve yazılarında görünen belirsizliği çözmek için bazı anahtarlar sağlamaktadır. Halakaya ait meselelerde Haham Sofer, Tevrat ve Talmud'da atıfta bulunulan ölçüleri tam olarak belirlemek için kişisel araştırma ve deneyimlerini kullanarak oldukça modern, açık fikirli ve dirençli bir yöntem belirlemiştir.⁷¹

Haham Sofer, Reform ve Haskala yenilikleriyle mücadelede bir dizi strateji benimsemiştir. Bunlardan biri olarak *“Bir yasağı yükseltmek iyidir”* ilkesini

⁶⁷ Friedberg, “Schreiber, Moses B. Samuel (Known Also as Moses Sofer)”.

⁶⁸ Samet, “The Beginnings of Orthodoxy”, 258.

⁶⁹ Klaperman, “The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz”, 251.

⁷⁰ Samet, “The Beginnings of Orthodoxy”, 259.

⁷¹ Klaperman, “The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz”, 254.

uygulamıştır. Bu minvalde insanların ciddiyetle davranması için dini bir yasağı olması gerektiğinden daha ciddi göstermek gerektiğini savunmuştur.⁷² ancak Elbette Haham Sofer, bu ilkeye bağlı kalmanın ve Tevrat'a mitsva ekleme durumunun Tevrat'ta yer alan yasağa aykırı olacağına farkında olması gerekirken bu durumu göz ardı etmiştir.⁷³

Haham Sofer, bu Talmudik ilkenin reformistlerin tehdidine karşı koymak için tasarlanmış bir önlem olduğunu savunmuştur. Talmud, bu olağanüstü hâl kuralını tüm Yahudileri Şabat'ı ve Yahudiliğin temel ilkelerini yerine getirmekten vazgeçmeye ikna etmeye çalışan Yahudi Helenistlere karşı uygulamıştır.⁷⁴ Haham Sofer'e göre Reformcular ve maskilim de aynı hedeflere sahip olagelmıştır. Onlar da Şabat, kaşerut ve Yahudiliğin diğer temellerinin toptan terk edilmesini savunmuşlardır.⁷⁵ Özellikle Şabat'a dikkat eden Sofer, Şabat gününü ihlal ettiğinden şüphelendiği cemaat üyelerinin evlerine sürpriz ziyaretler yapmıştır. Şahsen gidemeyecek kadar hasta olduktan sonra bu görevi yerine getirmeye devam etmek için resmi denetçiler atamıştır.⁷⁶

"Yeni olan her şey Tevrat tarafından yasaklanmıştır" ilkesi gereğince ibadet esnasında müzik aletleri kullanımı, başı açık dua, dini ayinler sırasında erkek ve kadınların ayrı oturması gibi kuralları netleştirmiştir.⁷⁷

Hatam Sofer'in Reform Yahudiliği'ne karşı girişmiş olduğu savaş yalnızca dine riayet ve ritüel boyutla sınırlı olmamıştır. Reform, prensip olarak *Şivat Siyon*⁷⁸ fikrini, Yahudi milliyetçiliğini ve vadedilmiş İsrail topraklarının merkeziliğini ve hatta geçerliliğini reddetmiştir. Reformistler, daha ziyade Yahudilerin ulusal özlemlerinin yerine geçecek özgürleşmenin kurtarıcı gücüne güvenmişlerdir. Reform, eşit haklar düşüncesini ve

⁷² Schreiber, "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers", 143.

⁷³ Yas.4:2.

⁷⁴ Yevamot, 89b.

⁷⁵ Schreiber, "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers", 144.

⁷⁶ Adam S. Ferziger, "Religious Zealotry and Religious Law: Rethinking Conflict and Coexistence", *The Journal of Religion*, 84/1 (2004), 54-55.

⁷⁷ Klaperman, "The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz", 254.

⁷⁸ Yahudilerin Siyon'a geri dönüş fikri. Bkz. "14.02.2021 ,המכלול", שיבת ציון, https://www.hamichlol.org.il/שיבת_ציון/.

Siyon'u zımnen reddetmesiyle birlikte özgürlüğü kucaklamış ve böylece Şivat Siyon'un asırlık ümidini zayıf bir siyasi özgürlük ve yerel vatandaşlık vaadiyle takas etmiştir.⁷⁹

Bununla birlikte Hatam Sofer, Siyon Sevgisini Tevrat'a uymanın ayrılmaz bir parçası olarak tanımlamıştır. Şivat Siyon, diğerleri kadar bağlayıcı bir mitsvadır ve bunun yerine getirilmesi galuta karşı bir korumadır. Hatam Sofer'in İsrail'e olan sevgisi o kadar güçlüydü ki Haham Zvi Hirsch Kalisher ile Mesih'in gelişinin Kutsal Toprakların yerleşimi için bir ön koşul olduğunu inkâr etme konusunda tamamen hemfikir olmuştur. Aksine Siyonizm'in filizlenen idealinin yarısı olması için geniş bir *aliya*⁸⁰ ile aktif çaba ve desteği teşvik etmiştir. Bu hususta kendisi için de “*Tanrı beni Siyon'a dönenlerden olma ayrıcalığıyla kutsasın*” diye dua etmiştir.⁸¹

Rabbi Sofer, Talmud'daki “*Onu gece gündüz çalışacaksın*” emrini çok farklı bir şekilde anlamıştır. Bu mitsvanın her zaman Tevrat'ı incelemeyi gerektirmek yerine hem sabah hem de akşam pasajlarını okuyarak yerine getirilebileceğini kabul etmiştir. Usta bir halaka yorumcusu olan Rabbi Sofer, böylece seküler öğrenmeyi zayıf bir delille de olsa yasaklama yolunda bir adım atmıştır.⁸²

Haham Sofer, Alman dilinin Orta Avrupa'da, çoğu zaman başka bir dil anlamayan Yahudiler arasında gündelik kullanımda hızla yayıldığının da farkına varmıştır. Bu nedenle, Tevrat ve Talmud'un Almanca çevirilerinin çok yardımcı olabileceğini fark etmiştir. Aynı zamanda Almandaki akıcılığın Yahudileri Alman Reformu literatürüne ve fikirlerine ve Almanca konuşan Reform vaizlerine daha açık hale getirebileceğini de kabul etmiştir. Almanca bilgisi, Yahudilerin Alman kitaplarını ve süreli yayınlarını okumasına ve böylece onları Gentile kültürüne ve seküler değerlere tanıtmasına da imkân sağlayabileceğini düşünmüştür. Ona göre tüm bunlar neredeyse kaçınılmaz olarak dini ibadetlerin kalitesini düşürmüştür. Bu sebeple düşüncesinden vazgeçerek Almanca konuşmanın geliştirilmesine ve vaazlarda kullanılmasına karşı çıkmıştır.⁸³

⁷⁹ Klaperman, “The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz”, 255.

⁸⁰ İsrail'e göç. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.Ş., 2001), 1/58.

⁸¹ Klaperman, “The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz”, 255.

⁸² Schreiber, “The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers”, 134.

⁸³ Schreiber, “The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers”, 146.

4. Hatam Sofer'in Reformistlere Karşı Tutumu

Hatam Sofer'in Reform ve Haskala'ya karşı muhalefeti iyi bilinmekle bu durum öğrencisi Haham Hillel Lichtenstein ile onun damadı olan Haham Akiva Yosef Schlesinger tarafından geniş çapta duyurulmuştur. Sofer'in tutumu, eğer elinde böyle bir güce sahip olsaydı, yukarıda belirtildiği gibi Reformcuları Yahudiler topluluğundan kovma arzusuyla dolmuştur. Derslerinde bu isteğini şu ifadelerle sık sık dile getirmiştir: “Eğer güce sahip olsaydık, onları sınırlarımızdan çıkarmak benim elimde olur ve onların toplulukları Zadok, Bietas, Anan ve Saul topluluğu gibi olurdu.”⁸⁴

Hatam Sofer, Reformistler'e karşı olan sert tavrı yanı sıra Reform hareketine yakın olarak bilinen ve Budapeşte hahamlarından biri olan Haham Yisrael Wahrman'nın isteği üzerine Shimshon Halevi Bloch'un coğrafya üzerine bir çalışması olan *Shevilei Olam* için 1822 yılında bir onay yazısı kaleme almıştır. Ayrıca Hatam Sofer, Haham Zekherya Yeshayahu Katz Joles ve hatta Reform odaklı görüşler yayınlayan Haham Shlomo Yehudah Rappaport gibi bir dizi tanınmış Reformist ile de yazışmıştır. Birçok Ortodoks Yahudinin Rappaport'a şiddetli muhalefetine rağmen Hatam Sofer, yaşamının sonuna kadar onu desteklemeye devam etmiştir. Haham Sofer, ölümünden kısa bir süre önce 1839 yılında, Rappaport'u savunmak için bir mektup daha yazmış ve kendisine karşı olan muhalefeti susturmaya çalışmıştır.⁸⁵

Haham Sofer diğer birçok Reformist ile de dostane ilişkiler içine girmiştir. 1836 yılında Haham Wolf Heidenheim'la çok dostane ilişkiler içinde olmuş ve ondan övgüyle söz etmiştir. Haham Sofer, Heidenheim ile dostluğunu sürdürmüştür. Ayrıca birçok kişi tarafından Reformist olarak kabul edilen ve tanınmış bir haham olan Haham Moshe Mints ile de dostane ilişkiler içinde olmuştur. Haham Sofer'in dostane ilişki içerisinde olduğu bir diğer Reformist haham, Haham Moshe Kunitz'di. Haham Sofer'in arkadaş olduğu bir diğer maskil hahamı da Ravitz'li bir Rabbi Aharon Yehoshua Hertzfeld'di.

⁸⁴ Schreiber, “The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers”, 124-37.

⁸⁵ Schreiber, “The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers”, 137-38.

Haham Sofer, Almanca konuşmasının akıcılığından ötürü onu övmüş ve önemli bir topluluğun hahamı olarak görev yapması için ona tavsiyede bulunmuştur.⁸⁶

Hatam Sofer ile önde gelen maskilim ve Reformcularla yukarıda bahsedilen pozitif ilişkilerin, Hatam Sofer'in aynı dönemde Haskala ve Reform'a sık sık yönelttiği sert kınamalarla çeliştiği görülmektedir. Bazı akademisyenler Hatam Sofer'in eylemlerinde ve söylemlerinde sadece Reform ve Haskala hareketleriyle ilgili olanlarda değil, birçok farklı faaliyet alanında kararsızlık bulunduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁷

5. Tanınmış Hahamlar ve Reformistler Arasındaki Samimi İlişkiler

O dönemde hahamlarla reformcular arasında samimi ilişkilerin varlığı şaşırtıcı olarak kabul edilmemektedir. O dönemde bir otorite şu durumu gözlemlemiştir: “Geleneksel kültürler ve Haskala kültürleri arasındaki sınırlar, Macaristan ve Bohemya vilayetlerinde keskin bir şekilde tanımlanmamıştır.” Özellikle Moravya ve Bohemya’da pek çok dini olarak gözlemci olan, ancak aynı zamanda seküler öğrenimle ilgilenen ve meşgul olan, önde gelen haham ve yeşiva başkanı vardı.⁸⁸

Haham Sofer'in kendisi *Eleh Divrei ha-Brit*'de⁸⁹ bir dizi tanınmış maskilimden gelen mektupların eklenmesine itiraz etmemiştir. Bu 1818 yılında Hamburg'daki Yahudi reformlarına karşı Avrupa'nın dört bir yanındaki Ortodoks hahamlardan gelen bir mektup koleksiyonuydu. Haham Sofer, bu koleksiyonda önemli bir figürdü; üç mektubu dâhil edilmiş ve önde gelen hahamlardan mektupların alınmasında çok etkili olmuştur. Koleksiyona dâhil edilmelerini protesto edebilirdi fakat bunu yapmamıştır. Koleksiyonda Moses Mendelssohn ve Naftali Hertz Wesslet için Rabbi Shmuel

⁸⁶ David Bruria Hutner, *The Dual Role of Rabbi Zvi Hirsch Chajes: Traditionalist and Maskil.*, (Columbia University, 1971), 445; Schreiber, “The Hatam Sofer’s Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers”, 138.

⁸⁷ Silber, “The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition”, 29-30; Schreiber, “The Hatam Sofer’s Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers”, 138.

⁸⁸ Michael K. Silber, “The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary”, *Toward Modernity: The European Jewish Model*, ed. Jacob Katz, (United States of America: Transaction, 1987), 113.

⁸⁹ *Eleh Divrei ha-Brit*, Yahudi Reformuna karşı bir cevap niteliğinde yazılmış bir kitaptır. Bu kitap, o dönemde Reform'a karşı basılan en önemli makalelerden biridir. Hamburg hahamlarının reformlara ve değişime karşı o neslin tüm büyük hahamlarının mektuplarıdır. Kitapta geleneği savunan Haham Akiva Eiger, Hatam Sofer, Haham Mordechai Benet, Prak, Livorno, Modena, Manuta ve daha fazla Rabbinin mektupları yer almaktadır. Bkz. https://www.auctionzip.com/auction-lot/Sefer-Eleh-Divrei-Ha-Brit-Altona,-1819-against_18E4C819BF/

Bernstein tarafından büyük boy ve saygıyı ilan eden bir mektup yer alıyordu. Haham Sofer, Haham Bernstein'ın mektubunun Eleh Divrei ha-Brit'de yayımlanmasından bir ay sonra 1819 yılında Haham Bernstein'a bir cevap yazmış ve ona olağanüstü övgü dolu sıfatlar vermiştir.⁹⁰

6. Ultra-Ortodoks Yahudiler ve Siyonizm

Siyonizm, 19. yüzyılda Theodor Herzl önderliğinde Avrupa'da anti-Semitizm'in yükselmesiyle ortaya çıkmış Yahudi milliyetçiliği fikridir. En basit şekilde Yahudilerin M.S. 70 yılında Romalılar tarafından sürüldükleri ve Tanrı tarafından kendilerine vadedildiğine inandıkları Filistin bölgesine geri dönme fikri olduğunu söylemek mümkündür.⁹¹ Siyonizm, Kudüs'te bulunan kutsal bir dağın isminden ve Tevrat'ta Kudüs için kullanılan Siyon kelimesinden gelmektedir.⁹² Arz-ı Mev'ud olarak bilinen topraklar için Tanrı'nın Hz. İbrahim'le yaptığı ahit ve onun soyundan gelenlere vadettiği bu topraklarda⁹³ uyulması gereken birtakım kurallar tüm ayrıntılarıyla Tevrat'ta Yahudilere bildirilmiştir.⁹⁴ Ancak Yahudiler, yapılan bu ahdin şartlarına uymadığı takdirde Tanrı onları şiddetli hastalıklara duçar edeceğini ve mülk edinmek için girdikleri bu topraklardan sürgün edileceklerini de açıkça bildirmiştir.⁹⁵

Geleneksel Yahudi inancına göre Tanrı tarafından gönderilecek bir Mesih'in öncülüğünde bu topraklara geri döneceklerdir. Ancak Mesih gelmeden önce bu topraklara dönmek için yapılan her girişim Yahudi dinine göre yasaktır. Yahudilerin kendilerine vadedilen topraklardan çıkarılmaları Tevrat'a göre Tanrı'ya olan itaatsizlikleri ve ahlaksızları neticesinde verilen bir cezadır.⁹⁶ Yahudilere verilen bu cezanın son bulabilmesi için sürgün edildikleri ülkelerde çekilen sıkıntıların günahlarına karşılık gelmesi gerekmektedir.⁹⁷

⁹⁰ Schreiber, "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers", 138-39.

⁹¹ Gideon Kouts, "Zionism", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 21/539.

⁹² "Zion", *Encyclopedia Judaica*, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 21/538.

⁹³ Yar.13:14-17.

⁹⁴ Çık.13:5-16; Say.15; Yas.11:22-25, 12:1-26; Yşu.1:6-8; Yer.1:1-7.

⁹⁵ Yas.28:58-63.

⁹⁶ Yas.28:64-6; 2.Kra.17:19-23.

⁹⁷ Lev.26:40-42.

Siyonistler, Yahudilerin 19. yüzyılda dahi sürgünde olmalarının sebebini kendilerine ait ulusal bir toprağa ve lidere sahip olamayışlarına bağlamaktadırlar. Ancak ultra-Ortodoks Yahudiler bu iddianın tam aksine, sürgünde olmalarının sebebini siyasi liderlerinin olmayışına değil, Yahudi tarihinde yaşanan isyanlara dayandırmaktadırlar. Aşağıdaki ifadeler de bu durumu yansıtmaktadır: *“Herzl ve Ben Gurion gibi bize rehberlik edebilecek liderlere ve bizi savunacak Hagana’ya sahip olmayışımız sebebiyle galuta gitmedik. Fakat sırf onlara sahip olduğumuz ve onların liderliğini takip ettiğimiz için sürgün edildik ve hiç şüphesiz Yahudi Kurtuluşu bu tür kurumlar aracılığıyla gelmeyecektir.”*⁹⁸

Harediler, İsrail Bağımsızlık Bildirgesi’nde yer alan *“Yahudi halkı, manevi, dini ve siyasi imajının oluştuğu, içinde ulusal ve tüm insanlık için kültürel varlıkları yarattığı ve tüm dünyaya miras bıraktığı yerde İsrail’de ortaya çıktı.”*⁹⁹ ilkesine ciddi anlamda muhalefet göstermektedirler. Harediler’e göre Seküler ve Laik Yahudilerin aksine Yahudi varoluşunu toprak anlayışına endekslemek kabul edilemez bir durumdur. Buna göre Yahudilerin varoluşu toprak veya devletle doğrudan etkileşim halinde değildir. Harediler, Yahudilerin Mısır’da yabancı oldukları için özgürlüklerinin ve bağımsızlıklarının sağlanabilmesi amacıyla çölde sınırları belirlenmemiş olan bir bölgede devlet kurmaksızın yaşayacaklardı. Ancak Mısır’dan çıkış gerçekleştikten sonra Kenan ülkesini işgal edip İsrail toprakları haline getirdiklerini savunmaktadırlar.¹⁰⁰

Anti-Siyonist olan Haredilere göre her ne sebeple olursa olsun Filistin’e yapılan göçler Tanrı’yı yok saymak anlamına gelmektedir. Bu hususta Siyonizmin Tanrısız ve tamamen küfür olduğunu savunmaktadırlar.¹⁰¹ Aynı zamanda Siyonistler hem Tevrat’ı hem de kutsal toprakları suistimal etmektedir. İsrail’in yeniden inşa edilmesi bahanesiyle sürekli yakıp yıkarak kutsal topraklara ciddi anlamda zarar vermektedirler. *“Tüm Yahudilerin gözleri, Tanrı’nın kendi Tapınağı’nı inşa etmesi ve Kendi Mirası’nı ekip biçmesi için Siyonistleri seçmediğini göstermektedir. Çünkü Tanrı’nın evini inşa etmek ne bize ne de onlara düşer. Üstelik bu, ‘inşa edilemez’; tam tersine onlar dinsel*

⁹⁸ Jerahmeel Israel Isaac Domb, *The Transformation: The Case of the Neturei Karta*, (New York: Hachomo, 1989), 20.

⁹⁹ ורדה thk, בלהה אלפרסון, תמיר דובי, דנה שטרקמן, להיות אזרחים בישראל: במדינה יהודית ודמוקרטית 2016, אשכנזי, ירושלים: משרד החינוך המזכירות הפדגוגית, s. 11.

¹⁰⁰ Semiha Karahan, *Siyonizmin Teolojik Temelleri*, (İstanbul: Divan Kitap, 2020), 437.

¹⁰¹ Rabbi Yisroel David Weiss, “Siyonizme Karşı Dini Görüş”, *Yahudi Perspektifinden Anti-Siyonizm*, çev. Özlem Özer, (İstanbul: Mube Matbaa, 2010), 20.

temellerin kökünü daha iyi kazıyabilmek için sürekli yakıp yıkıyor, büyük zararlar veriyor ve Tanrı'ya karşı birlik oluyorlar."¹⁰²

Ultra-Ortodoks Yahudiler'e göre Tanrı tarafından Mesih gönderilmeden önce toplu olarak bu topraklara dönmek için herhangi bir çaba içine girilmemelidir. Ancak bireysel olarak bu topraklarda yaşamak dinen uygunken burada Yahudi devleti veya ordu kurmak yasaktır. Siyonistlerin yaptığı gibi Mesih gelmeden kutsal topraklarda Yahudi devleti kurmak, Tanrı'ya karşı gelerek şeytanlaşmak anlamına gelmektedir.¹⁰³

Günümüzde anti-Siyonist hahamlar, Siyonistlerin Filistinlilere uyguladığı eylemlerinde, Hz. Musa'yı kendilerine örnek aldıkları iddiasına son derece sert bir tavır sergilemektedirler. Filistinlilere karşı yapılan saldırgan eylemlerin Tevrat'ın kaynak gösterilerek yapılması Yahudi dinine atılan bir iftiradır. Zira Hz. Musa'nın Ken'an topraklarında yaşayan halkları tamamen yok etmesi ve bu bölgeden kovması onların putperestlikleri sebebiyledir.¹⁰⁴ Böylelikle İsrailoğulları'nın Tanrı'ya karşı günah işlemelerine sebep olabilecek her türlü kötülüğün engellenmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Ancak Filistin halkı, Yahudi teolojisine göre Nuhî¹⁰⁵ olarak kabul edilmektedir. Yahudi teolojisinde tevhidi ve ahlaki unsurlar olarak kabul edilen yedi mitsvayı yerine getiren herkes kutsal topraklarda yaşama hakkına sahiptir.¹⁰⁶

Siyonizme karşı olan güçlü muhalefeti ile tanınan Neturei Karta ve Satmar Hasidileri ön plana çıkan en önemli iki Haredi grubudur.¹⁰⁷ Özellikle Neturei Karta grubundan olan Rabbi Ahron Cohen'e göre anti-Siyonizm anti-Semitizm olarak değerlendirilemez. Bu hususta anti-Semitizm toplumun belirli bir parçasına karşı duyulan nefret ve kini ifade

¹⁰² Yakov M. Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, çev. Şahika Tokel, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 141.

¹⁰³ Seda Özalkan, *Siyonizm Karşıtı Yahudiler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 33.

¹⁰⁴ Yas.20:16-18.

¹⁰⁵ Yahudilikte bulunan On Emir genelde ilahi dinlerin hepsinde genel olarak kabul edilmiştir. Bu emirlerin bir kısmı, Hz. Nuh'a daha önce verilen yedi kanunda ifadesini bulmuştur. Hz. Nuh'a verilen bu yedi kanuna inananlara Nuhiler denmektedir. Bu yedi kanun şunlardır: Adaletli davranmak, hayâ etmek, Allah'ı takdis etmek, babaya ve anaya saygılı olmak, zinadan sakınmak, pislikten ve şiddetten sakınmak. Detaylı bilgi için bkz. Aydın, "On Emir", 570.

¹⁰⁶ Detaylı bilgi için bkz. David Novak, "The Universality of Jewish Ethics: A Rejonder to Secularist Critics", *The Journal of Religious Ethics*, 36/2 (2008), 181-211; Eldar Hasanov, *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, (İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2015); Ariel Pıkar, "Dindar-Siyonist Hahamların Fetvalarında İsrail Devleti'ndeki Yahudi Olmayanların Statüsü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Eldar Hasanov, 17/30 (2014), 1-23.

¹⁰⁷ Ravitzky, "Exile in the Holy Land: The Dilemma of Haredi Jewry", 96.

ederken anti-Siyonizm'e karşı olan tavrın bir felsefeye ve bir fikre muhalefet olduğunu savunmaktadır.¹⁰⁸

İsrail'in Filistin halkına karşı yaptığı zulme sessiz kalmayan ultra-Ortodoks Yahudi grupları Siyonistlerin Yahudileri ve Yahudiliği temsil etmediklerini düşünmenin yanı sıra Filistin halkına destek amaçlı faaliyetlerde de bulunmaktadır.¹⁰⁹ Aynı zamanda İsrail'in kuruluşunu protesto etmek amacıyla İsrail bayrağını ateşe, verme Filistin bayrağı açma gibi gövde gösterileri de gerçekleştirmektedirler.¹¹⁰

Ultra-Ortodoks Yahudilere göre İsrail Devleti'nin varlığı Yahudi halkı için en büyük risk olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple pek çok Haredi hahamı, İsrail Devleti'nin Yahudilere zarar gelmeksizin son bulması için dua etmektedir.¹¹¹

Kutsal topraklarda yaşayan dindar Yahudiler, hayatın her alanında dinden uzaklaşma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bunun en bariz örneklerinden bir tanesine İsrail'in milli marşı olan *ha-Tikva*'da rastlamak mümkündür. *“Umudumuz boşuna değil, iki bin yıllık özlem, topraklarımızda özgür bir halk olmak için, Siyon topraklarında ve Kudüs'te.”* Yahudi milli marşında yer alan *“topraklarımızda özgür bir halk için”* ifadesi dindar otoriteler tarafından sadece *“baskıdan özgür olma”* şeklinde değil, aynı zamanda *“Tevrat'ın boyunduruğundan özgür olma”* anlamında da yorumlanmaktadır. Yahudilerin maruz kaldıkları bu tehlikeli duruma karşı Chofetz Chaim sert bir tavır takınarak şunları ifade etmektedir: *“Günümüzde kullanılan ‘özgür Yahudiler’ ifadesini anlayamıyorum. Ne demek bu? Doğru, özgür olabilirler ama onlar Yahudi değil. İki birbiriyle çelişiyor, çünkü Yahudi özgür değildir ve özgür olan da Yahudi değildir. Onlar ulusumuzun ölü el ve ayakları gibiler, tüm bedenin çürümesine yol açıyorlar. Kendilerine Yahudi deseler de Tevrat'a acımasızca saldırırlar; insanın Tevrat ve emirleri olmadan da Yahudi olabileceğine dair yanlış bir görüşe dayalı bir fikirdir bu. Fakat bu görüş Tevrat'ın büsbütün kökünü kazımaktadır.”*¹¹²

¹⁰⁸ Rabbi Ahron Cohen, “Anti Siyonizm Anti-Semitizm Değildir”, *Yahudi Perspektifinden Anti-Siyonizm*, çev. Özlem Özer, (İstanbul: Mube Matbaa, 2010), 32.

¹⁰⁹ Bkz. Mustafa Deveci, “Ortodoks Yahudilerden bir grup, İsrail'in evini yıktığı Filistinli aileyi ziyaret etti”, *Anadolu Haber Ajansı*, (25 Şubat 2021).

¹¹⁰ Bkz. Fırat, “Kudüs'te İsrail bayrağını ateşe veren Ultra Ortodoks Yahudiler, Siyonizm'e tepki olarak Filistin bayrağı açtı” (02 Kasım 2021).

¹¹¹ David N. Myers, “Can There Be a Principled Anti-Zionism? On the Nexus between Anti-Historicism and Anti-Zionism in Modern Jewish Thought”, *Journal of Israeli History*, 25/1 (2006), 36.

¹¹² Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, 67-68.

Harediler, vadedilmiş topraklar konusunda Siyonizme karşı çıktıkları gibi Siyonizmin milliyetçiliği ve Tevrat'ı kullanarak itibarsızlaştırma çalışmalarına da karşı çıkmaktadır. Chofetz Chaim, “Bizler Tevrat olmadan Yahudiler olarak var olamayız, ancak iki bin yıl boyunca Eretz İsrail olmadan varlığımız var.” ifadelerinde olduğu gibi Yahudi yaşamının devam edebilmesi için Tevrat'ın olmazsa olmaz bir öge olduğu üzerinde durmaktadır.¹¹³ Ayrıca Harediler, Siyonizmin Yahudilikte mevcut olan iman, Tevrat ve ibadet gibi üç önemli ögeyi yıkararak bunların yerine tarih, dil ve milli gururu yerleştirerek bunları put haline getirdiğini savunmaktadır. Böylelikle Siyonistler Tanrı'nın öfkesine zemin hazırlayarak girdikleri günahlarla Holokost gibi bir felaketin yaşanmasına sebep olmuşlardır.¹¹⁴

Ultra-Ortodoks Yahudiler'e göre gerçek bir Yahudi olabilmek için kendilerine vadedilen mukaddes topraklardan ziyade Tevrat'a ve mitsvalara sarılmak gerekmektedir. Günümüzde hala daha Mesih'in geleceğine ve meşru Yahudi devletini kuracağına inanmakta olan Harediler, bu inanca dair dualarını ve ibadetlerini muhafaza etmeye devam etmektedirler.¹¹⁵

7. Ultra-Ortodoks Yahudilikte İnanç Esasları

7.1. Tanrı İnancı

Yahudi geleneği, radikal anlamda bir ve tek olan Tanrı doktrinini kabul etmektedir. İki veya daha fazla olmak üzere Tanrı'nın başka formlarının bulunması mümkün değildir. Bu hususta ultra-Ortodoks Yahudiler, birden fazla Tanrı'ya inanmanın Tanrı'nın olmadığına inanmak kadar anlamsız olduğunu vurgulamaktadırlar. Bunun en net delili olarak Tevrat'ta birkaç defa geçen “Dinle, ey İsrail! Tanrı'mız Rab, bir Rab'dir.”¹¹⁶ “Rab benim, başkası yok, Benden başka Tanrı yok. Beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım.”¹¹⁷ şeklindeki ifadeleri kabul etmektedirler. Dindar Yahudiler, Tanrı'nın bir ve tek olduğuna dair olan Şema duasını sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez okumaktadırlar. Bununla birlikte, Tevrat'ta Tanrı'nın farklı isimlerle anılması, çok tanrılı bir kökene işaret etmesi ihtimalinden dolayı eski hahamlar tarafından bu imadan

¹¹³ Elhanan Bunim Wasserman, *The Epoch of the Messiah*, (Los Angeles: Rabbi E.S. Wasserman, 1985), 34.

¹¹⁴ Karahan, *Siyonizmin Teolojik Temelleri*, 413-14.

¹¹⁵ Aydın, *Yahudilik*, 155.

¹¹⁶ Yas.6:4.

¹¹⁷ Yşa.45:5.

kaçınmak için Tanrı'nın farklı isimlerini açıklamak gayesiyle büyük çaba harcamışlardır. Bu minvalde yapılan bir yoruma göre Tevrat'ta Tanrı için kullanılan her ifade bir ve aynı Tanrı'ya atıfta bulunmaktadır. Böylelikle Hahamlar, isimlerin Tanrı'nın farklı yönlerini gösterdiğini söylemektedirler.¹¹⁸

Ultra-Ortodoks Yahudi inancına göre Tanrı doğmamış ve doğrulmamış, ezeli ve ebedidir. Her şeyin yaratıcısı ve hâkimi, sevilmeye de en layık olan varlıktır.¹¹⁹ Bunların yanı sıra Tanrı'nın resmi ve heykelinin yapılması kati suretle yasaklanmaktadır.

Ultra-Ortodoks Yahudilerin Tanrı görüşü, herhangi bir zamanda veya yerde durağan bir halde olmaktan ziyade sürekli büyüyen değişen ve genişleyen bir haldedir. Çünkü Tanrı sabit olmasına rağmen insan düşüncesi sonsuza kadar gelişen bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, her insan, kendi yaşam deneyimlerinden yola çıkarak Tanrı'yı keşfetmeli, anlamalı, tanımlamalı ve O'nunla ilişki kurmalıdır.¹²⁰

On emirde geçtiği üzere Tanrı'nın ismini boş yere kullanmamak adına Yahudiler, Yahve ve Elohim ismini çok fazla zikretmemektedirler. Tevrat'ta Tanrı genellikle Elohim ve Adonay olmak üzere iki şekilde anılmaktadır. Elohim ifadesi Tanrı kelimesine denk gelirken Adonay ifadesi de Rab ifadesine denk gelmektedir. Elohim Tanrı'nın adalet yönünü, Adonay ise merhamet yönünü ifade etmektedir. Eski dönemlerde yılda sadece bir kez olmak üzere yüksek rahip tarafından Yom Kipur gününde telaffuz edilmiştir. Tanrı'nın isminin telaffuz edilmesi İkinci Mabet döneminden sonra yasaklanarak ortadan kalkmış ve Yahudiler, "Rab" anlamına gelen Adonay örtmecesini kullanmayı gelenek haline getirerek günümüzde de bu şekilde kullanmaya devam etmektedirler.¹²¹

Tevrat'ın Çıkış kitabında geçen **אֱלֹהִים אֲשֶׁר אֱהִיָּה** ifadesi *olmak* fiilinin ünsüzlerini içermekte ve "*Ben neysem oyum*" ya da "*Olacağım şey olacağım*" anlamına gelmektedir. Tanrı'ya ait olan Yahve ismi de aynı şekilde İbranice'de olmak fiilinden gelmektedir. Bunlarla ilgili olan *Adonay Tzeva'ot* terimi, "*Orduların Efendisi*" olarak

¹¹⁸ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "God, names of", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006),179-80.

¹¹⁹ John Hick, Aydın Topaloğlu, "Yahudilik ve Hristiyanlık'ta Tanrı Kavramı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28 (2014), 207-16.

¹²⁰ Rabbi Wayne Dosick, *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition, and Practice*, (New York: HarperCollins, 2010),9.

¹²¹ Karesh, Hurvitz, "God, names of", 179.

tercüme edilmekte ve Tanrı'nın cennetteki melekler üzerindeki egemenliğine atıfta bulunmaktadır. *El-Shaddai* ismi ise genellikle “*Yüce Tanrı*” olarak tercüme edilmektedir. Bu isimlerin yanı sıra Tanrı'ya ait *Adon* (Usta), *Av* (Babamız), *Avenu Shebashamayim* (Cennetteki Babamız), *Roeh* (Çoban), *Ein Sof* (Sonsuz), *ha-Makom*, *Ribono Shel Olam* (Evrenin Ustası), *Melech* (Kral) gibi isimleri de bulunmaktadır.¹²²

Harediler, Tanrı'ya olan inancı imani bir mesele olarak devam ettirmekle¹²³ birlikte Tanrı'nın kişisel isimlerini söylemenin de küfür olduğunu kabul etmektedirler. Dua veya Tevrat okuması dışında Tanrı'nın isimlerinden herhangi birini telaffuz etmek de aynı şekilde küfür olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple Harediler, Tanrı'dan bahsederken Elohim demek yerine Elokim, Adonay demek yerine *isim* anlamına gelen *ha-Şem* kelimelerini kullanmaktadırlar.¹²⁴

7.2. Peygamber İnancı

Yahudilikte peygamber Tanrı tarafından Yahudi halkına bir mesaj iletmek için gönderilen ve genellikle onları inançsızlığa, yolsuzluğa veya adaletsizliğe karşı uyanan kişidir. Yahudilikte peygamberler halkı ya da yöneticilerini, putlara tapmaktan, tehlike karşısında Tanrı'ya güvenmemekten, yoksullara ya da zayıflara baskı yapmaktan, Şabat gibi ritüel yasaları çiğnemekten ya da emirleri yerine getirmekte ikiyüzlülük yapmaktan dolayı sık sık kınamaktadırlar. Yollarını değiştirmezse ulusu bekleyen ıstırap konusunda uyarmakta ve çoğu zaman ıstırapın ve tövbenin sonunda getireceği gelecekteki kurtuluşu da tahmin etmektedirler. Bu sebeple Yahudi inancı içerisinde peygamberlerden kehanette bulunmaları noktasında da beklenti içerisine girmektedirler.¹²⁵

Yazılı metinlerde peygamberlere ithafla *navi*, *hoze*, *roe* ve *iş ha-Elohim* kelimeleri kullanılmaktadır. Navi kelimesi peygamber anlamına gelmekte olup Yahudilikte ilk kez Hz. İbrahim için *Tanrı'nın sözcüsü* olarak kullanılmıştır.¹²⁶ Hoze ve roe kelimeleri de *gören kimse* anlamına gelmekte olup bu kişilerin diğer insanlardan farklı olarak

¹²² Dosick, *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition, and Practice*, 8-40; Karesh, Hurvitz, “God, names of”, 179.

¹²³ Dosick, *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition, and Practice*, 15.

¹²⁴ Salime Leyla Gürkan, “Yehova”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/390-91; Karesh, Hurvitz, “God, names of”, 180.

¹²⁵ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, “Prophecy”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 406.

¹²⁶ Yas.18:18.

gelecekte vuku bulacak olayları da haber verebilmelerine işaret etmektedir. Böylelikle Yahudi geleneği içerisinde peygamberlere bir nevi kâhinlik görevinin verilmiş olmaktadır. İş ha-Elohim ise *Tanrı'nın adamı* anlamına gelmektedir.¹²⁷

Yahudilikte peygamber olarak seçilmek kişinin çabasına bağlı kılınmaktan ziyade Tanrı'nın buyruğu ile gerçekleşmektedir. Kişinin peygamberliğe layık olarak kabul edilebilmesi için akıl sağlığının yerinde olması ve ahlaki bir kusurunun olmaması gerekmektedir. Bunların yanı sıra hikmetli, ilim sahibi, sağlıklı ve manevi açıdan güçlü bir konumda olmalıdır. Talmud'da da bu husus şu şekilde geçmektedir: “*Şehina (İlahi Mevcudiyet) sadece bilge, güçlü, zengin ve uzun boylu kimseye dayanır.*”¹²⁸ Ancak tabii ki kişinin bu vasıfların hepsini kendi bünyesinde toplaması Tanrı tarafından peygamber olarak seçileceğinin kesin bir kanıtı değildir.¹²⁹

Hz. İbrahim Tevrat'ta peygamber olarak kabul edilen ilk kişi iken Hz. Musa İsrailoğulları'na yapmış olduğu önderlikten ve tebliğ ettiği mesajlardan hareketle peygamberlerin en büyüğü olarak kabul edilmektedir. Ayrıca kadınların veya çocukların da peygamberlik görevini ifa edebileceği kabul edilmektedir.¹³⁰

Yahudilikte Peygamberler dönemi, Hâkimler döneminde başlamış ve eski İsrail krallığı döneminde devam etmiştir. Buna göre Tevrat'ta geçen ilk peygamber yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. İbrahim iken son peygamber Malaki'dir. Tevrat'ın Peygamberler kitabı olarak bilinen Neviim bölümünde kayıtlı olan on dokuz peygamber bulunmaktadır. Bu on dokuz peygamberden on ikisi küçük peygamber olarak kabul edilmekle birlikte Tevrat boyunca adı geçen birçok peygamber de mevcuttur. Mâbet'in yıkılmasından sonra hahamlar, peygamberlik döneminin sona erdiğini ve Tanrı'nın artık Yahudilerle peygamberler aracılığıyla iletişim kurmayacağını anlamışlardır.¹³¹

Ultra-Ortodoks Yahudilik'te gördüğümüz peygamber inancı Tevrat kaynaklı olarak oluştuğundan diğer mezheplerin sahip olduğu inanç şeklerinden oldukça büyük farklılıklar arz etmediğini söylemek mümkündür.

¹²⁷ Shalom M. Paul, S. David Sperling, “Prophets and Prophecy”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 16/567-68.

¹²⁸ Shabbath, 92a.

¹²⁹ Eldar Hasanov, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4 (2014), 679-81; İbn Meymûn, *Delaletu'l-Hairin*, ed. Gürbüz Deniz, çev. Osman Bayder, Özcan Akdağ, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019) 356-60.

¹³⁰ Yar.20:7; Yas.34:10-12.

¹³¹ Karesh, Hurvitz, “Prophecy”, 406.

7.3. Kutsal Kitap İnancı

Dini geleneklerin bütününe baktığımız zaman her birinde bir kitap inancının olduğunu görmek mümkündür. Bu durum dinin peygamberlere vahyedilmesi ve kitaplaştırılması suretiyle sonraki nesillere aktarımını kolaylaştırmaktadır. Yahudi inancında da aynı gayeyle yazılı ve sözlü olarak Hz. Musa'ya vahyedilen geniş bir Yahudi literatürünün olduğu görülmektedir.

Geleneksel Yahudi inancına göre Hz. Musa'ya yazılı olarak vahyedildiğine inanılan kitap Tanah iken sözlü olarak vahyedildiğine inanılan kitap Talmud'dur. Bu noktada Yahudilik içerisinde mevcut olan genel kabule göre Tanah ve Talmud'un kaynağı Tanrı'ya atfedilmektedir. Ortodoks Yahudi düşüncesinde Tevrat'ın bizzat Tanrı tarafından Hz. Musa'ya yazdırılmak suretiyle günümüze kadar intikal ettiğine dair olan inanç son derece kuvvetlidir. Aynı şekilde Ultra-Ortodoks Yahudilik'te de bu inancın olduğu şekliyle varlığını korumaktadır. Ayrıca Ultra-Ortodoks Yahudiler, Talmud'un da Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya yazılmaksızın sözlü olarak verilmesi suretiyle günümüze kadar nesiller arasında şifahi bir şekilde aktarılarak geldiğine inanmaktadırlar. Diğer cihetten Talmud'un değişmeksizin günümüze kadar gelirken gizli bir şifreleme yöntemiyle şifrelenmiş olmasından dolayı da bozulmadığını veya içerisine beşeri hiçbir kelamın girmediğini savunmaktadırlar.¹³² Bir diğer cihetten Tanah ve Talmud'un Tanrı tarafından Hz. Musa'ya verilmesi esnasında birtakım olağanüstü olayların yaşandığı ve bunların da hakiki anlamda gerçekleştiğine dair Yahudiler arasında genel kabuldür.¹³³ Ancak Ultra-Ortodoks Yahudilere göre Talmud literatürüne uygun olarak yorumlanmayan Tanah dahi güvenilir değildir.¹³⁴ Bu sebeple Ultra-Ortodoks Yahudiler için Talmud'un kaynak olma yönünden daha güvenilir bir noktada yer almaktadır.

Harediler, Tanah'ın Tevrat haricinde kalan bölümlerini sadece Talmud'da nakledilenlerini Talmud'un bakış açısıyla bilmektedirler. Bu açıdan bakıldığında bir Haredi'nin Tevrat eğitimine devam ederken Tevrat'ın ana bölümlerini Talmud üzerinden öğrenmeye çalışması aslında dolaylı bir öğrenmeyle beraber bir noktada da eksik bir öğrenme olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

¹³² Mehmet Alparslan Küçük, *Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Örneği*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 156-58.

¹³³ Marc-Alain Ouaknin, "Yahudilerin Tanrısı", *İnancın En Güzel Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 76-77.

¹³⁴ Shahak, Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, 35.

Haredilere göre Yahudilerin başına gelecek her türlü iyilik ve kötülük kendilerini Talmud çalışmaya ne kadar çok adayıp adamadıkları ile alakalı bir durumdur. Yahudiler, dini çalışmaları ne kadar çok yaparlarsa yayılacak olan dini fazilet de o kadar çok olacaktır. Bu sebeple dini çalışmalarda bulunan kişilerin kendi geçimlerini sağlamakla yükümlü olmadıkları gibi toplumsal görevlerden de istisna tutulmaları gerektiğini savunmaktadırlar. Dolayısıyla, vergiden ve askerlik hizmetinden muaf tutulma gibi toplum fertlerinin sorumlu olduğu tüm yükümlülük ve zorunluluklardan muaf kalmayı dayatmış ve bunu da başarmışlardır. Bireysel yükümlülüklerden muaf tutulmayı, “*Yahudilerin ve İsrail Yahudi devletinin bekasının kendilerinin Talmudcu çalışmalara verdikleri desteğin fazileti sayesinde ayakta duracağı*” gerekçesiyle masum göstererek kabul etmektedirler.¹³⁵

Yahudi Kutsal Kitapları, yazılı metinler ve bunların yorumu olan sözlü metinler olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu tasnife göre birinci grubu oluşturan yazılı metinler; Tora, Neviim, Ketuvim’in baş harflerinden oluşan Tanak/Tanah (T-N-K)’dır. Sözlü metinler Tanah’ın yorumu mahiyetinde kabul edilen Talmud’dur. Yahudi kutsal metinlerinin esasını teşkil eden Tanah 24 kitaptan oluşmaktadır. Bunlardan Tora beş kitap, Neviim sekiz kitap ve Ketuviim ise on bir kitaptan oluşmaktadır.¹³⁶

Tanah’ın üç bölümünden ilki olan Tevrat İbranice’de *Torah* olarak bilinmektedir. Tevrat’ın İbranice’de *Torah*’dan başka isimleri de bulunmaktadır. Bamidbar’da Tevrat’ın yetmiş kadar ismi olduğundan bahsedilmiş ancak bunlar tek tek zikredilmemiştir. Babil Talmud’unda Tevrat’a *Tuşiya* denildiğinden bahsedilmiş olmakla beraber bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi Şeytan’dan gizli bir şekilde Musa’ya verilmiş olmasıdır. Tevrat’ın diğer bazı isimleri de şöyledir: *Ha-Sefer* (Kitap), *Sefer Ha-Torah* (Tevrat’ın Kitabı), *Sefer Moşe*, *Sefer Torat Moşe*, *Torat Moşe*, *Sefer Torat Yehova*, *Torat Yehova*, *Sefer Torat Elohim*, *Torat Ha-Elohim*.¹³⁷

Yahudi geleneğinde Tevrat, *öğreti*, *kılavuz*, *kanun*, *din*, *telkin*, *şeriat*, *rehber* ve *emir* gibi anlamlara gelmektedir. Bu lafız Hz. Musa’ya verilen kitabın ismi olarak kullanıldığı gibi Tanah, Talmud ve rabbilere ait bütün eserler için de kullanılmaktadır.

¹³⁵ Shahak, Mezvinsky, *İsrail’de Yahudi Fundamentalizmi*, 69-71.

¹³⁶ Küçük, *Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Örneği*, 60.

¹³⁷ Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 34; Küçük, *Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Örneği*, 61-84.

Bu durumun yanı sıra Tevrat lafzı özel manada Tanah'ın ilk beş kitabı için kullanılmaktadır. Sözlü geleneğin de dâhil edilmesi ile *halahik ve agadik külliyyatının* tümünü ifade etmek için kullanıldığı da bilinmektedir. Genel kabule göre Tevrat, Hz. Musa'ya vahyedilmiş ve bizzat onun eliyle yazılmıştır.¹³⁸

Önem ve saygı bakımından Tanah'tan sonra gelen ve Tanah'ın yorumlayıcısı olarak kabul gören ikinci sıradaki kitap Talmud'dur.¹³⁹ Talmud kelimesi İbranice'de *çalışma, inceleme ve öğrenme* gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamlara sahip olmasındaki en önemli unsur Talmud öğrencilerinin onun yorumunu yapabilmek için seleflerinden edindikleri görüş ve öğretilere atıfta bulunmalarıdır. Ancak günümüzde Talmud için daha yaygın olarak iki başka ifade kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, edebi anlamda emir ve yasakların bulunduğu Mişna'nın İbranicesi olan *Shishah Sidrei* isminin ilk harflerini ihtiva eden *Shas* kelimesidir. İkincisi Gemara'dır.¹⁴⁰

Mişna ve Gemara Talmud'u oluşturan iki ana kitaptır. Mişna Tanah'ın, Gemara da Mişna'nın yorumu mahiyetindedir. Gemara oldukça uzun olduğu için her Yahudinin evinde bulunmamaktadır. Ayrıca Gemara'nın Kudüs ve Babil Gemarası olmak üzere iki farklı bölgeye atfedilmiş iki farklı versiyonu mevcuttur. Ancak Gemara, Mişna'nın yorumu olması dolayısıyla ve içerisinde esas Mişna metinlerini de bulundurması sebebiyle yaygın olarak Talmud için Kudüs ve Babil Talmud'u ayrımının yapıldığı görülmektedir.

Talmud, birçok ciltten oluşan devasa bir eserdir. Bu nedenle pek çok Yahudi evinde bulunduramamaktadır. Üstelik İbranice ve Aramice karışık bir şekilde yazılmış olması sebebiyle kendine özgü ve zor bir tarzda yazıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla kapsamlı bir ileri eğitim olmadan Talmud'un okunabilmesinin pek de mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Bu nedenle hahamların ve bilginlerin alanı olmasının yanı sıra daha geniş Yahudi kamuoyu için gerçekten erişilebilir değildir. Bununla birlikte ultra-Ortodoks hahamlar için otoritesi muazzamdır, hatta bazı açılardan Tanah'ın otoritesini dahi

¹³⁸ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik I", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Ali Erbaş, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013), 146; Küçük, *Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Örneği*, 61.

¹³⁹ Stefon, *Judaism History, Belief, and Practice*, 99.

¹⁴⁰ Eliezer Berkovits, Stephen G. Wald, "Talmud", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 19/469-70.

gölgede bırakmaktadır. Dolayısıyla Talmud'un incelenmesi, ultra-Ortodoks pratiği üzerinde büyük bir etkiye sahiptir.¹⁴¹

Mişna kelime anlamı itibariyle *bilgi* veya *ikinci yasa* anlamına gelmektedir. Yahudilerin Mişna'nın da Tanah gibi Tur'da Hz. Musa'ya vahiy aracılığıyla sözlü olarak verildiğine inanmaları sebebiyle Yahudi dini geleneği içerisinde temel kaynaklardan sayılmaktadır.¹⁴² Mişna, Tevrat'ın emirlerini tamamlama, bütünleştirme, netleştirme ve sistemleştirme işlevini üstlenmektedir. Mesela Tevrat'ta şöyle geçmektedir: “*Şabat gününü hatırlayın*”¹⁴³. Mişna, bu soyut buyruğu somut bir biçimde anlamakta ve Şabat gününün başlangıcını ve bitişini belirleyen Kidduş ve Havdala dualarının okunmasını şart koşmaktadır. Böylelikle Şabat gününe olan saygının yerine getirilmiş olacağı kabul edilmektedir.¹⁴⁴

Açık ve basit bir İbranice ile yazılmış olan Mişna, bugün hala erişilebilir durumda olup hem Tanah'ın yorumlarından türetilen halakayı (Yahudi hukuku) hem de efsaneler ve benzetmeler gibi materyalleri içeren agadayı içermektedir. Hukuki yönleriyle o, hem Hz. Musa'ya Tevrat'ı aldığı sırada verildiğine inanılan sözlü hukukun hem de Yahudiliğin medeni ve siyasi kanunlarının sistemli bir koleksiyonudur. Mişna'nın yasal gelenekleri, en azından M.Ö. 450 yılına kadar tüm materyalin sözlü olarak iletildiği bir döneme kadar gitmektedir.¹⁴⁵

İbranicede *tamamlama* anlamına gelen Gemara, Talmud'da geçen Mişna hakkındaki yorumlara yaygın olarak uygulanan bir terimdir. Gemara, Mişna'yı analiz eden ve araştıran birkaç Rabbi kuşağının tartışmalarını kaydetmekte ve Yahudi hukuku veya halaka hakkında verdikleri kararları bildirmektedir. Bu minvalde Gemara hahamlarına *Amoraim* denmektedir. Amoraim'in gerçekleştirdiği Gemara'daki bu tartışmalar Rabbinik Hukuk'un temel dayanağını oluşturmaktadır. Ancak Mişna'da da olduğu gibi

¹⁴¹ Nicholas De Lange, *An Introduction to Judaism*, (New York: University of Cambridge Press, 2002), 56-57.

¹⁴² Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, “Mishnah”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 332.

¹⁴³ Çık.20:8.

¹⁴⁴ Benjamin Weiss, “Mishnah”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 14/319-20.

¹⁴⁵ Karesh, Hurvitz, “Mishnah”, 332.

Talmud ve Gemara terimleri, Gemara Talmud'un yalnızca bir bölümünden bahsetmesine rağmen genellikle birbirinin yerine kullanılmaktadır.¹⁴⁶

7.4. Mesih İnancı

Mesih, Yahudilikte merkezi inanca sahip bir figürdür. Mesih kelimesi İbranice *ha-Mashi'ah*, Aramice *Mesih* ve Latince *Messias* kelimesinin İngilizce'de yaygın bir şekilde kullanılması ile ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda İbrani kaynaklarda Kral Mesih anlamına gelen *Meleh ha-Mašiah*, kurtarıcı anlamına gelen *Goel*, dertleri gideren anlamında *Menahem* gibi kavramlarla da ifade edilmektedir.¹⁴⁷

İbranice'de Mesih kelimesi *yağla meshedilmiş* anlamına gelmektedir. Bu anlamda Mesih'in, Roma dönemindeki putperestlerin boyunduruğunu kırmak ve sürgündeki tüm Yahudilerin geri döneceği ve restore edilmiş bir İsrail Krallığı üzerinde hüküm sürmek için Tanrı tarafından yetiştirileceğine inandıkları kişidir.¹⁴⁸

Ancak bu tanımda da görüldüğü üzere Mesih kelimesi gerek İkinci Mabet'in yıkılması gerekse Yahudilerin tarih içerisinde yaşamış oldukları çeşitli zorlu süreçler içerisinde ortaya çıkan her yeni düşünceyle beraber Mesih'e yeni bir gömlek giydirilmek suretiyle eskatolojik anlamda *Kurtarıcı Mesih* şeklinde de kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴⁹ Bu sebeple Yahudilik'te mevcut olan Mesih anlayışının Tevrat'ta net bir şekilde belirtilmemiş olmasından hareketle tarihsel süreç içerisinde değiştiği ve dönüştüğü görülmektedir.

Yahudilerin Mesih kavramı, her ne kadar Tevrat'ta net bir şekilde belirtilmemiş olsa da peygamberler tarafından çok açık bir şekilde geliştirilmiş olduğu müşahade edilmektedir. Mesih, adalet, bilgelik ve ruhta güçlü olmanın yanı sıra Tanrı'nın korkusu da kendisinin üzerinde olacak olan Yahudilerin lideridir.¹⁵⁰ O, Yahudi halkına hem ruhsal hem de fiziksel olarak tam bir kurtuluş getirecektir. Bununla birlikte tüm

¹⁴⁶ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Gemara", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 169; David Derovan, "Gemara", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 7/423.

¹⁴⁷ Sigmund Mowinckel (ed.), "The National Messiah", *He That Cometh: The Messiah Concept in the Old Testament and Later Judaism*, çev. G. W. Anderson, (Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2005), 291-92.

¹⁴⁸ Ginsberg, "Messiah", 110.

¹⁴⁹ Chabad org, İbn Meymûn, "Melachim uMilchamot", çev. Eliyahu Touger, (16 Eylül 2021); Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı - Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih -*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 141-42.

¹⁵⁰ Yşa.6:5.

dünyaya sonsuz barış, sevgi, refah ve ahlaki mükemmelliği de getirecektir.¹⁵¹ Mesih'in sahip olduğu bir diğer özellik-Hz. Musa hariç tutulduğunda- İsrailoğulları'na gönderilen tüm peygamberlerden daha büyük olmasıdır.¹⁵² Aynı zamanda Mesih'e yüklenen bu misyonla birlikte göksel veya insanüstü bir yaratık değil aksine bir erkek ve bir kadının oğludur yani diğer tüm İsrailoğulları gibi sıradan bir kimsedir. Ayrıca onun, Yahudi inancına göre Mesih'in Tanrı'ya karşı isyan etmesinden ve putperestlikten korunmuş olmasıyla beraber Tanrı'dan başka ibadet edilen mekânları yerle bir edeceğini ve dünya üzerinden buraları sileceği zikredilmektedir.¹⁵³

Ultra-Ortodoks Yahudilere göre Mesih'in ilk dönemde ortaya çıkacağı inancının yanı sıra ahir zamanda bir kişinin Tanrı'nın elçisi olarak ortaya çıkacağına ve Yahudi halkına kurtuluş getireceği; İsrail'den nefret eden ve onlara boyun eğdiren birçok ulusla savaşıacağı ve böylece dünyayı fethedecek bir kişi olduğu inancı da günümüzde kabul edilmektedir. Böylece Tanrı'nın Krallığını yeryüzünde tesis etmeye çalışacağı ön plana çıkmaktadır. Bu kişiye genellikle *Mesih* veya *Davud'un oğlu Mesih* denir. Hafta içi her gün üç kez okunan on sekizinci duada İsrail'in bilgeleri en az yedi kutsama ile kurtuluş ve kurtuluşun istek ve beklentisinden bahsetmektedirler. İbn Meymun Mesih inancını Yahudi amentüsünün on üç unsurundan on ikincisi olarak saymakla beraber geleceğine dair olan inancın diri tutulması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁵⁴ Bu durumdan hareketle geçmişten günümüze kadar Yahudi âlimler tarafından Mesih'in gelişinin sürekli olarak hesaplana geldiğini müşahede etmek mümkündür. Ancak Yahudi geleneği içerisinde ahir zamanla ilgili meselelere dair yapılan her türlü hesaplamanın yasak olduğu hususu Talmud'da açık bir şekilde ifade edilmektedir: "*Ahir zaman hesabı yapanların bilgeleri (veya kemikleri) yok olsun.*"¹⁵⁵ Ancak Talmud'da geçen bu ifadenin aksine Yahudi âlimlerin ahir zaman hesaplamalarından geri durmamakla birlikte yapılan bu hesaplamaların hiçbirinin bile tutmamasının işin en ilginç yanı olduğu söylenmektedir.

Ultra-Ortodoks Yahudilikteki inancıya göre Mesih çağında Yahudiler kendi topraklarında özgürce yaşayacaklardır. Tanah'ta geçtiği üzere Mesih, gözüyle gördüğüne göre

¹⁵¹ Aryeh Kaplan, *The Real Messiah? A Jewish Response to Missionaries*, (Toronto: Jews for Judaism, 2004), 14.

¹⁵² Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı- Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih -*, 231.

¹⁵³ Moşe ben Nahman, "Barselona Münazarası", *Oksident*, çev. Büşra Şahin, 1/2 (2019), 237-72.

¹⁵⁴ "מִלְּגַגְגַּי", *הַמְּשִׁיחַ*, (20.08.2021), <https://milog.co.il/הַמְּשִׁיחַ>.

¹⁵⁵ Sanhedrin, 97b.

yargılamayacak, kulağıyla duyduğuna göre karar vermeyecek, yoksulları doğruluk ve dürüstlikle yargılayacak, kötülerini nefesiyle öldürmek suretiyle insanlar arasında adalet ve sadakatle hükmedecektir.¹⁵⁶ Bu durum sonunda tüm ulusları İsrail'in Tanrı'sını tanıma ve O'nun öğretilerinin gerçeğini kabul etme noktasına getirecektir. Böylece Mesih yalnızca İsrail'in kralı değil bir anlamda tüm ulusların hükümdarı olacaktır.¹⁵⁷

Günümüzde mevcut olan diğer Yahudi mezheplerinde Mesih'in gerçek bir kişi olmadığına, kurtuluş, evrensel barış ve daha mükemmel bir insan dünyası fikirlerinin bir sembolü olduğuna inanılmaktadır. Yahudi halkının eylemlerinin başlatacağı bir Mesih Çağı dört gözle beklenmektedir. Buna karşılık ultra-Ortodoks Yahudiliğin bir kolu olan ve Amerika'da varlığını sürdüren Habad Hasidileri, Mesih'in gelişinin yakınlığına artan bir vurgu yapmakta ve arabalarının tamponlarına "*Mesih'i şimdi istiyoruz*" şeklinde ifadeler yazdırmaktadırlar. Hatta son Lubaviç lideri olan Haham Menachem Schneerson'un, Mesih'in bizzat kendisi olduğuna inandığı da bilinmektedir.¹⁵⁸

7.5. Melek İnancı

Tevrat metinlerinde *Malachim* olarak ifade edilen ve geleneksel olarak *melekler* olarak çevrilen bu İbranice kelime özellikle haberci varlıklara atıfta bulunmaktadır. Tevrat'ın da bazı bölümlerinde Tanrı'nın kendilerine belirli görevler verdiği ve insan görünümüne bürünebilen bir dizi insanüstü varlık tasavvur edilmektedir.¹⁵⁹ Bu tanımlamadan ve Yahudilikte de bulunan bir düşünceden hareketle meleklerin, insanların yaşamları boyunca doğru seçimleri yapmalarına yardımcı olmak için gönderildiği düşünülmektedir. Meleklerin Roş ha-Şana gününde ilahi yargının önünde duran "*Tanrı'nın çocukları*" arasında buldukları söylenmektedir.¹⁶⁰

7.6. Ahiret İnancı

İlk dönemlerde Yahudilikte mevcut bulunan ahiret inancı kuvvetli olarak karşımıza çıkmasa da tam anlamıyla bir inancın olmadığını söylemek de doğru değildir. Zira

¹⁵⁶ Yşa.11:2-5.

¹⁵⁷ Kaplan, *The Real Messiah? A Jewish Response to Missionaries*, 15.

¹⁵⁸ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Messiah", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 324.

¹⁵⁹ Hez.1:10; Norman Solomon, "Angels", *Historical Dictionary of Judaism*, (London: Rowman and Littlefield, 2015), 71.

¹⁶⁰ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Malakhim", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 307.

Yahudiler, ilk dönemlerde ölümlerin toprağın altında renksiz bir varlık olarak yaşamaya devam ettiklerine inanılmaktadır.¹⁶¹ Birçok modern Yahudi teolojisi, Yahudiliğin dünyayı şimdiki zamandan daha iyi bir yer haline getirmeye odaklandığını, pasif bir şekilde gelecekteki bir çözümü beklemediğini hatırlatmaktadır. Bununla birlikte en laik Yahudilerin çoğu bile ölüm yaklaşırken ölümün gerçekten yaşamın tam bir sonu işaret edip etmediğini sorgulamaktadır.

Yahudi geleneği içerisinde ahiret inancıyla alakalı basit bir cevap bulunmamaktadır. Tanah, ölümden sonraki hayatla alakalı olarak bulunan birkaç pasaj haricinde ölümden sonraki yaşamla son derece ilgisizdir. Aynı zamanda Tanah'ta bahsedilen ahiret inancı ile alakalı olarak ruhların bilinçli bir düşünce olmaksızın huzur içinde yattığı bir alanı temsil ettiğini söylemek de yanlış değildir. Daha sonraki birçok Yahudi bilge *olam haba*'dan yani *Gelecek Dünya*'dan söz etmenin yanı sıra eski bir Yahudi kaynağında Gelecek Dünya'dan yalnızca en kötü Yahudilerin bir payı olmadığı açıkça ifade edilmektedir. Bu hususta Yahudilikte var olan düşünceye göre cennete gidenler sadece hahamlarla sınırlı değildir. Bazıları için Gelecek Dünya bedensel dirilişi ve fiziksel zevkleri içermektedir. Diğerleri beden ve ruh arasında keskin bir ayırım olan Helenistik fikirlerden daha güçlü bir şekilde etkilenmekte ve beden çürürken, fiziksel mevcudiyetin önemsiz hale geleceğini ve ruhun ilahi mevcudiyete bağlanarak ebediyen yaşayacağı düşüncesini savunmaktadır. Bazı kaynaklar Tanrı'nın krallığına nihai olarak kabul edilmeden önce, yas tutanların dualarıyla bedensiz ruhun tüm günahlardan arındırıldığı bir bekleme dönemi hayal etmektedir.¹⁶² Bu husustan da anlaşıldığı üzere Yahudi geleneği içerisinde ölümden sonra dirilişin cismani ya da sadece ruhani bir şekilde gerçekleşeceğine dair tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmalar her ne kadar tarihi süreç içerisinde defalarca canlandırılmış olsa da net bir sonuca ulaşamadığı da bilinmektedir. Bu durumun en temel sebebi de Tanah'ta ölümden sonraki hayatın tam olarak tanımlanmayışı ve çerçevenin çizilerek bırakılmasından kaynaklanmaktadır.¹⁶³

Ultra-Ortodoks Yahudilik, insanların bu dünyada iyi işler yapmaları gerekliliğini gelecekte iyi bir ödül kazanma amacından ziyade sadece iyilik yapmak için yaptıklarını

¹⁶¹ Kaufmann Kohler, George Barton, "Resurrection", *Jewish Encyclopedia*, New York, t.y.,10/382-85.

¹⁶² Rabbi Mark A. Popovsky, *Jewish Ritual, Reality and Response at the End of Life*, (North Carolina: Duke Institute on Care at the End of Life, 2007), 27.

¹⁶³ Mark T. Finney, *Resurrection, Hell and the Afterlife: Body and Soul in Antiquity, Judaism and Early Christianity*, (New York: Routledge, 2016), 26; İrem Ceyhan, "Yahudiliğin Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2019), 548.

öğretmektedir. Bununla birlikte ölümün ardından varoluşun farklı bir biçimde devam etmesi umudu, tam olarak tanımlanmamışsa da Yahudi doktrininin temel bir ilkesidir. Tanım eksikliği veya belirli imgeler, ölüm yaklaştıkça bazıları için endişeye neden olabilmekle beraber hastalar belirsizliklerini gidermek için bir hahamın danışmanına başvurabilmektedir.¹⁶⁴

Tanrı'nın mutlak adil olması düşüncesinden hareketle insanlar adaletin bu dünyada tam olarak temsil edilememesi sebebiyle kötülük olduğunu eleştirmektedir. Ancak ultra-Ortodoks Yahudilik tam olarak burada ölümden sonra dirilişi dile getirerek kişinin hayat hikâyesinin mezarda bitmeyeceğini savunmaktadır. Tanrı'nın sonsuz yaşamla ödüllendirdiği, adalet ve merhametle yaşayanları mutlu ettiği ve kötü yaşayanları nihai bir yok oluşla cezalandırdığı son bir yargı gelmektedir. Böylece Tanrı eninde sonunda tüm yanlışları düzeltecek ve insanlık sonunda Tanrı'nın merhametini ve adaletini bilecektir.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Popovsky, *Jewish Ritual, Reality and Response at the End of Life*, 27.

¹⁶⁵ Jacob Neusner, *Judaism: The Basics*, (New York: Routledge, 2006), 92-93.

III. BÖLÜM

ULTRA-ORTODOKS YAHUDİLİKTE EĞİTİM VE DİNİ UYGULAMALAR

Seçkin mahallelerde yoğunlaşan Harediler, ayrı bir kültür ve eğitim sistemine sahiptir. Aynı şekilde farklı giyim ve yaşam tarzları onları ülkenin laik çoğunluğundan ayırmaktadır. Harediler, *saf olmayan* olarak algılanan her şeyden tamamen uzak durmaya yönelik ultra-Ortodoks ideolojinin bir parçası olarak, katı diyet kısıtlamalarına ve cinsel yasaklara uymakta ve bir dizi özel ritüel (defin, evlilik vb.) gerçekleştirmektedirler. Dini (sinagoglar ve ritüel banyolar gibi), ticari, hukuki olmak üzere çoğu toplumsal hizmet, Haredi topluluğununu kendi sınırları içinde tutmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak ultra-Ortodoks Yahudiler'in oluşturduğu eğitim anlayışları sonrasında da dini ve kültürel uygulamaları izah edilmeye çalışılacaktır.

1. Ultra-Ortodoks Yahudi Eğitimi

1.1. Ultra-Ortodoks Yahudi Eğitim Kurumları

Haredi nüfusuna hizmet eden farklı eğitim kurumlarının sınıflandırılmasını anlamak için önce İsrail eğitim sisteminin genel yasal çerçevesini ele almak gerekmektedir. Zorunlu Eğitim Kanunu (1949), İsrail Devleti tarafından kabul edilen ilk kanunlardan biridir. Bu yasa anne-babaların, zorunlu eğitim çağındaki çocuklarını, yargı yetkisi dâhilinde ikamet ettikleri yerel yönetim aracılığıyla veya çocuklarının tanınmış bir eğitim kurumuna gitmesini tercih ederlerse doğrudan eğitim kurumuna kaydettirmelerini gerektirmektedir. Bu nedenle anne-babaların, okul çağındaki çocuklarının, bir eğitim kurumunda düzenli olarak eğitim almalarını sağlamaları gerekmektedir.

Devlet Eğitim Kanunu'na (1953) göre resmi okullar iki ana sektöre ayrılır: devlet ve devlet-din. Anne-babalar, çocuklarını bu kurumlara kaydettirmek istemiyorsa bunun yerine çocuklarını tanınmış bir kuruma kaydettirme hakları vardır. Ancak bu kurumlar resmi değildir. Resmi olmayan, tanınan kurumların tümü Millî Eğitim Bakanlığı bünyesindeki resmi olmayan eğitim dairesinin yetkisi altındadır. Devlet tarafından onaylanan iki ana eğitim yasasına göre, dört tür okul vardır: resmi-devlet; resmi-devlet-dini; resmi olmayan ancak tanınmış, resmi olmayan ve tanınmayan yani muaf kurumlar.

Haredi eğitim sistemindeki tüm kurumlar son iki kategoriye, yani resmi olmayan eğitime aittir.¹

Haredi Yeşiva Dünyası, Tevrat'ı içselleştirecek ve gelecekte Haredi toplumuna liderlik edecek din bilginlerini yetiştirmeyi ve büyütmeyi amaçlamaktadır. Geleneksel Yahudi kültürü, kendi değerlerinin, normlarının, hedeflerinin ve davranış standartlarının yanı sıra farklı bir yaşam tarzı oluşturan kültürel, sosyal ve tarihsel güçlerin karmaşık etkileşiminin sonucudur. Bu yaşam tarzını korumak ve ilerletmek için ultra-Ortodoks Yahudiler, ilkokuldan yükseköğretime kadar kendi eğitim kurumlarını kurmuşlardır. Bunlar aynı zamanda onlara istihdam sağlamış ve daha geniş bir yayılma alanına sahip olan seküler toplumdan korunmalarına yardımcı olmuştur.²

Ultra-Ortodoks düşünceye göre erkekler ve kadınlar için farklı sosyal ve dini roller, farklı türde eğitim ve farklı okul türleri gerektirmektedir. Haredi okulları, en genç yaşlardan itibaren cinsiyete göre ayrılmaktadır. Erkek ve kadın eğitim kurumları, farklı cinsiyetten üyeleri, en erken çocukluklarından itibaren tamamen farklı yörüngelere sokan farklı deneyimler ve müfredatlar sağlamaktadır.³ Haredi topluluğunun eğitim sistemi aşağıda ayrıntıları verildiği gibi her yaş düzeyine uygun kurumları içermektedir.

1.1.1. Heder

Yahudi okullaşması tarihi olarak üç veya dört yaşındaki yahudi erkek çocukların eğitimi için kurulan *heder*⁴ ile başlamıştır. Heder, ilk başlarda sadece erkek öğrenciler için olmuştur. Beş yaşına kadar ki çocuklar için anaokulu bulunmaktadır. Ancak anaokulları sadece kız çocukları içindir.⁵ Erkek çocukları üç yaşından itibaren *heder* denilen basit Talmud Torah okullarına gönderilmektedir. Ancak genel kabule göre *heder*, ilkokul bazen de ortaokul görevini üstlenmektedir. Çocuklar, beş yaşına geldikten sonra on üç yaşına kadar okuyabilecekleri esas Talmud Torah okuluna başlamaktadırlar.

¹ Varda Shiffer, "The Haredi Educational System: Allocation of Public Funds", *Contemporary Jewry*, 20/1 (1999), 139-40.

² Donna Shai, "Working Women/Cloistered Men: A Family Development Approach to Marriage Arrangements among Ultra-Orthodox Jews", *Journal of Comparative Family Studies*, 33/1 (2002), 102.

³ Finkelman, "Ultra-Orthodox/Haredi Education", 1069.

⁴ Heder, İbranicede *oda* anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Talmud zamanlarından itibaren dindar Yahudi çocuklarının Tevrat öğrenmek için gittikleri geleneksel yahudi okullarına verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz. "מילוג", *הדר*, (05.10.2021), <https://milog.co.il/הדר>.

⁵ Yosseph Shilhav, *Ultra-Orthodoxy in Urban Governance in Israel*, (Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies Ltd., 1998, 49.

Heder eğitimi, aritmetik, yabancı dil, fen bilimleri, edebiyat ve İbrani grameri gibi derslerden ziyade sadece Yahudi dini çalışmalarından oluşmaktadır. Derslerin müfredatına yerleştirilen Kutsal Kitap derslerinin büyük bir kısmı dahi öğretilmemektedir. Daha çok Talmud üzerinde durulan bir eğitim vardır.⁶ Heder, Talmud Torah'dan farklı olarak öğretmen ücretlerini anne-babalardan alan ve öğretmenler tarafından işletilen özel bir kurumdur. Dersler genellikle *melamed* olarak isimlendirilen öğretmenin evindeki bir odada yapılmasından dolayı bu isim verilmiştir. Zira heder kelimesi İbranice'de oda anlamına gelmektedir. Çocukların yaşları, üç ile beş yaş, altı ile yedi yaş ve sekiz ile on üç yaş şeklinde gruplandırılmaktadır.⁷

1.1.2. *Beit Ya'akov*

Talmud ve halakaya göre kadınların eğitime ihtiyaçları yoktur ve erkeklerle aynı çalışma şekli menedilmelidirler. Modern dönemlere kadar Yahudi kadınların çoğu resmi eğitim almamış ve çoğunlukla okuma yazma öğrenmemişlerdir. Kadınların resmi eğitimin dışında tutulmasına karşı modern ulus devletleri ve birçok Yahudi'nin itirazı ile Harediler, genç Haredi kızların daha alt düzeyde onları eğitecek özel kurumlar oluşturma yoluna gitmişlerdir.⁸

19. yüzyıl Rusya'sındaki Yahudi kadınlar, Yahudi meselelerinde sistematik veya örgün bir eğitimden pek fayda görmemişlerdir. Ancak 1917 yılında kız çocuklarının okul sistemi, Varşova'da Sarah Scheneier tarafından Beit Ya'akov okulunun kurulmasıyla birlikte, günümüzde ultra-Ortodoks kızların hem erkek tam zamanlı Tevrat çalışmasına destek vermek hem de bir meslek sahibi olmak için eğitildiği okullar ortaya çıkmıştır.⁹ Kız çocukları için ortaokul görevini üstlenen Beit Ya'akov, onların öğretmen olabilmek için eğitim almalarında da etkili bir rol oynamıştır.¹⁰

Mişna'ya göre, Tevrat öğrenen bir kadın ahlaksızlık yapmış olmaktadır.¹¹ Bu buyruktan ötürü ultra-Ortodoks Yahudiler, kadının Tevrat ve Talmud öğrenmesini kesin bir şekilde

⁶ Shahak, Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, 67.

⁷ Louis Isaac Rabinowitz, "Heder", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 8/752.

⁸ Shahak, Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, 67.

⁹ David Lehmann, Batia Sienzehner, "Power, Boundaries and Institutions: Marriage in Ultra-Orthodox Judaism", *European Journal of Sociology*, 50/2 (2009), 282.

¹⁰ Shilhav, *Ultra-Orthodoxy in Urban Governance in Israel*, 49.

¹¹ Sotah, 3:4.

yasaklamışlardır. Bu sebeple Beit Ya'akov'da kız çocuklarına verilen eğitim, İbraniceyi okuma yazma seviyesinde ve daha çok gündelik hayatı kolaylaştırıcı yönde olmaktadır.

1.1.3. Yeşiva

Erkek çocuklar için ortaokul görevini üstelenen Yeşiva Ketanim'de, çocuklar on üç yaşından on altı yaşına kadar Tevrat eğitimi almaktadır. Erkek çocukları on yedi yaşına geldikten sonra bir üst kademe olan Yeşiva Gedalim'de eğitim almaya başlamaktadır. Bu eğitim kademesinin sonlandırılabilmesi için yaş hususunda belli bir sınır yoktur. Yeşiva Gedalim'de eğitim alan bir öğrenci, evleninceye kadar burada eğitim almaya devam edebilmektedir. Evlendikten sonra ise Kollle'e geçmektedirler.

16. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'da, Tevrat çalışmak ve toplum tarafından finanse edilen yeşivalara yönelmek özellikle bekâr erkekler için alışılmış bir durum olmuştur. Yeşiva kelimesi İbranice'de *oturma* veya *oturum* anlamına gelen *yoşev* kelimesinden gelmektedir. İlk dönemlerde Yahudi din adamları çeşitli mekânlarda oturumlar düzenlemişlerdir. Sonraki dönemlerde akademiler oturumların düzenlendiği yerler olmuştur. Akademilerde düzenlenen oturumlardan dolayı buralara yeşiva isminin verilmiştir. Yeşivalarda öncelikle Talmud, Tevrat veya halaka üzerine çalışmalara odaklanılmaktadır. Çalışma şekli genellikle günlük dersler olarak planlanmakta ve ayrıca *havruta*¹² tarzı çalışma çiftlerinde yapılmaktadır. Günümüzde havruta tarzı öğrenme, yeşiva'nın benzersiz özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Öğrencilerin öğrendikleri her şeyi sesli bir şekilde tekrar etmeleri sebebiyle yeşiva sınıfları oldukça gürültülü ve kargaşa içerisindedir. Bu durumdaki en temel etken Haredilerin sessiz çalışmayı günah olarak kabul etmeleridir. Öğrenciler, hangi konuların çalışılacağı gibi dersle ilgili konularda soru sorabilirken dış dünya ile alakalı yapılan yorumlar hakkında soru sormaları kesinlikle yasaktır. Öğrencilerin inançsız kimselerle dahi görüşmesinin yasak olması tam anlamıyla seküler dünyadan uzaklaştırılmaya çalışıldıklarının bir göstergesidir.¹³

¹² Havruta, tartışarak öğrenme metodudur. Mişna'ya göre kişinin Tora'yı kendi kendine öğrenmek yerine bir havruta (haver-arkadaş) ile öğrenmesi daha iyidir. Bu tür öğrenim sırasında birbirlerinin hatalarını düzeltebilirler. İyi bir arkadaşına sahip olmak, iyi bir kitap almış olmak gibi kabul edilmektedir. Böylelikle kitaplardan öğrenilmesi gerekenler iyi bir arkadaş sayesinde de öğrenilebilmesi mümkündür. Bkz. Krista Dalton, "Chavruta and the Culture of Partnered Learning", (14 Eylül 2021).

¹³ Shahak, Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, s. 69; Stadler, "Infiltrating Fundamentalist Institutions", 343.

Yeşivalarda Talmud'u tek başına çalışabilecek seviyede olan öğrencilere *bahurim*, başkasının yardımına ihtiyaç duyan öğrencilere de *naarim* denilmektedir. Bahurim seviyesinde olan öğrenciler, naarim seviyesinde olan öğrencilere eğitim noktasında destek vermektedirler. Bir diğer cihetten bakınca bahur seviyesi aynı zamanda yeşivalarda başlangıç seviyesi olarak kabul edilirken ileri seviyeye gelerek akademik açıdan bağımsızlığa ulaşan öğrenciler ise *meşuhrar* olarak isimlendirilmektedir.¹⁴

1.1.4. *Kollel*

Kollel kelimesi, İbranice'de kolektif anlamına gelen *kollel* kelimesinden gelmektedir. Başlangıçta komünal bir yapıya uygulanmış olması oldukça dikkate değerdir. Safed'e yerleşen 16. yüzyıl Yahudileri, menşe yerlerine göre kendilerini cemaatlere (kehalim) ayırmışlardır. Her kehal, "*kollel*" olarak bilinmiştir. Daha sonra bu terim, belirli Avrupa kentlerinden İsrail'e göç eden küçük Yahudi grupları için de kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵

Kollel, 1878 yılında Litvanya'nın Kovno¹⁶ kentinde, ekonomik geçmişi ne olursa olsun evli erkeklere bir yeşivada lisansüstü eğitim vermek amacıyla Haham Israel Lipkin tarafından kurulmuştur. İlk Kollel kurulmadan önce sadece zengin ailelerin oğulları ileri eğitim için kendi aileleri tarafından desteklenmiştir.¹⁷ Kovno'da ilk kollelin kurulmasından sonra 1879 yılında Rabbi Yitzhak Elhanan Spektor, tüm gün Tevrat çalışacak genç evli erkekleri desteklemeye yardımcı olacak bir fon tasarlamıştır.¹⁸

19 ve 21. yüzyılın başlarında Doğu Avrupa'daki Yahudi toplumunun modernizasyonu, Tevrat biliminin kültürel değerinde bir düşüşe yol açmıştır. Zengin insanlar artık genç bilginleri damat olarak aramamaya başlamışlardır. Kentleşme ile hahamlar için mevcut hahamlık görevlerinin sayısı da azaltılmıştır. Yeşiva öğrencilerinin evlilikten sonra kendilerini maddi olarak destekleyecek eşler veya aileler bulması daha zor hale gelmiştir.¹⁹

¹⁴ Abdullah Altuncu, *Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 141.

¹⁵ Adam S. Ferziger, *The Emergence of the Community Kollel: A New Model For Addressing Assimilation*, (Jerusalem: Art Plus, 2006), 15-16.

¹⁶ O dönemde Rusya'da bulunurken günümüzde Litvanya'da bulunan Kaunas şehridir.

¹⁷ Shai, "Working Women/Cloistered Men: A Family Development Approach to Marriage Arrangements among Ultra-Orthodox Jews", 98.

¹⁸ Shaul Stampfer, *Lithuanian Yeshivas of the Nineteenth Century: Creating a Tradition of Learning*, The Littman Library of Jewish Civilization, (2012), 346.

¹⁹ Stampfer, *Lithuanian Yeshivas of the Nineteenth Century: Creating a Tradition of Learning*, 337-47.

Kollel'in İsrail'de gelişimine iki temel faktör yardımcı olmuştur. Birincisi 1948 yılındaki Bağımsızlık Savaşı'nda olduğu gibi, İsrail hükümeti bazı tam zamanlı yeşiva öğrencilerini askerlik hizmetinden muaf tutmuştur. Bu da zamanla kollelin Haredi gençler için daha cazip hale gelmesini sağlamıştır. Çünkü askerlik hizmeti bireyin dindarlığına bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Kollel'de öğrenim gören öğrencilerin çalışmama ve askerlikten muaf olmaları gibi hususlar Haredi ile Haredi olmayan çoğunluk arasında gerginliğe neden olmaya başlamıştır. Buna rağmen hükümet yeşiva öğrencilerine daha kolay kaynak sağlayabildiğinden, kollel daha uygulanabilir hale gelmiştir. Fonlar, organize ve sistematik siyasi faaliyetler yoluyla, başlangıçta Agudat Israel aracılığıyla ve daha sonra Shas ve Degel ha-Torah partileri aracılığıyla da elde edilebilir hale gelmiştir.²⁰

Kollel öğrencileri *avreich* olarak bilinmekte ve basit bir geçim için yeterli olan aylık bir burs almaktadır.²¹ Nitelikli öğrencilerin de kollellere çekilebilmesi için daha yüksek meblağlar sunulmaktadır. Burs, aile büyüklüğüne göre değişmekte ve bazı durumlarda verilen mali ödüller de öğrencinin ilerlemesiyle bağlantılı olmaktadır.²² Bugün İsrail'de evli ultra-Ortodoks erkeklerin, devlet tarafından sübvans²³ edilebilmek için kırk yaşına kadar tam zamanlı eğitim alma hususunda oldukça ısrarcı oldukları bilinmektedir. İsrail'de geçimini sağlamak için çalışmak yerine tam zamanlı olarak Tevrat çalışmasını seçmeyi tercih eden Haredi erkeklerin sayısı oldukça yüksektir.²⁴

Kollel, öğrencileri geleceklerine hazırlamanın yanı sıra onlara iyi Yahudiler olarak yaşama ve daha geniş bir topluluk içinde haham, öğretmen ve eğitimli meslekten olmayan kişiler olarak işlev görmek için bilmeleri gerekenleri öğretmektedir.²⁵ Ancak İsrail halkı için kolleller aynı zamanda bir tür yer işaretçisidir. Erkekler, işgücüne

²⁰ Yoel Finkelman, Daniel Schiffman, "The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology", *Israel Studies Review*, 29/1 (2014), 108.

²¹ L. Ginzberg, "Kolel", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2002), 12/273; Daniel Schiffman, "The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism", 2011, 2.

²² Shai, "Working Women/Cloistered Men: A Family Development Approach to Marriage Arrangements among Ultra-Orthodox Jews", 104.

²³ Kişiyeye devlet eliyle yapılan vergi indirimi ve para yardımı gibi durumlardır.

²⁴ Eli Berman, "Sect, Subsidy, and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews", *The Quarterly Journal of Economics*, 115/3 (2000), 920.

²⁵ Finkelman, Schiffman, "The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology", 107.

giremedikleri veya orduda hizmet edemedikleri için burada Tevrat'ı inceledikleri görüşü de yadsınamayacak bir gerçektir.

Çağdaş Haredi kolleli iki kurumsal vizyon arasında sıkışıp kalmıştır. Öncelikli olarak geleceğin hahamlarını, liderlerini ve eğitimcilerini eğitmek için geçici bir çerçeve oluşturmaktadır. İkincisi, başka kariyer seçenekleri az olan insanlar için seçici olmayan, kitlesel bir belirsiz çalışma fenomeninden öteye geçememektedir. Bu etmenler göz önünde bulundurularak İsrail'de kurulmuş olan üç farklı kollel modelinin mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

1.1.4.1. Kollel Çeşitleri

1.1.4.1.1. Litvanya Tarzı Âlimler Kolleli

Âlimler Kolleli, Litvanya geleneğiyle özdeşleşen, öğrencilerin herhangi bir özel haham ya da mesleki eğitim almadan Talmud'u incelemelerinin beklendiği kolleldir. Âlimler kollelinde, Haredi erkekleri evlenmeleri halinde yeşivadan ayrılmaktadırlar. Uygulamada, çalışma programları çok az değişmektedir. Talmud'u sabah, öğleden sonra ve akşamları çalışmaya devam etmektedirler. Müfredatın ayrıntıları ne olursa olsun, temel amaç sadece bir *Talmid Haham* (Bilgin), hatta belki bir *Gadol* (Büyük Haham) olma umuduyla Tevrat ve Talmud'u incelemektir.²⁶

1.1.4.1.2. Hahamlık Eğitim Kolleli

Hahamlık Eğitimi Kolleli, Müfredatı Talmud çalışmasından Haham eğitimine kaydıran, Hasidik ve Sefarad grupları arasında daha yaygındır. Litvanya modelinden farklı olarak, özellikle Hasidik sektöründe önemli sayıda kollel, hahamları ya da haham mahkemesi hâkimleri olmak üzere eğiten enstitülerdir. Bu enstitüler, Halaka'yı ilk metinlerden itibaren tecrübeli hahamların yorumlarıyla harmanlayarak öğretmektedir.²⁷

Hasidik kollellerde hahamlık yolunda olmayan öğrenciler bulunması yanı sıra birçok Hasidik grup, öğrencilerinin çoğunun uzun vadeli olarak kollel'de kalmamasını

²⁶ Finkelman, Schiffman, "The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology", 111-12; Schiffman, "The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism", 4.

²⁷ Schiffman, "The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism", 19.

savunmaktadır.²⁸ Yetenekli öğrenciler, hahamlık ve eğitimlik pozisyonları için eğitilmekte ve belirli bir kariyer hedefi olmadan süresiz olarak kollede kalmamaktadırlar. Bu nedenle, Hasidik erkeklerin Litvanyalı akranlarından daha fazla iş arama eğilimi gösterdikleri bilinmektedir. 1920'lerin başlarında, Gur mezhebi, kollel çalışmasını iki yılla sınırlayan bir politika benimsese de bu politika 1992 yılına kadar sürdürülmüş, daha sonra dört ya da beş yılın gerekli olduğuna karar kılınmıştır.²⁹ Günümüzde ise “*belirli bir dönem*” ilkesi vurgulanmaktadır.

1.1.4.1.3. Sosyal Yardım-Eğitim Kolleli

Sosyal Yardım-Eğitim Kolleleri, genç erkeklerin sosyal yardım aktivistleri olarak işlev görmelerine ve Haredi olmayan Yahudileri *geleneklerine geri döndürmelerine* imkân sağlamaya çalışmaktadır.³⁰ Günümüzde, tipik bir İsraili Habad öğrencisi, 13 yaşında yeşiva'ya girmekte ve orada beş yıl okumaktadır. Daha sonra, Habad'ın Brooklyn, New York'taki merkezinde okuyarak *kvutzah* (hazırlık) olarak bilinen bir yıl geçirmektedir. Kvutzah yılından sonra, öğrenci İsrail'e geri dönmekte ve bir koordinasyon enstitüsüne kaydolmaktadır. Bu kurumlarda geçirdiği yıllar boyunca öğrenci, *shluchim*'e (elçiler) çırak olarak sosyal yardım faaliyetlerine katılmaktadır.³¹

Evliliğin ardından genç erkekler, shluchim için ileri eğitim sağlayan kollele devam etmektedir. Kollel çalışması genellikle iki yıl ile sınırlıdır. Bu noktada bir kollelin kurulma amacı, kollelin kendi başına bir amaç olmaması, sosyal yardım faaliyetine yönelik bir araç olmasıdır.³² Yeşivalarda eğitim gören genç Haredileri İsrail toplumu ile uzlaştırmaya çalışacak her türlü yolun uygulanması ön plana çıkmaktadır. Ancak Haredi etkisinin ilk yardım ve acil bakım gibi alanlarda gönüllü çalışmalar yoluyla büyümesi, kesin olarak kendi kültürlerinin ötesinde diğerlerini de etkilediklerine dair kanıtlar

²⁸ Schiffman, “The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism”, 5.

²⁹ Orna Bluman, “Criss-Crossing Boundaries: Ultraorthodox Jewish Women Go to Work”, *Gender Place and Culture A Journal of Feminist Geography*, 9/2 (2002), 140.

³⁰ Finkelman, Schiffman, “The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology”, 113.

³¹ Joseph Telushkin, *Rebbe: The Life and Teachings of Menachem M. Schneerson, the Most Influential Rabbi in Modern History*, (United States of America: Harper Wave, 2016) 327-57.

³² Telushkin, *Rebbe*, 337.

sunmaktadır. Mesela, terörist saldırılarında öne çıkan, aynı zamanda faaliyetlerini diğer alanlara da genişleten Zaka³³ bunun tipik bir örneğidir.³⁴

Bu kollel modelleri, kalıpları tanımlamaktadır. Ancak gerçeklik noktasında kesin bir ayrımı ifade etmemektedir. Genç bir Litvanyalı, Âlimler Kollel’inde birkaç yıl eğitim gördükten sonra sosyal yardım çalışmalarına girebilmektedir. Hasidik bir birey, özel bir muafiyet olsun ya da olmasın Hasidik Kollel’inde onlarca yıl kalabilmektedir. Bir mahalle sinagogundaki Sosyal Yardım-Eğitim Kollel’inde çalışan bir Sefarad, Tevrat âlimi ya da haham olmak için çalışabilmektedir.

Çizilen bu genel çerçeve etrafında ultra-Ortodoks Yahudi eğitim kurumlarının ideolojik zeminini de incelemek ultra-Ortodoks Yahudilerin zihin dünyasını anlamayı biraz daha kolaylaştıracaktır.

1.2. Ultra-Ortodoks Yahudi Eğitim Kurumlarının İdeolojisi

1.2.1. Öğrencilere Faydaları

1.2.1.1. Dindarlığı Aşlamak ve Manevi Büyüme Teşvik Etmek

Ömür boyu Tevrat çalışması, süresiz yeşivaların “değişmeyen” geleneğinde ve uygun sağlıklı atmosferde yapıldığında bireyin manevi seviyesini yükseltmektedir. Bu minvalde Harediler tarafından yeşiva ve kollel öğrencilerini kendilerini güçlendirmeye ve öğrendiklerinden manevi olarak en iyi şekilde yararlanmaya teşvik etme amacıyla *Hizuk Emunah* (İnancı Güçlendirme) adlı yıllık bir dergi yayınlamaktadır.

³³ ZAKA (Afet Mağduriyetinin Belirlenmesi) 1995 yılında yeşiva öğrencisi Yehuda Meshi-Zahav tarafından kurulan ZAKA, İsrail’in baskın sivil toplum kurtarma ve kurtarma örgütüdür. Mesih-Zahav, insan hayatlarını kurtarmak ve Yahudi yasalarına uygun olarak gömülmek için terör saldırılarının dehşetini aşan bir grup gönüllünün başına geçti. Ölülerin onurlandırılması Chesed Shel Emet’in bir eylemi olarak kabul edilir. Yahudilikte bu, yapılabilecek en büyük mitsva olarak kabul edilir, çünkü alıcının nezaketi geri ödemesi mümkün değildir. ZAKA, genellikle orduda hizmet etmeyen binlerce ultra-Ortodoks (haredi) gönüllü için topluma anlamlı bir şekilde katkıda bulunarak en profesyonel ve disiplinli çerçeve içinde temel bir hizmet sunmaktadır. ZAKA gönüllüleri arasında Yahudiler, Hıristiyanlar, Dürzi, Bedevi ve Müslüman; genç ve yaşlı; erkekler ve kadınlar; dini ve laik olmak üzere her kesimden insan bulunmaktadır. ZAKA, din, ırk veya inançtan bağımsız olarak herkese yardım sağlar. Detaylı bilgi için bkz. Nurit Stadler, “Terror, Corpse Symbolism, and Taboo Violation: The ‘Haredi Disaster Victim Identification Team in Israel’ (Zaka)”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 12/ 4 (2006), 837-58. “What is ZAKA?”, t.y., https://www.zaka.us/about/How_ZAKA_began, (01 Mayıs 2021).

³⁴ Stadler, *Yeshiva Fundamentalism: Piety, Gender, and Resistance in the Ultra-Orthodox World*, 139.

1.2.1.2. Haredi Erkeklerini Laikleşmeden ve Haredi Olmayan Kültürün Tehlikelerinden Korumak

Harediler, yeşiva ve kolleli *arei miklat* (sığınma şehirleri) veya *tevat Noah* (Nuh'un gemisi) olarak kabul etmekte ve seküler dünyanın getirmiş olduğu bütün yıkıcı etkilerden kendilerini koruduğuna inanmaktadırlar.³⁵

1.2.1.3. Sekülerleşme Nedeniyle Kaybedilen Mali Destek Kaynaklarının Değiştirilmesi

Günümüzde İsrail'de dindarlar Tevrat'ın değerini yeterince takdir etmemektedirler. Bu nedenle, hahamlar ve akademisyenler iş veya diğer destek kaynaklarını bulmakta güçlük çekmeye başlamışlardır. Sekülerleşmenin ortaya çıkmasıyla birlikte, aileler öncelik sıralarını tersine çevirmiş ve bilgin damatlar için verilen destek geçmişte kalmıştır. Bu yeni gerçeklik, resmi kollelerin kurulmasını gerektirmiştir.³⁶

1.2.2. Haredi Topluluğuna Faydası

1.2.2.1. Gadol'u Geliştirmek

Çağdaş Haredi kültürü, büyük hahamların en büyüğü olan Gadol'a büyük bir vurgu yapmaktadır. Bu hahamlar, halakaya hukukun hükmü biçiminde rehberlik ve Tevrat görüşü biçiminde ideolojik ve politik rehberlik sağlamayı amaçlamaktadırlar. Buna göre kollel, geleceğin Gadol'ü için bir eğitim alanıdır.

Yaygın kanaate göre yalnızca bir kollel öğrencisinin Gadol olacağı, diğerlerinin her düzeyde Tevrat eğitmeni olarak hizmet edeceği kabul edilmektedir. Bu nedenle tüm kollel öğrencileri, Haredi Yahudiliğinin geleceği için kritik öneme sahiptir. Bir öğrencinin bile kollelden ayrılmasına neden olmak yasaktır.³⁷

1.2.3. İsrail Halkına Faydaları

1.2.3.1. Haredi Olmayan Yahudiler Üzerinde Olumlu Bir Manevi Etki Uygulamak

Kollel, her zaman tüm şehre yayılan ve Yahudi yaşamının her alanında standartların yükselmesini sağlayan Yahudi kimliği ve bağlılığında bir büyüme oluşturmaktadır. Harediler, bu durumu yüksek düzeyde bir Tora çalışmasının varlığının başkaları

³⁵ Finkelman, Schiffman, "The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology", 116-18.

³⁶ Schiffman, "The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism", 11.

³⁷ Finkelman, Schiffman, "The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology", 118-19.

üzerinde bir etkiye sahip olduğu yani “dalgalanma etkisi” olarak adlandırmaktadır.³⁸ Bir diğer yoruma göre Haredilerin Tevrat çalışması, kişinin gerçek dini pratiği üzerinde herhangi bir etki göstermeyebilir, ancak kozmik olarak “*Yahudi kolektifinde ruhların birliği*” vardır ve bu nedenle Tevrat çalışması, tüm Yahudi kolektifini etkilemekte ve kolektifin tamamını yüce bir yüksekliğe ulaştırmaktadır.³⁹

1.2.3.2. Kutsal Topraklar için Fiziksel Güvenlik Sağlama

Harediler, Tevrat öğreniminin İsrail topraklarında barış içinde yaşamalarının tek yolu olduğunu ve düşmanlardan koruduğunu iddia etmektedirler.⁴⁰ Tevrat’ın yetişkin öğrencilerinin ülkeyi sürekli olarak ordudan daha fazla koruduğu iddiası, savaş zamanlarında özellikle önemli hale gelmektedir.

2. Dini Uygulamalar

2.1. Günlük İbadetler

Yahudi geleneğinde günlük ibadetler, sabah, öğle ve akşam olmak üzere üç vakit olarak yapılmaktadır. İkinci Mabet’in yıkılmasıyla beraber kurban ibadetinin yerini günlük olarak yapılan üç vakit ibadet ve şabat gününde yapılan dualar almıştır.⁴¹

Yahudi literatüründe günlük ibadet için *tefila*⁴² kavramı kullanılmaktadır. Tevrat’ta geçen ifadelerden anlaşıldığına göre sadece Tevrat’ta ibadet etmenin yükümlülüğü yer alırken İbn Meymun’un da vurguladığı gibi bu ibadetin günde kaç kez ve ne şekilde yapılması gerektiği yer almamaktadır.⁴³ Birinci Mabet’in yıkılmasıyla Yahudiler kurban ibadetini yerine getiremedikleri için sadece sözlü dualarla ibadet etmişlerdir. İkinci Mabet döneminde ise Kutsal Mabet’te sunulan kurban sayısı esas alınarak günlük üç kez dua ibadetini yapmaya başlamışlardır.⁴⁴

³⁸ Schiffman, “The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism”, 14.

³⁹ Finkelman, Schiffman, “The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology”, 121.

⁴⁰ Shahak, Mezvinsky, *İsrail’de Yahudi Fundamentalizmi*; Schiffman, “The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism”, 6.

⁴¹ Mehmet Katar, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, *Dini Araştırmalar*, 1/1 (1998), 70.

⁴² Tefila, Tanrı ile övgü, şükran, meditasyon, ricada bulunmak, günahların itirafı şeklinde kurulan manevi ilişkinin ifade tarzı olan ibadet şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz. Yusuf Besalel, “Tefila”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 3/725.

⁴³ Çık.23:25, Yas.11:13; Chabad.org, İbn Meymûn, “Mishna Torah: Tefilah and Birkat Kohanim”, çev. Eliyahu Touger, (12 Mayıs 2021).

⁴⁴ Şinasi Gündüz, “Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet”, *İslami İlimler Dergisi*, 13/2 (2018), 220-23.

İkinci Mabet döneminden itibaren uygulanagelen sabah ibadeti *şaharit*, öğle sonrası ibadeti *minha* ve gün batımı veya gece yarısı ibadeti *arvit/maariv* olmak üzere Ezra tarafından ihdas edilen bu üç vakit ibadet günümüzde de hala geçerliliğini korumakla beraber halakanın da bir parçası olarak kabul edilmektedir. Günlük ibadetler yapılırken Kudüs'te bulunan tapınağa dönmek gerekmektedir. Aynı zamanda günlük ibadetler ayakta yapılmakta ve ibadet esnasında ileri geri gitme, eğilme gibi hareketler de bulunmaktadır.⁴⁵ Sabah ve öğlen duaları Birinci Mabet'te sunulan kurban zamanlarına denk gelmesi sebebiyle oldukça önemli olarak kabul edilmektedir.⁴⁶

Günümüzde ultra-Ortodoks Yahudiler ibadet etmek için özel bir mekâna ihtiyaç duymamaları sebebiyle ibadetlerini evlerinde veya Ağlama Duvarı'nda yapabilmektedirler. İbadet esnasında *Şema Yisrael*⁴⁷ ve *Amida*⁴⁸ duaları okumaktadırlar. Amida duası aynı zamanda *Şmone Esre* olarak da bilinmektedir. Zira bu dua on sekiz kutsama duasından oluşmaktadır. Sonrasında Tanrı'yı takdis etmek ve krallığının bir an önce kurulması için *Kaddiş*⁴⁹ duası ve Tanrı'ya teşekkür mahiyetinde *Alenu*⁵⁰ duası ibadetin kapanış duası olarak okunmaktadır.⁵¹ Dua boyunca cemaat ayakta durarak bu duaları sessiz bir şekilde okumaktadır. Haham ise, herkesin adına sesli bir şekilde okumaktadır.

⁴⁵ Gündüz, "Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet", 233-34.

⁴⁶ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayıncılık, 2011), 137-38; Hüseyin Akdemir, *Modern Ortodoks Yahudilik*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 96.

⁴⁷ Şema duası Tanrı'nın tekliğinin günde iki kez tekrarlandığı bir duadır. Tevrat'ın Tesniye kitabında "*Dinle Ey İsrail! Tanrımız Rab tek Rab'dir.*" şeklinde başlayan duadır. Bkz. Yas.6:4.

⁴⁸ Amida duası, en üstün Yahudi duasıdır. Her ibadetin merkezini oluşturmakta ve alçak sesle ayakta okunmaktadır. Ayaklar bitişik olarak Kudüs' dönüktür. Eldeki dua kitabı ya da Tevrat okunurken belden yukarısı ileri geri çok hızlı olmamak kaydı ile sallanmaktadır. Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 22.; "אלהי אברהם. אלהי יצחק ואלהי יעקב. האל, ברוך אתה ה', אלהינו ואלהי אבותינו: אדני, שפתי תפתח. ופי יגיד תהלתך;" / "הגדול הגבור והנורא. אל עליון. גומל תסדים טובים. קונה הפל וזוכר תסדי אבות. ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה" / "*Tanrı'mız Adonay, dudaklarım açılacak ve sana övgüler sunacağım: Ey Rab, sen ne kadar kutsalsın, Tanrı'mız ve atalarımızın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı İshak Tanrısı ve Yakup Tanrısı.*" şeklinde başlayan duadır. Bkz. "תפילת העמידה", *מכללת הרצוג דעת לימודי יהדות ודת*, (15 Mayıs 2021).

⁴⁹ Kaddiş duası hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş., 2001), 2/305.

⁵⁰ Alenu duası, bütün ibadetlerin sonunda okunan ve Roş Haşana ve Yom Kipur günlerinde Amida duasının içinde yer alan bir duadır. Bu dua, İsrailoğulları'na saf ve ilahi bir lisanla mukaddes vazifesini anlatmaktadır. Bkz. Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 1/55.

⁵¹ Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, 138.

Ultra-Ortodoks Yahudiler, sabah ibadetini gerçekleştirirken *tallit*⁵² olarak isimlendirilen çoğunlukla mavi ve beyaz renkli iplerden dokunan uçları püsküllü ibadet şalıyla başlarını ve omuzlarını örtmektedirler. Tallit'in uçlarında *tsitsit* adı verilen bu püsküllerin bulunmasının sebebi Tevrat'ta geçen ilahi emirden kaynaklanmaktadır.⁵³ Ultra-Ortodoks Yahudiler, bu dua şalının kolsuz gömlek biçiminde olan küçük versiyonunu (*tallit katan*) çoğunlukla kıyafetlerinin altına giyerken büyük olanını (*tallit gadol*) ibadet esnasında üzerlerine örtmektedirler. Bunun en temel sebebi Tanrı'nın huzuruna açık çıkılmaması gerektiğidir. Ayrıca sol kola ve alına *tefilin*⁵⁴ ismi verilen deriden yapılmış dua kayışları takılmaktadır. Bu kayışlar üzerinde Şema Yisrael duasında okunan pasajların yazılı olması gerekmektedir.⁵⁵ Ultra-Ortodoks Yahudiler, Tevrat'ta geçtiği üzere ibadet esnasında tefilin takılmasını bir zorunluluk olarak kabul etmektedirler. Aynı zamanda tefilin kolda ve başta olduğu zaman kişi Tanrı korkusunu hissetmeli, alçak gönüllü olmalı, boş sohbetlere, oyunlara ve kötü düşüncelere kapılmamalı, kalbini gerçekçi konuşmalara açmalıdır.

2.2. Haftalık İbadet: Şabat

Yahudi geleneğine göre haftanın yedinci günü olarak kabul edilen Şabat, aynı zamanda dinlenme ve işten uzaklaşma günü olarak kabul edilmektedir. Ancak Şabat gününün önemi Tevrat'ın Tekvin kitabında anlatılmasına rağmen bizzat isim olarak geçmemektedir.⁵⁶ Etimolojisi de kesin olarak bilinmemektedir.⁵⁷ Şabat günü tüm

⁵²Tallit, sabah dualarında sadece Yahudi erkekler tarafından kullanılan püsküllü şal anlamına gelmektedir. Genellikle mavi çizgili beyaz ipekten yapılır. Tallit'in dört köşesine bağlanan püsküllere *Tsitsit* denmektedir. Ultra-Ortodoks Yahudilerin giysileri altına giydikleri tallite, Tallit Katan denmektedir. Tallit'in dıştan giyilen geleneksel şekline genel olarak *Tallit Gadol* adı verilmektedir. Tallit'in giyilmesi içerdiği püsküllere bağlı olarak Tevrat'ta yer alan bir emir kaynaklıdır. (Say.15:38). Bkz. Besalel, "Tallit", 693-95.

⁵³ "Rab Musa'ya şöyle dedi: "İsrail halkına de ki, 'Kuşaklar boyunca giysinizin dört bir yanına püskül dikeceksiniz... Öyle ki, püskülleri gördükçe Rab'bin buyruklarını anımsayasınız. Böylelikle, Rab'bin buyruklarına uyacak, yüreğinizin gözünüzün istekleri ardınca gitmeyecek, hainlik etmeyeceksiniz..." bkz. Say.15:37-41.

⁵⁴ Tefilin, özel bir şekilde yazılmış ve iki kere muhafaza içinde bulunan bu parşömen rulolar, birer itikat simgesidir. Şabat ve Bayram günleri haricinde, her sabah duasında biri kola, yani kalbin karşısına sarılır; diğeri de başa takılır. Kola takılanı, kalbin arzu ve amaçlarını; alma takılan da beynin tüm duyu ve becerilerini Tanrı'nın emrine adamayı simgelemektedir. İki ufak dört köşe deri kutudan oluşan ve Kutsal Kitap'tan dört pasuk içeren Tefilin'i, her Yahudi erkeği; sol koluna ve başına, takmaktadır. Bkz. Yusuf Besalel, "Tefillin", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 3/728.

⁵⁵ Yas.6:8.

⁵⁶ Susan Nashman Fraiman, "Shabbath", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2002), 17/616.

⁵⁷ Gürkan, *Yahudilik*, 287.

Yahudi mezheplerince kutsal olarak kabul edilse de ultra-Ortodoks Yahudiler, her anlamda yasaklanan davranışlardan uzak kalmaya çalışarak Şabat gününün kutsiyetine ayrı bir önem atfetmektedirler.

Yahudilerin cuma günü akşamı gün batımından cumartesi akşamına kadar Şabatı hatırlamaları gerekmektedir. Şabat gününün kutlanmasının iki nedeni vardır: Bunlardan ilki Tevrat'a göre Tanrı'nın dünyayı ilk altı günde yaratması ve yedinci gün dinlenmesidir.⁵⁸ Yahudi geleneğinde Şabat'ın önemli kabul edilmesinin bir diğer sebebi de Tanrı'nın İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarmasının hatırlanmasını istemesinden kaynaklanmaktadır.⁵⁹ Şabat, bir anlamda Yahudi halkı ile Tanrı arasındaki ebedi anlaşmanın işareti olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Tanrı, On Emir'de Tanrı'nın dinlendiğini hatırlamalarını ve Şabat'ı dinlenerek geçirmeleri gerektiğini Yahudilerden istemektedir. Halakaya göre emredilmiş Şabat yükümlülükleri arasında Tanrı'ya ibadet etmek, mukaddes metinler üzerinde çalışmak, Şabat yemeklerini aile ve arkadaşlarla paylaşmak ve şarkılarla kutlamak yer almaktadır.⁶⁰

Tevrat'ta geçen “*Şabat gününü kutsal sayarak anımsa. Altı gün çalışacak bütün işlerini yapacaksın. Ama yedinci gün bana, Tanrı'n Rab'be Şabat günü olarak adanmıştır.*” sözlerinden hareketle hahamlar Şabat'a girerken Kaddiş duasının, Şabat çıkışında da *Avdala*⁶¹ duasının okunması gerektiğini söylemişlerdir.⁶²

Yahudi geleneğinde Şabat günü yerine getirilmesi gereken iki mitsva vardır. “*Kutsal günümde dilediğinizi yapmaz, Şabat Günü'nü çiğnemezseniz, Şabat Günü'ne 'Zevkli', Rab'bin kutsal gününe 'Onurlu' dersiniz, Kendi yolunuzdan gitmez, Keyfinize bakmayıp*

⁵⁸ Bkz. Tekvin.

⁵⁹ Yas.5:15.

⁶⁰ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, “Shabbat”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 464.

⁶¹ “ברוך אתה אדוני אלהינו מלך העולם. בורא פרי הגפן: ברוך אתה אדוני אלהינו מלך העולם. בורא מיני בשמים: ברוך אתה, האש. בורא מאורי האש. בורא אתה אדוני אלהינו מלך העולם. בורא מיני אלהינו מלך העולם. / “*Baruch atah Adonay Elohainu melech ha'olam. Borei peri ha'gafen: baruch atah Adonay Elohainu melech ha'olam. Boray minay be'samim: baruch atah Adonay Elohainu melech ha'olam. Boray mi'orey ha'eş.*” / “Evrenin Hükümdarı ve Tanrı'mız Adonay, Sen Mübareksin, bağın meyvesini yaratan. Evrenin Hükümdarı ve Tanrı'mız Adonay, Sen Mübareksin, ateşin ışığını yaratan.” *Avdala* duası, sinagoglarda ya da evde aile fertlerinin önünde cumartesi veya bayram gününün sona ermesi ile söylenen kısa duadır. Cumartesi akşamı gökyüzünde üç yıldız görüldüğü zaman Şabat gününden çıkmak için bu dua okunur. Bu duanın okunmasının amacı, yaratıcı tarafından işlerin yapılmasının yasaklandığı kutsal bir günü kutsal olmayan bir günden ayırmaktır. Çünkü *avdala*, *ayırma* anlamına gelmektedir. Bu duada, şarap, özel esanslar ve enerji kaynağını simgeleyen özel mumlar kullanılmaktadır. Bkz. Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 1/ 85.

⁶² Behukotay, 1.

boş konulara dalmaz, O günü yüceltirsenez, Rab'den zevk alırsınız."⁶³ sözlerinden hareketle Şabat gününden keyif almak ve bu günü saygı ile anmak Yahudilerden beklenen bir davranışken oruç ve yas tutmak da hoş görülmeleyen bir davranıştır. Bu sebeple ultra-Ortodoks Yahudiler Şabat yemeğinden alınan hazzı artırmak amacıyla cuma gününü oruçlu geçirmektedirler.⁶⁴ Ayrıca Şabattan keyif alan kişiye Tanrı katında sınırsız ödül verileceğine, dualarının kabul olunacağına ve kötü güçlerin etkisinden kurtulacağına inanmaktadırlar.⁶⁵

Ultra-Ortodoks Yahudilere göre Şabat gününe dair bir diğer mitsva ise Şabat sofrasını hazırlamaktır. Şabat sofrasında aile üyelerinin sayısı kadar mum yakılması yaygın bir âdettir. Ayrıca sofrada Kiduş kadehi, üstü beyaz örtüyle örtülmüş iki halah (Şabat ekmeği) ve balık yemeğinin de olması oldukça mühimdir.⁶⁶ Aynı şekilde Şabat çıkışında da masa hazırlamak bir mitsva olarak kabul edilmektedir.

Şabat gününün Yahudi halakasına göre bir dinlenme günü olarak kabul edilmesi sebebiyle bu günde ibadet harici başka işlerle uğraşmak yasaktır. Bu sebepten Tevrat'ta geçen otuz dokuz yasaktan uzak durulması gerekmektedir.⁶⁷ Bu yasaklara harfiyen uyan ultra-Ortodoks Yahudiler Şabat günü ateş yakmak yasak olduğundan dolayı yemekleri bir önceki günden hazırlamakta ve öyle tüketmektedirler.⁶⁸ Hatta evde ışıkları yakmamak, fırın çalıştırmamak, araba ve telefon kullanmamakta da son derece ısrarcı bir tavır sergilemektedirler. Bu doğrultuda 2017 yılında İsrail'de Sağlık Bakanlığı görevini ifa eden Yaakov Litzman'ın, Netanyahu hükümetinin Şabat gününün kutsallığını ihlal etmesi sebebiyle istifa etmesi de yaşanmış bir gerçektir.⁶⁹ Bir sonraki yıl, Amerika'da bir uçağın iki saat rötarlı olarak kalkması üzerine İsrail'e Şabat

⁶³ Yşa.58:13-14.

⁶⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 291.

⁶⁵ Şeli Toros, Jak Pardo (çev.), *Mitsvot*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2009), 39.

⁶⁶ Yusuf Ağkuş, Abdullah Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi)Yasakları ve Mesh Hadisesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/5 (2017), 2780.

⁶⁷ Çık.16:23, 29-30; 34:21; 35:2-3; Say.15:32-36; Otuz dokuz şabat yasağıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Besalel, "Şabat", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 3/653..

⁶⁸ Çık.35:3.

⁶⁹ Esat Fırat, "İsrail'deki 'Şabat Krizi' istifa getirdi", *Anadolu Haber Ajansı*, (26 Ekim 2020).

gününün başlangıcından önce varamayacaklarını düşünen ultra-Ortodoks Yahudi bir grup uçakta ciddi bir gerginliğe sebep olmuştur.⁷⁰

Ultra-Ortodoks Yahudiler tarafından Şabat yasaklarının ihlal edilmesi durumunun sadece hayati tehlike söz konusu olduğunda makul olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda kişinin kendisini bir saldırıya karşı koruması için önlem alması da bu minvaldedir. Ayrıca Şabattan en az üç gün önce başlayan kuşatmanın devam etmesi halinde Şabat kurallarının gevşetilebileceği konusunda hüküm bulunmaktadır. Bu durumlar haricinde Şabat kurallarını ihlal eden bir kimse büyük bir günah işlemiş sayılmakta ve putperestlerle aynı konumda değerlendirilmenin yanı sıra taşlanarak öldürülmesi gerekmektedir.⁷¹

Şabat gününde ateş yakmak, araba kullanmak gibi yasak olan davranışları Yahudiler adına gönüllü olarak yapan kişiler mevcuttur. Harediler, bu kişileri *şabos goy* olarak isimlendirmektedirler. Şabos, Yidce bir kelime olup Şabat için kullanılmaktadır. Goy kelimesi ise, Yahudi olmayanlar için kullanılan İbranice bir kelimedir.

2.3. Yıllık İbadetler

2.3.1. Roş ha-Şana

Roş ha-Şana, Yahudi takvimine göre Tişri ayının birinci ve ikinci günlerinde kutlanan Yahudi yeni yılıdır. Bu güne aynı zamanda şofar çalma günü anlamında *Yom Terua* da denilmektedir.⁷² Tevrat'ta ilk ay olarak Nisan ayından yedinci ay olarak da Tişri ayından bahsedilmesine rağmen Tişri ayı ilk çağlardan beri Yahudi Yeni Yılı olarak kutlanagelmiştir. Yahudi geleneğine göre bu tarih yaratılışın yıl dönümüdür ve bu nedenle Roş ha-Şana dünyanın doğum günü olarak kabul edilmektedir.⁷³ Aynı zamanda Âdem'in yaratılması, İbrahim, İshak ve Yakub'un doğumu, Yusuf'un zindandan kurtulması, Musa'nın Firavun'un karşısına çıkması gibi Yahudi tarihinde bilinen pek çok önemli olayın da bu günde yaşandığına inanılmaktadır.⁷⁴

⁷⁰ "Kutsal günleri uçakta denk gelince ortalığı ayağa kaldırdılar", *Yeni Şafak*, (19 Kasım 2018).

⁷¹ İbn Meymûn, *Delaletu'l-Hairin*, s. 355; Ağkuş, Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi", 2279.

⁷² Yusuf Besalel, "Roş Aşana", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001), 2/528.

⁷³ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Rosh HaShanah", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, s. 431; Rabi Benjamin Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, çev. Estraya Seval Vali, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş., 2003), 178.

⁷⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 294.

Mişna'ya göre Roş ha-şana olarak bilinen dört dönem bulunmaktadır. Bunlardan biri de tüm insanlığın yargılandığı Tişri ayının ilk iki günüdür. Aynı zamanda Yahudi hahamlar tarafından Tanrı'nın bütün bir yıl içerisinde neler olacağını yılbaşında belirlediği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu sebeple ultra-Ortodoks Yahudiler bu günde çalışmamakta ve sembolik olarak beyaz elbiseler giyerek Tanrı'dan af ve mağfıret dilemektedirler.⁷⁵

Roş ha-şana'nın en temel ritüeli olan şofarın üflenmesi tövbeye çağrıdır. şofarın flenmesi Sina Dağı'nda On Emir'in verilmesini, Mabet'i ve çekilen acıları hatırlatma ve İlyas Peygamberin Mesih'in gelişini mjdeleyeceği gibi anlamlar taşımaktadır. Bütün yılın iyi bir şekilde geçmesini temenni etmek amacıyla bu günde ballı elma yenmektedir.⁷⁶

Roş ha-şana'nın ilk günü duaların yapılması için cemaat toplanmakta ve Tanrı'ya ateşle yapılan bir takdime sunulmaktadır.⁷⁷ Roş ha-şana'nın birinci gününde Tekvin ve I. Samuel kitaplarından bölümler, ikinci gün Tekvin ve Yeremya kitaplarından bölümler okunmaktadır. Her iki günde Sayılar kitabından ilgili bölümler de okunmaktadır.⁷⁸

Ultra-Ortodoks Yahudiler için Roş ha-şana'nın en önemli adetlerinden birisi de *taşlih* 'tir. İbranicede *atacaksın* anlamına gelen taşlih, Roş ha-şana'nın ilk günü bir nehir veya deniz kenarına gidilerek burada dua edilmek suretiyle suya ekmek parçası veya çakıl taşları atmaktır. Ultra-Ortodoks Yahudiler için bu ritüel günahlardan kurtulmayı temsil etmektedir. Bu durumda taşlih, pişmanlığın ilk adımı, kişinin kendisini kabahatli olarak kabul etmesi ve kusurlardan arındırmayı istemesidir.⁷⁹

2.3.2. Yom Kipur

Yom Kipur, her yıl Tişri ayının ilk on gününü kapsayan, tefekkür ve nefsi muhasebeyle geçirilen tövbe döneminin bitişi olan onuncu gününü ifade etmektedir. Yahudi geleneğine göre Tanrı bu günde insanların bir yıllık kaderlerini belirlemektedir. Aynı zamanda Yom Kipur günü, *Yizkor* olarak bilinen yas dualarının yapılması yanı sıra

⁷⁵ Aydın, *Dinler Tarihi*, 378.

⁷⁶ Gürkan, *Yahudilik*, 294-95.

⁷⁷ Lev.23:26-32.

⁷⁸ Louis Jacobs, "Rosh ha-Shanah", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 17/463-65.

⁷⁹ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, 287; Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 183; Yusuf Besalel, "Taşlih", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ř, 2001), 3/725.

tutulan oruçlarla geçirilmektedir.⁸⁰ Bu günün nasıl geçirilmesi gerektiğine Tevrat'ta değinilmektedir.⁸¹ Ayrıca Yom Kipur, Yahudi takviminin en kutsal günü olarak bilinmesinden dolayı bu güne *Yom ha-Kadoş* da denilmektedir. Yahudiler, Roş ha-Şana'da belirlenen insan kaderinin yazıldığı defterin Tanrı katında bu günde mühürlendiğine inanmaktadırlar.⁸² Ayrıca Yom Kipur günü *Şabatların Şabatu* olarak kabul edildiği için bu günde çalışmak kesinlikle yasaktır.⁸³

Bu günde yeme içmenin yasak olması sebebiyle arefe günü akşamından ertesi günün akşamına kadar yirmi beş saatlik bir oruç tutulmaktadır. Bütün gün ibadetle geçirilmekte ve işlenen günahlar için Tanrı'ya tövbe edilmektedir. Ancak bu minvalde Tanrı'nın bir başkasına karşı işlenen günahı affetmeyeceğine inanılmaktadır. Bunun için ultra-Ortodoks Yahudiler, Yom Kippur günü yıl boyunca istemeden de olsa birbirlerine karşı günah işlemiş olma ihtimaline karşın birbirlerinden özür dilemektedirler.⁸⁴ Bu güne özel olarak yapılan dini merasimler *Kol Nidre*⁸⁵ diye bilinen kefarete duası ile başlamakta ve kapanış duası olarak bilinen *Ne'ila*⁸⁶ ile bitirilmektedir. Yom Kipur merasimi sonunda çalınan şofar bu günü ibadetle geçiren Yahudiler için günahlardan arınmanın habercisi olarak kabul edilmektedir.⁸⁷

Günümüzde ultra-Ortodoks Yahudiler, Mabet döneminde sunulan kurban ibadetinin yerine kefarete gününden bir önceki gün bir kümes hayvanının dualar eşliğinde kişinin günahına kefarete olması amacıyla kurban etmekte ve etini sadaka olarak

⁸⁰ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Yom Kippur (Day of Atonement)", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 566.

⁸¹ Lev.16:29-31, 23:26-32; Say.29:7-11.

⁸² Gürkan, *Yahudilik*, 295.

⁸³ Lev.23:27-32, 25:9; Karesh, Hurvitz, "Yom Kippur (Day of Atonement)", s. 567; Yusuf Besalel, "Yom Kipur", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 3/792-93.

⁸⁴ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 185.

⁸⁵ Kol Nidre, Yom Kipur arifesinde okunan ve *tüm yeminler* anlamına bir duadır. Dua, tüm yerine getirilmemiş yeminler ve Tanrı'ya verilen vaatler için bir tövbe ifadesiyle başlamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Jacob E. Safra, "Kol Nidre", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006), 645; Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Kol Nidre", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 277-78.

⁸⁶ Sadece Yom Kipur'a has olan Ne'ila duası, Minha'dan sonra gün batmasına yakın söylenmektedir. Kapanış, hem Kutsal Tapınağın kapanışını, hem de Yom Kipur'un sonuna yaklaşıldığı için dua kapılarının kapanmasını simgelemektedir. Roş ha-Şana'da ilahi mahkeme tarafından verilen kararlar artık mühürlenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Jacob E. Safra, "Neilah", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Singapore: Universal Copyright Conventions), 2006, 794; Herman Kieval, "Ne'ilah", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 15/65-66.

⁸⁷ Yrd Doç Dr Galip Atasağun, "Yahudilikte Dinî Sembol ve Kavramlar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/ 11 (2001), 141; Gürkan, *Yahudilik*, 296-97.

dağıtmaktadırlar. Bazen kümes hayvanını kesmek yerine bunun maddi karşılığını sadaka olarak verdikleri de bilinmektedir.⁸⁸ Tapınağın yıkılmasından sonra kurban ibadeti yerine getirilemediğinden dolayı hahamlar, Yom Kipur'u kefaret günü olarak güçlendirmek için bazı yasalar çıkarmışlardır. Bu günde yemek, içmek, yıkanmak, kozmetik ürünleri kullanmak, araba sürmek ve deriden yapılmış giysi giymek yasaktır.

Ultra-Ortodoks Yahudiler, Roş ha-Şana'da olduğu gibi bu günde beyaz bir kıyafet giymektedirler. Giyilen bu beyaz kıyafet *kittel* olarak isimlendirilmektedir. Beyaz rengin saflık anlamını barındırmasından dolayı günahlarının affedilmesine olan inançları pekişmektedir. Aynı şekilde düğün günü de gelin ve damat için bir kefaret günü olarak kabul edildiğinden dolayı bu günde de damat beyaz renkli kıyafet olan *kitteli*, gelin ise beyaz renkli gelinliği giymektedir.⁸⁹

2.3.3. Pesah

Pesah, Yahudi takvimine göre Nisan ayının on beşinci ve yirmi birinci günleri arasında Mısır'dan çıkış anısına kutlanan bayramdır. Yahudi hac bayramlarından ilkinin teşkil etmektedir. Pesah bayramı için İbranice'de *hag ha-Pesah*, *hag ha-matsot*, *zman herutenu* veya *hag ha-aviv* ifadesi kullanılmaktadır.⁹⁰ Pesah kelimesi, Mısırlıların üzerine gelen beladan Yahudilerin kurtulabilmesi için kurban ettikleri kuzuya ithaftır. Matsot, Mısır'dan kaçış gecesinde kadınların aceleden mayasız yaptıkları ekmeği, Zman herutenu, Yahudilerin özgür olduklarını ifade ederken aviv kelimesi ise, bu bayramın ilkbahar başlangıcına denk gelmesini ifade etmektedir. Böylece Yahudiler, Pesah bayramının yeniden doğuşu ifade ettiğine inanmaktadır.⁹¹

Pesah bayramı, İsrail'de yedi gün, galutta ise sekiz gün olarak kutlanmaktadır. Yahudilerin bütün bu süre boyunca buğday, çavdar, yulaf, arpa gibi tahıl ürünlerini ve maya ile yapılan hamur işleri yani *hamets* yemeleri yasaktır. Pesah bayramı boyunca İsrailoğulları, Mısır'dan kaçarken yaptıkları gibi yaparak bayram boyunca *matsa*

⁸⁸ Gürkan, *Yahudilik*, 295.

⁸⁹ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 190; Dinim Eisenstein, "Kittel", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 12/206.

⁹⁰ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, 288.

⁹¹ Yusuf Besalel, "Pesah", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 2/498-99; Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 93.

yemektedirler. Ayrıca ultra-Ortodoks Yahudiler pirinç, mısır, kakule, susam ve fasulyeden oluşan *kitniyot*⁹² yemekten de kaçınmaktadırlar.⁹³

Mısır'da kölelikten kurtuluşu anımsatan Pesah bayramı kutlama ritüeli olan Seder, sinagogda değil evde kutlanan bir bayramdır. Ayrıca günümüzde tüm Yahudilerin istisnasız rağbet ettiği bayramların başında gelmektedir.⁹⁴

Pesah Sederi'nde belirli ritüel yiyeceklerin tüketilmesi gerektiğinden ve akşam programının merkezinde şenlikli bir yemek bulunmaktadır. Seder'in nasıl yapılacağı ve uyulması gereken talimatlar, herkese dağıtılan eski bir dua kitabı olan *Haggada*'danın yanı sıra Tevrat'ta da tüm detaylarıyla anlatılmaktadır.⁹⁵ Pesah Seder'i Yahudiler için, ailelerin bir araya gelme, atalarından kalan maddi ve manevi mirasları hatırlama, Yahudi kimliklerini kuvvetlendirme zamanıdır.⁹⁶ Seder sırasında yapılması gereken ritüellerden birisi Mısırlıların başına gelen on belanın okunmasıdır. Bu belaların her biri söylenirken kadehten bir damla şarap dökülmektedir. Böylece Yahudiler, çekilen acıların ardından gelen özgürlüğün tadını tam anlamıyla tattıklarına inanmaktadırlar.⁹⁷ Ayrıca, Mesih'in habercisi olarak kabul edilen Peygamber İlya'nın yemek esnasında geleceği umut edilerek evin kapısı açık tutulmaktadır.⁹⁸

Pesah bayramı gelmeden önce özellikle ultra-Ortodoks Yahudi evlerinde hummalı bir temizlik başlamaktadır. Tevrat'a göre yıl boyunca yenen mayalı ekmeğin izi bile bir Yahudi evinde bulunmamalıdır. Bu sebepten ultra-Ortodoks Yahudiler bunu kelimesi kelimesine uygulayarak mutfak dolapları, lavabo ve fırınlar dâhil her şeyi özenle temizlemektedirler.⁹⁹ Ayrıca tüm yıl boyunca mayalı hamurlar için kullandıkları mutfak kap kacaklarını geri almak üzere Yahudi olmayan kişilere satmaktadırlar.¹⁰⁰

⁹² Kitniyot, baklagiller anlamına gelen İbranice bir kelimedir. Bu ürünlerin Pesah bayramında tüketiminin yasak olmasının sebebi, öğütülürken içerisine herhangi bir tahıl ürünün karışabileceği endişesinden kaynaklanmaktadır. Detayı bilgi için bkz. OU Kosher Staff, "What Is Kitniyot?", *Kosher*, (19 Mayıs 2021).

⁹³ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Passover", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 381; Jacob E. Safra, "Passover", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006), 844.

⁹⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 298; Karesh, Hurvitz, "Passover", 380.

⁹⁵ Çık.12:1-20; Yas.16:1-8.

⁹⁶ Karesh, Hurvitz, "Passover", 380-81.

⁹⁷ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 196.

⁹⁸ Aydın, *Dinler Tarihi*, 380.

⁹⁹ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 197.

¹⁰⁰ Gürkan, *Yahudilik*, s. 298; Besalel, "Pesah", 500.

2.3.4. Şavuot

İbranice Haftalar anlamına gelen Şavuot bayramı, önemli bir Yahudi bahar bayramıdır. Haftalar bayramı Tevrat'ta da¹⁰¹ Hasat bayramı¹⁰² veya ilk ürünleri kutlama günü¹⁰³ olarak geçmektedir. İsmi, Pesah'tan Şavuot'a kadar olan sürenin yedi hafta olmasından almaktadır.¹⁰⁴ Bu bayramın nasıl kutlanması gerektiği Tevrat'ta tüm detaylarıyla anlatılmaktadır.¹⁰⁵ Aynı zamanda Tevrat'ın Yahudilere verildiği gün olarak kabul edilmesi sebebiyle Tevrat'ın Veriliş Zamanı anlamında *Zman Matan Toratenu* ismiyle de anılmaktadır.¹⁰⁶

Mabet döneminde Şavuot, Pesah ve Sukot ile Kudüs'e düzenlenen hac bayramlarından. İsraililer, kurban sunmak ve mahsullerinin ilk meyvelerini getirmek için İsrail ve galutun dört bir yanından Kudüs'e gelirlerdi. Şavuot bayramı meyvelerin hasat dönemine denk gelmesi sebebiyle Yahudiler Mabet'te kurban sunmak amacıyla hasat ettikleri ilk meyveleri getirmişlerdir. Diğer iki hac bayramından farklı olarak, Şavuot bayramı Kudüs'te sadece bir gün, galutta ise iki gün olarak kutlanmaktadır. Ayrıca bayram süresince çalışılmamaktadır.¹⁰⁷

Ultra-Ortodoks Yahudiler Şavuot bayramını Tevrat'ı incelemek için bütün gece ayakta kalarak kutlamaktadır. Bu durumun sebebi, Sina Dağı'nda Tevrat'ın Yahudilere verileceği gün, Yahudilerin uyuya kalmasıdır. Böylece Tanrı'ya karşı işlemiş oldukları bu günahı telafi etmeye çalıştıklarını düşünmektedirler.¹⁰⁸ Ayrıca On Emri okuyarak ve Sina Dağı'nda Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki evliliğin simgesi olan sahte düğün törenleri düzenleyerek kutlanmaktadırlar. Süt ürünleri ve üçgen şeklindeki yiyeceklerle yemek sofraları hazırlamak da Yahudi gelenekleri arasında yer almaktadır¹⁰⁹

¹⁰¹ Çık.34:22; Yas.16:10.

¹⁰² Çık.23:16.

¹⁰³ Say.28:26.

¹⁰⁴ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Shavuot", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 469.

¹⁰⁵ Çık.23:16, 34:22; Lev.23:15-21; Say.28:26-31; Tes.16:9-12.

¹⁰⁶ Yusuf Besalel, "Şavuot", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 3/664; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 288; Atasagun, "Yahudilikte Dini Sembol Ve Kavramlar", 146.

¹⁰⁷ Gürkan, *Yahudilik*, 299; Aydın, *Dinler Tarihi*, 380; Karesh, Hurvitz, "Shavuot", 469; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 288-89.

¹⁰⁸ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 199.

¹⁰⁹ Safra, "Shavuot", 992; Karesh, Hurvitz, "Shavuot", 469.

2.3.5. Sukot

Sukot, çardaklar anlamına gelen İbranice bir kelimedir. Sukot bayramı için İbranice’de *hag ha-Sukot* veya *hag ha-Asif* ibareleri kullanılmaktadır. Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan ahitleşmeye göre Arz-ı Mevud’a girmeden önce, İsrailoğulları’nın çölde kırk yıl boyunca gezinmeleri anısına kutlanan eski bir Yahudi hasat ve hac bayramıdır. Ancak hac ibadeti günümüzde etkin olarak yerine getirilmemektedir.¹¹⁰

Sukot bayramı, her yıl Yahudi takvimine göre Yom Kipur’dan beş gün sonrasına tekabül eden Tişri ayının on beşinci gününde kutlanmaktadır. Tevrat’a göre Sukot bayramı yedi gün sürmekte, ancak *Şemini Atseret* şeklinde bilinen sekizinci gün de toplantı günü olarak kabul edilmektedir.¹¹¹ Tevrat’a göre Sukot, Yahudilerin hasatlarının meyvelerini sunmak için Kudüs’te bulunan Mabet’e gelerek takdime ve kurban sunmakla yükümlü oldukları üç büyük hac bayramından biridir.¹¹²

Tevrat, Sukot bayramının kutlanabilmesi için bazı şartları ileri sürmektedir. Ultra-Ortodoks Yahudiler, kırk yıl boyunca çölde yaşadıklarını anmak için yedi gün boyunca evlerinin bahçelerine kurdukları çardaklarda kalmalıdır.¹¹³ Her ailenin kendi çadırını kurması dini bir vecibedir. Soğuk iklimlerde çadırda kalma zorunluluğu bulunmasa da günümüzde ultra-Ortodoks Yahudiler, ısıtma cihazlarıyla çadırın içini ısıtarak bu bayramı çadırda geçirmektedirler. Birinci ve sekizinci günlerde hiçbir şekilde çalışılmamalı ve dinlenilmelidir. Diğer günler ise yarım gün tatil olarak kabul edilmektedir. Bu iki güne, çalışmanın yasak olduğunu ifade eden *yom tov* denilmekte ve diğer günler için de işlerin yapıldığı ara günler anlamında *hol ha Mo’ed* ifadesi kullanılmaktadır. Üzüm hasadıyla aynı zamana denk geldiği için Sukot’ta sevinmek bir gerekliliktir. Bu sebeple çadırda geçirilen zamana, sevinç zamanı anlamında *zman simhatenu* denilmektedir.¹¹⁴

Levililer Kitabı’nda “İlk gün meyve ağaçlarının güzel meyvelerini, hurma dallarını, sık yapraklı ağaç dallarını, vadi kavaklarını toplayıp Tanrınız Rab’bin önünde yedi gün

¹¹⁰ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, “Sukkot”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 502; Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, 289.

¹¹¹ Say.29:35.

¹¹² Gürkan, *Yahudilik*, 297; Karesh, Hurvitz, “Sukkot”, 502-3; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 289.

¹¹³ Lev.23:42.

¹¹⁴ Abram Kanof, “Sukkot”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 19/299; Atasağun, “Yahudilikte Dînî Sembol Ve Kavramlar”, 142; Gürkan, *Yahudilik*, 297; Karesh, Hurvitz, “Sukkot”, 502; Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 200.

şenlik yapacaksınız."¹¹⁵ geçtiği üzere bayramın ilk gününden itibaren hahamlar tarafından *arba'ah minim* olarak isimlendirilen bu dört bitkiyi taşımaları gerekmektedir. Hahamlara göre bu dört bitki şunlardır: İyi ağaçların meyvesinden kasıt etrog yani ağaç kavunu veya herhangi bir turunçgil ki bu insanın kalbini temsil etmekte ve günahları için bir kefarettir. Kalın ağaç dallarından kasıt hadas yani mersin ağacı dalıdır ki insanın gözünü temsil etmekte ve gözün günahı için bir kefarettir. Hurma dalından kasıt lulavdır ki bu da insanın omurgasını temsil etmekte ve insanın gururu için bir kefarettir. Söğütten kasıt aravottur ki insanın ağızını temsil etmekte ve kötü dili için bir kefarettir.¹¹⁶

Mabet'in yıkılmasından sonra evde kurulan çardaklarda oturmak geleneksel hale gelmiştir. Günümüzde ultra-Ortodoks Yahudiler Sukot bayramı süresince tüm öğünlerini evlerinin bahçelerine kurdukları çardaklarda yemekte ve birçoğu da burada uyumaktadır. Rabbiler, geçici bir yapı olmasını sağlamak düşüncesiyle çardaklar için özel ölçüleri şart koşturmaktadır. Örneğin, çatıdan yıldızlar görülmeli ve çardağın dört tam duvarı olmamalıdır.

2.3.6. *Simha Tora*

Simha Torah, Sukot bayramının sonunda gerçekleşen bir günlük bir Yahudi bayramıdır. İsrail'de Simha Torah, Sukot bayramının sekizinci günü aynı gün, galutta ise Sukot bayramının ertesi gün Simha Torah kutlanmaktadır.¹¹⁷

Yıl boyunca, Tevrat'ın farklı bir kısmı her Şabat'ta evde veya Sinagog'da okunmakta, böylece bir cemaat yılda bir kez tüm Tevrat'ı okumaktadır. Simha Torah bayramında cemaat Tevrat'ın sonuna ulaşmakta, merasimle Tevrat'ı geri almakta ve yeniden başlamaktadır. Günümüzde ultra-Ortodoks Yahudi cemaati, kutlanması yanı sıra Tevrat'ı sokağa çıkarmakta ve onunla dans etmektedir. Tevrat parşömenini açma âdeti cemaatin onu dikkatlice tutması ve böylece herkesin Tevrat'ın güzelliğini görebilmesi için ultra-Ortodoks Yahudi cemaatlerinde devam ettirilen bir gelenektir.¹¹⁸

¹¹⁵ Lev.23:39.

¹¹⁶ Yusuf Besalel, "Sukot", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 3/648; Kanof, "Sukkot", 300; Atasagun, "Yahudilikte Dini Sembol Ve Kavramlar", 143; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 289; Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 202.

¹¹⁷ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Simchat Tora", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 481; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 290.

¹¹⁸ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 203; Karesh, Hurvitz, "Simchat Tora", 481.

2.3.7. Purim

Purim, Ester Kitabına göre, vezir Haman'ın Yahudileri öldürme planının başarısız oluşu ve Kraliçe Ester ve Mordekay'ın sayesinde Yahudilerin ölümden kurtuluşu amacıyla kutlanan bir bayramdır.¹¹⁹ Bu güne Purim denmesinin sebebi ise katliamın gerçekleşeceği ayı belirlemek için Haman tarafından yapılan kuradır. O dönemde yapılan kuraya *pur* denildiği Tevrat'ta geçmektedir. Bu sebeple Yahudilerin bu olaydan kurtuluşuna kuralar anlamında Purim denmektedir.¹²⁰ Purim bayramı, Yahudi takvimine göre Adar ayının on dördüncü veya on beşinci gününde kutlanmaktadır.¹²¹

Ultra-Ortodoks Yahudilere göre Purim, Tanrı'nın iş başında olduğunu göstermenin kutlaması ve halkını koruduğunun bir hatırlatıcısıdır.¹²²

Purim'in ana özelliği, Ester Kitabı'nın bayram akşamı ve sabahında sinagogda cemaatle birlikte özel bir makamla okunmasıdır.¹²³ "Kurtuluş"un dört ayeti¹²⁴ diğer ayetlerden daha yüksek sesle okunmaktadır. Aynı zamanda Haman'ın adı her okunduğunda çocukların çingiraklarla yüksek sesle ses çıkarma geleneği varlığını sürdürmektedir.¹²⁵ Bu uygulamanın yanı sıra daha da aşırıya giden bazı ultra-Ortodoks Yahudiler Haman'ın ismini ayakkabılarının altına yazmakta ve ismi silininceye kadar ayaklarını yere sürmektedirler. Bazen de Haman'ın ismini taşların üzerine yazmakta ve taşları birbirine çarpmaktadırlar. Bu âdetlerin arkasında yatan en temel düşünce Yahudilerin kendilerini yok etmeye çalışanlar karşısında asla sessiz durmamaları gerektiğidir. Bu minvalde sessizliğin altın değil günah olduğunu savunmaktadırlar.¹²⁶

Ester Kitabı, Purim'de yakınlarla ikramlarda bulunmak ve fakirlere hediyeler vermekten bahsetmektedir.¹²⁷ Ultra-Ortodoks Yahudiler, Purim günü öğleden sonra kutlamalara doğru özel bir bayram yemeği düzenlemektedir. Özel Purim yiyecekleri arasında,

¹¹⁹ Est.9:20-28.

¹²⁰ Est.3:7, 9:26-27.

¹²¹ Louis Jacobs, "Purim", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 16/470; Atasağun, "Yahudilikte Dinî Sembol Ve Kavramlar", 147; Gürkan, *Yahudilik*, 300; Aydın, *Dinler Tarihi*, 381; Jacob E. Safra, "Purim", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006), 891; Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Purim", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 408.

¹²² Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 209.

¹²³ Gürkan, *Yahudilik*, 300.

¹²⁴ Est.2:5, 8:15-16, 10:3.

¹²⁵ Jacobs, "Purim", 470-71.

¹²⁶ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 211.

¹²⁷ Est.9:22.

yiyecek yasalarını ihlal etmemek için Daniel'in kralın sarayında yediği tahılları hatırlattığı söylenen haşlanmış fasulye, bezelye ve Haman'ın kulakları olarak bilinen üç köşeli hamur işleri yer almakta ve bolca içki tüketilmektedir.¹²⁸ Aynı zamanda Kraliçe Ester'in Yahudilerin katliamdan kurtulması için oruç tutması anısına bu günde oruç tutulmaktadır.¹²⁹

Purim, günümüzde ultra-Ortodoks Yahudiler tarafından bir cesaret ve umut günü olarak kutlanmaya devam etmekte hatta bunun Yahudilerin saldırgan duygularını ifade etmelerine ve öfke ve nefret duygularını yüceltmelerine yardımcı olduğu iddia edilmektedir.¹³⁰

2.3.8. Hanuka

Hanuka bayramı, Yahudi geleneğinde Kislev ayının yirmi beşinde başlayan ve sekiz gün boyunca kutlanan, Adanmışlık Bayramı, Işıklar Bayramı veya Makkabilerin Bayramı olarak da adlandırılan bayramdır. Hanuka bayramında Yahudiliğin ideallerini yeniden teyit etme ve Mabet'in Kudüs'te yeniden inşa edilmesi anılmaktadır.¹³¹

Hanuka bayramı, Yahudileri helenleştirme politikasına ve Mabet'i putperest bir merkez haline getirmek amacıyla ona karşı saygısızlık eden Selevki yönetimine karşı Makkabilerin kazandığı zaferi kutlamadır.¹³² Makkabilerin Selevki yönetimiyle mücadele ettiği esnada Mabet'te sürekli yanmakta olan menoranın bir günlük yağla sekiz gün boyunca yanması ve Yahudilerin yok olmaktan kurtulması anısına kutlanmaktadır. Bu sebeple Purim bayramında olduğu gibi, Tanrı'nın perde arkasından Yahudilere yardım ettiğine inanılmaktadır.¹³³

Hanuka bayramında yağın mucizesini hatırlatan patatesli krep (latkes) ve yağda kızartılmış diğer ikramlar ultra-Ortodoks Yahudiler tarafından oldukça yaygın bir şekilde tüketilmektedir.¹³⁴ Bu bayramda çocuklar *dreidel* adı verilen dört yüzünün her

¹²⁸ Talmud'da geçtiği üzere bu günde "Purim'de 'Haman'a lanet olsun' ve 'Mordekay kutsansın' cümlelerini birbirinden ayırt edemeyecek kadar sarhoş olmak bir görevdir." Bkz. Megila, 7b; Jacobs, "Purim", 471; Karesh, Hurvitz, "Purim", 409.

¹²⁹ Gürkan, *Yahudilik*, 300; Safra, "Purim", 891.

¹³⁰ Jacobs, "Purim", 471.

¹³¹ Jacob E. Safra, "Hanukkah", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006), 410.

¹³² Gürkan, *Yahudilik*, 300; Aydın, *Dinler Tarihi*, 380-81.

¹³³ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 214.

¹³⁴ Safra, "Hanukkah", 410.

birinde İbranice bir harf bulunan topaç oyununu oynamaktadırlar. *Nun, Gimel, He ve Şin* harfleri, “*Orada büyük bir mucize oldu*” anlamına gelen İbranice *Nes gadol haya şam* cümlesini oluşturmaktadır. Ultra-Ortodoks Yahudiler bu oyunla hiçbir şeyin şans eseri yaşanmadığını hatırlattığını ifade etmektedir.¹³⁵

2.4. Kurban

Kurban ibadeti, Yahudilikte kişilerin Tanrı’ya yakınlaşabilmek amacıyla yerine getirdikleri bir ibadet olarak kabul edilmektedir. Kurban ibadeti için Tevrat’ta *bağış ve vergi* anlamına gelen *minha*, *yaklaştıran şey* anlamında *gorban* ve *kutsal kan dökme* anlamını ifade eden *zebah* kelimeleri kullanılmaktadır.¹³⁶

Yahudi inanisında bazı hayvanların veya yiyeceklerin Tanrı’ya bağlılığın bir işareti olarak ve O’nun affını sağlamak amacıyla uygulanan kurban ibadeti, Hz. İbrahim’e kadar uzanmaktadır. Kurban ibadeti, Mabet’in Romalılar tarafından yıkıldığı döneme kadar uygulanmıştır. Ultra-Ortodoks Yahudilikte kurban ibadeti: İşlenen günahlara kefarete olması, günahlardan arınmak, Tanrı’ya övgü ve şükranında bulunmak gibi çeşitli nedenlerle yapılmaktadır.¹³⁷

Günümüzde pekçok Yahudi ilahiyatçı, kurban ibadetinin her zaman geçici bir uygulama olarak tasarlandığını iddia etmektedir. Kurban sisteminin, görece ilkel İsrailoğulları’nı Tanrılarına odaklanmak için tasarlandığını, ancak şu anda gereksiz olduğunu açıklamaktadırlar. Çoğu Yahudi için kurban terimi artık Tevrat çalışması, dua ve mitsvalarda ifade edilen Tanrı’ya veya topluma bağlılığın bir metaforu iken ultra-Ortodoks Yahudiler bu fikrin aksine hâlâ Mabet’in yeniden inşası ve kurban sisteminin yeniden kurulması için çalışmaktadır. Ultra-Ortodoks Yahudiler’in Mesih geldiğinde Mabet’in yeniden inşa edileceğine ve kurban ibadetinin tekrardan yapılacağına olan inancı günümüzde hala devam etmektedir.¹³⁸ Bu sebeple vaktinde Süleyman Mabedi’nin yapıldığı tepeyi, Mabet’i anmak amacıyla belli dönemlerde ziyaret etmek istemektedirler.

¹³⁵ Yusuf Besalel, “Hanuka”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 1/200; Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 216.

¹³⁶ Yar.4:3, 31:54, 32:14, 33:10; Çık.10:25, 12:2; Lev.2:1-13; Ezr.20:28, 40:43.

¹³⁷ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, “Sacrifice”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 442; Ahmet Güç, “Kurban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/433-34.

¹³⁸ Karesh, Hurvitz, “Sacrifice”, 442.

2.5. Oruç

Oruç ibadeti Tevrat'ın ilk indiği zamandan günümüze kadar Yahudi inanç sisteminde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Yeme-içmeden tam veya kısmi bir şekilde uzak durmak olarak ifade edilebilecek oruç tutmanın, Yahudi inanç sistemine göre hem beden sağlığına hem de ruh sağlığına olumlu yönde katkıları bulunmaktadır. İbranice'de “*yas, pişmanlık, nefse eza etmek veya imana dönüş*” anlamlarına gelen *Tanit* veya *tzom* kelimesi kullanılmaktadır. Yahudi inancında *Tanit Tsibur* ve *Tanit Yahid* olmak üzere iki tür oruç bulunmaktadır. *Tanit Tsibur* tüm Yahudi cemaati tarafından tutulan oruç olarak kabul edilirken, *Tanit Yahid* ise kişinin gördüğü kötü rüyalar veya işlediği günahlar dolayısıyla kefaret amaçlı tuttuğu oruçları ifade etmektedir.¹³⁹

Genel kabule göre Yahudi takviminde iki büyük ve altı küçük oruç günü bulunmaktadır. İki büyük oruç günü Yom Kippur ve Tişa be-Av'dır. Yom Kippur orucu, Tevrat'ta geçen tek oruçtur.¹⁴⁰ Av ayının dokuzuncu günü olan Tişa be-Av, Mabet'in iki kez yıkılması ve diğer Yahudi ulusal felaketleri için bir yas günü olarak görülmektedir. Bu iki büyük oruç günü yeme, içme, yıkanma, cinsel münasebet ve deri giyme yasakları; gün batımından bir sonraki gün batımına kadar olmak üzere yaklaşık olarak yirmi beş saat sürmektedir.¹⁴¹ Tişa be-Av gününde ultra-Ortodoks Yahudiler, uygulanan tüm oruç kurallarına ek olarak Av ayının dokuzundan önceki üç haftayı da et yemeyerek ve içki içmeyerek kısmi perhiz uygulayarak geçirmektedir.¹⁴²

Küçük oruç günleri daha kısa olup gün doğumundan gün batımına kadar sürmektedir. Büyük oruç günlerinden farklı olarak bu günlerde yıkanmaya ve deriden yapılan kıyafetlerin giyilmesine izin verilmektedir. Beş küçük oruç gününden üçü yine Mabet'in yıkılması olayıyla ilgilidir.

Ultra-Ortodoks Yahudiler sükût orucu tutmaktadır. Buna göre sabahtan akşama kadar bir gün boyunca kendilerine konuşmayı yasaklamaktadırlar. Ek olarak düğün günlerinde

¹³⁹ Recep Demir, “Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslamda Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42 (2016), 1787; Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 543; Arnold Bienstock, “Fasting in the Jewish Tradition”, *Fasting and Feasting in Three Traditions: Judaism, Christianity and Islam*, ed. Kevin Corn, Indiana: University of Indianapolis, 2006, 5; Yusuf Besalel, “Taait”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 3/690.

¹⁴⁰ Lev.16:29-31, Lev.23:26-27.

¹⁴¹ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, “Fast Days”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 154; Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 218.

¹⁴² Demir, “Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslamda Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, 1788.

damat tarafından tutulan oruç ve yeni hilalden önce tutulan oruç bulunmaktadır. Hakeza ultra-Ortodoks Yahudi inancında da Hz. Musa'nın Sina Dağı'na pazartesi günü çıktığına ve perşembe günü döndüğüne inanıldığından dolayı bu iki günde de oruç tutulmaktadır.¹⁴³

Şabat günü ultra-Ortodoks Yahudiler tarafından kutsal bir gün olarak kabul edilmesi sebebiyle bu güne herhangi bir oruç denk geldiği takdirde Yom Kipur orucu hariç bir sonraki güne ertelemektedirler.¹⁴⁴

İslam'da olduğu gibi ultra-Ortodoks Yahudilikte de orucu hastalar, çocuklar, hamile ve emziren kadınlar haricinde sağlıklı kişiler tutmaktadır. Sağlık için tehlike söz konusu olduğu durumlarda da oruç bozulabilmektedir. Yahudi bir gencin oruç tutma yaşı, cemaate kabul edilme yaşı olan on üç yaş olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁵

2.6. Hac

İbranice'de hac ibadeti için *aliyah* veya *aliyah le-regel* kelimeleri kullanılmaktadır. Bu kelimelerde anlam itibarıyla Yahudi inancına göre kutsal olarak kabul edilen Kudüs'e gitme, Tanrı'yla kavuşma ve kutsal mekânları ziyaret etme anlamı bulunmaktadır. Hac ibadetini yerine getiren kişiye ise hacı anlamında *ole regel* denmektedir.¹⁴⁶ Yahudilere göre Roş ha-Şana ve Yom Kipur haricinde üç hac bayramı olan en önemli Yahudi bayramları Pesah, Şavuot ve Sukot bayramlarıdır. Günümüzde Mabet olmadığı için, Yahudilerin Kudüs'e hac yolculuğu yapması gerekmemektedir. Ancak Yahudiler, hac ziyaretini sembolik olarak deneyimlemek için hac bayramlarında İsrail'e seyahat etmektedirler.

Ultra-Ortodoks Yahudi inancına göre Yahudi erkeklerinin yılda üç defa Tanrı'nın belirlediği yere gelerek burada bulunmak zorundadırlar.¹⁴⁷ Bu sebepten hac ibadeti

¹⁴³ Demir, "Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslamda Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)", 1788; Dölek, "Yeşaya: 58 Bağlamında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Makbul orucun Anlamı", 614.

¹⁴⁴ Demir, "Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslamda Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)", 1789.

¹⁴⁵ Efraim Zadoff, "Fasting and Fast Days", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 6/723; Besalel, "Taanit", 690.

¹⁴⁶ Mehmet Alparslan Küçük, "Din - Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta Ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", *Dini Araştırmalar*, c. 16, sy. 42 (17-06-2013) (2013), 112; Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/383.

¹⁴⁷ "Bütün erkekleriniz yılda üç kez –Mayasız Ekmek Bayramı'nda, Haftalar Bayramı'nda ve Çardak Bayramı'nda- Tanrınız Rab'bin önünde bulunmak üzere O'nun seçeceği yere gitmeli. Kimse Rab'bin

bedenen engelli bireyler, çocuklar ve kadınlar için farz değildir. Kadınlar ve çocuklar hac ibadetinden muaf olmalarına rağmen kadınlar kocalarıyla, çocuklar da ebeveynleriyle beraber hac ibadetini gerçekleştirebilmektedir.¹⁴⁸

Ultra-Ortodoks Yahudiler için hac mekânı olarak kabul edilen yerler üç başlık altında ele alınmaktadır: Tevrat'ın tarihi içerisinde ortaya çıkan mekânlar, Celile civarında bulunan bilge mezarları ve İsrail haricindeki bölgelerde bulunan bilgelere adanmış merkezler. Bu bölgelere yapılan hac ziyaretlerinin şans getireceğine ve talihsizlikleri defedeceğine inanılmaktadır. Ayrıca ziyaretler esnasında Mabet'ten geriye kalan Ağlama Duvarı günümüz Yahudi hac ibadetinin merkezi konumundadır. Günümüzde belirli tarihler arasında Ağlama duvarına gelerek burada hac ibadetini gerçekleştiren ultra-Ortodoks Yahudiler, burada dua ederek yıkılan Mabet'i anmakta, duvardaki çatlaklara dileklerinin ve dualarının yazılı olduğu kâğıtları bırakmaktadır.¹⁴⁹ Buradan toplanarak Zeytin Dağı'na gömülen bu kâğıtlarda yazılı olan dileklerin muhakkak kabul olacağına olan inanç oldukça kuvvetlidir.

3. Kültürel Dini Uygulamalar

3.1. Brit Mila

Sünnet uygulaması Yahudi geleneği içerisinde ilk olarak Hz. İbrahim'le birlikte başlamaktadır. İlk dönemlerde dini bir ritüel olarak kabul edilse de sonraki dönemlerde tıbbi sebeplerle uygulanmaya başlanmıştır. İbranice'de *brit milah* şeklinde ifade edilen sünnet uygulaması *sünnet sözleşmesi* anlamına gelmektedir.

Tevrat'a göre Hz. İbrahim Tanrı'nın emriyle evindeki tüm erkekleri ve kendisini sünnet etmiştir. Erkeklerin sekiz günlükken sünnet edilmesi, Tanrı'nın Hz. İbrahim'in torunlarıyla nesiller boyunca yaptığı antlaşmanın bir işareti sayılmıştır.¹⁵⁰

önüne eli boş gitmemeli. Her biriniz Tanrınız Rab'bin siz kutsadığı oranda armağanlar götürmeli." Bkz. Yas. 16:16-17.

¹⁴⁸ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Pilgrimage Festivals", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, s. 393; Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 548; Yusuf Besalel, "Aliya Laregel", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 1/58.

¹⁴⁹ Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/5 (2002), 108-9; Karesh, Hurvitz, "Pilgrimage Festivals", 393; Küçük, "Din - Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hıristiyanlıkta Ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", 113-16.

¹⁵⁰ Yar.17:9-14; Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Brit Mila", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 70.

Ultra-Ortodoks Yahudilere göre sünnet, genellikle bir aile geleneğinin parçası olarak sünnet konusunda özel olarak eğitilmiş bir *mohel* tarafından yapılmaktadır. Ayrıca ultra-Ortodoks Yahudiler sünnet yapacak kişinin Yahudi olmasını zorunlu tutmaktadır. Aksi takdirde uygulanan işlem geçerli olarak kabul edilmemektedir. Geniş aile ve arkadaşların huzurunda mohel, bebeği sünnet ederken çocuğun kirvesi bebeği tutmaktadır. Kirvenin oturduğu sandalyenin yanına *İlyas'ın Sandalyesi* denilen bir sandalye konulmaktadır. Bebek öncelikle bu sandalyeye sonra da kirvenin kucağına oturtulmaktadır. Bu uygulamanın sebebi doğan her bebeğin Mesih'in habercisi olarak kabul edilmesi sebebiyle çocukların koruyucusu İlyas Peygamberin sandalyesinde karşılanmak istenmesidir. Sonrasında da çocuğa ismi verilmektedir.¹⁵¹

3.2. Bar Mitsva

İbranice'de *emirlerin oğlu* anlamına gelen bar mitsva terim olarak dini ve yasal olgunluğun kazanılması ve çocukluktan yetişkinliğe geçiş adımı olan ergenlik döneminde düzenlenen merasimi ifade etmektedir. Erkek çocuklarda on üç yaş, kız çocuklar içinse bat mitsva olarak isimlendirilen bu merasim için on iki yaşına basmış olmak gerekmektedir. Bir Yahudi bu yaşa geldiğinde cemaate dâhil olmakla beraber bütün emirleri yerine getirmekle de yükümlüdür.¹⁵² Yahudi yasalarına göre on üç yaşın sorumluluk yaşı olarak seçilmesine dair Midraşlarda bu dönemin bir genç için dönüm noktası olduğuna dair işaretler bulunmaktadır.¹⁵³

Bar mitsva'nın kesin ritüelleri mezhep, bağlı bulunan sinagog veya aileye bağlı olarak önemli ölçüde değişmektedir. Çocuğun bir ibadet hizmeti sırasında genellikle Şabatta Tevrat okuyucusu olarak hareket etmesi geleneksel bir davranıştır. Ultra-Ortodoks Yahudilikte Bar mitsva'ya hazırlanmak amacıyla çocuk, genellikle Tevrat'tan ilahiler

¹⁵¹ Leonard V. Snowman, Jonathan Seidel, "Circumcision", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 4/733; Salime Leyla Gürkan, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/156; Salih Çinpolat, "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2017), 116; Yusuf Besalel, "Berit Mila", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001), 1/107-8.

¹⁵² Zvi Kaplan, "Bar Mitzvah, Bat Mitzvah", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 3/164.

¹⁵³ Yusuf Besalel, "Bar Mitzva", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001), 1/97.

öğrenmektedir. Şabat gününde, bar ya da bat mitsva çocuğu haftanın Tevrat peraşasını¹⁵⁴ ustalaştığı kadar okumaktadır.

Bat mitsva töreni yapılan kız çocuğu ise genellikle sadece bir pazar veya cuma akşamı mecaz içeren peygamberlik kıssası veya *Dvar Torah*'tan¹⁵⁵ okuma yapmaktadır. Son yıllarda, bazı ultra-Ortodoks bat mitsva kızları da sadece kadınların bulunduğu ayrı bir törende Tevrat'tan okuma yapmaktadırlar.¹⁵⁶

3.3. Evlilik ve Boşanma

Ultra-Ortodoks Yahudiler için evlilik kişisel bir tercihten ziyade dini bir emir olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple bekârlığı kesin bir şekilde kınamakla birlikte evlenmemiş erkek Talmud'da neşeden, iyilikten, kendisini koruyacak bir kalkandan, huzurdan mahrum olan noksan ve kusurlu bir erkek olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde Talmud'da kusurlu olan hiçbir şeyin sunağa yaklaşamayacağı geçmektedir.¹⁵⁷ Bu sebeple ultra-Ortodoks Yahudiler evlilik kurumuna son derece önem atfetmektedirler. Aynı zamanda Tevrat'ta belirtildiği üzere evlilik bağının kesin bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir.¹⁵⁸

Ultra-Ortodoks Yahudiler arasındaki evlilik, genellikle bir *shidduch* (çöpçatan) veya ortak arkadaşlar tarafından düzenlenmektedir. Ultra-Ortodoks anlayışa göre insanları bir araya getirmek için yapılan çöpçatanlık oldukça zor bir iş olması sebebiyle nikâhın cennette de kıyıldığına dair bir inanç bulunmaktadır.¹⁵⁹ Ayrıca Talmud'a göre gelin ile damadın ortak kaderi doğmadan önce belirlenmiştir. Bu sebeple ilk görüşte aşk, içgüdüsel olarak ruhların birbirlerine cevap vermesi şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Pereşa, şabat, bayram günleri ve bazı ayinlerde Tavrata'tan okunan bazı parçaları ifade etmektedir. Şabat günü okunacak peraşalar, bir senede okunup bitecek bir şekilde ayırt edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Besalel, "Peraşa", *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001), 2/478.

¹⁵⁵ Dvar Tora, kelimenin tam anlamıyla "*Tevrat kelimesi veya maddesi*" şeklinde çevirmek mümkündür. Terim olarak bir Tevrat konusu hakkında kısa bir yorumdan uzun bir vaaza kadar herhangi bir söylem için kullanılan ortak terimdir. Detaylı bilgi için bkz. Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Dvar Torah", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 124.

¹⁵⁶ Sara E. Karesh, Mirtchell M. Hurvitz, "Bar/Bat Mitzvah", *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, (New York: Facts On File, 2006), 45.

¹⁵⁷ Yevamoth, 62b.

¹⁵⁸ Yas.24:1.

¹⁵⁹ Bereşit Rabbah, 68/4.

¹⁶⁰ Sotah, 2a.

Ultra-Ortodoks Yahudilikte tanışma dönemi oldukça kısa tutulmaktadır. Ebeveynlerin mali imkânları ve dinsel gelenekçiliğine göre değişmekle birlikte, ebeveynler genellikle genç çiftin yuvasının kurulması ve sürdürülmesine mali olarak destek olmaktadır. Destek yükü genellikle damadın bir kollel'de yıllık tam zamanlı eğitim alabilmesi sebebiyle çifti tamamen veya kısmen desteklemeyi taahhüt eden gelinin ebeveynlerine yüklenmektedir. Kadının ailesinin destek düzeyine bağlı olarak kadın, tam zamanlı, yarı zamanlı veya daha seyrek olarak çalışmaktadır.¹⁶¹

Ultra-Ortodoks Yahudiler'de evlilik nispeten istikrarlı olarak devam ettiğinden, boşanıp yeniden evlenme oldukça nadirdir. Boşanma oranı kesin olarak bilinmemekle birlikte çok düşük olduğu düşünülmektedir.

Harediler'e göre gelinle damadın evliliklerini sağlam temeller üzerine kurabilmeleri için *shalom bayt* idealine (kalıcı bir evlilik için evde barış ideali) uygun yaşam sürmeleri gerekmektedir. Ancak ev içinde, bu hoşgörülü ortam tesis edilemediyse son derece üzücü bir durum olarak kabul edilmesine rağmen boşanma, ev içerisinde var olan nefret ortamına tercih edilmektedir.¹⁶²

3.3.1. Evlilik ve Eşleşme

Kişinin çocukları için iyi bir eşleşme önceliğinin yanı sıra, "manevi standart" kelimesi oldukça önemlidir. Harediler için finansal durumlar veya sosyal statü sorunları öncelikli olmanın aksine muhtemel eşlerin kişisel nitelikleri daha ön planda tutulmaktadır. Kudüs'te *Binyan adei ad* (Sonsuza dek inşa) isminde yayınlanan bir el kitabında, yeşiva öğrencileri ve muhtemel eşleri için iki kavram vurgulanmaktadır: *middot* ve *a'tama*. Middot kişinin karakteristik özelliklerini ifade ederken a'tama ise iki kişi arasındaki uyumu ifade etmektedir. Şahsın kişiliğine olan bu dikkat ve evliliği çevreleyen bu kaygı, gençleri tek bir özellik cihetinden değil, sosyal çevrelerindeki ve ötesindeki herkesten sürekli olarak gözetleme gibi bir konuma yerleştirmektedir. Aynı zamanda evlenmek isteyen gençlerin mükemmel bir uyumla eşleştirilebilmeleri için kaleme alınmış kitapların yanı sıra kurulmuş bir internet sitesi de bulunmaktadır.¹⁶³

¹⁶¹ Shai, "Working Women/Cloistered Men: A Family Development Approach to Marriage Arrangements among Ultra-Orthodox Jews", 103; Rivka Neria Ben Shahar, "The Learners' Society: Education and Employment among Ultra-Orthodox (Haredi) Women", *Sociological Papers*, 14 (2009), 9.

¹⁶² Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 245.

¹⁶³ Bkz. Shidduch Project, (28 Nisan 2021).

Haredi ailelerin çocuk sayısı ortalama altı olmakta ve bunların kız çocukları için en geç yirmi iki yaşına kadar, erkek çocuklar için ise yirmi dört yaşına kadar evlenmeleri beklenmektedir. Evlilik, kardeşlerin yaş sırasına göre gerçekleşmektedir. Dolayısıyla gençlerin üzerinde bir sonraki aşamaya geçebilmeleri için sürekli bir baskı vardır. Hasidiler arasında hedeflenen evlilik yaşı daha da düşüktür ve buna karşılık gelen baskı daha şiddetlidir. Okul arkadaşları, erkek ve kız kardeşler, kuzenler, teyzeler, anneler, babalar, büyükanne ve büyükbabalar sürekli olarak sadece kendi çocukları için değil evlilik çağında olan tüm yakınları için uygun bir eşleşme aramaktadırlar. Bu nedenle büyük aileler bir kişinin seçimleri ve stratejileri üzerine çok açık ve net kurallar uygulamaktadır. Ancak, bazı maddi faktörler büyük bir fark oluşturmaktadır: belirli bir yaşta ve yaş sırasına göre evlenme baskısı, bir ailenin insanlar nezdindeki saygınlığı, diğer insanların eylemlerinin bir kişinin evlilik umutları üzerindeki etkileri. Ultra-Ortodoks Yahudiler, eşlerini geniş ailelerden veya kendi cemaatleri içerisinde seçmektedirler. Bu hususta ultra-Ortodoks Yahudiler arasında gerçekleşen evliliklerin endogami türünde olduğu karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁴

Harediler’de bir insanın karakteri, kendini ifade etme şekli, giyinme, hatta fiziksel özellikleri bile gözetim altındadır. Genç bir adamın yeşivadaki duruşu, oldukça önemli bir kıstas olarak kabul edilmektedir. Kadınlardan temel erdem olarak beklenen iki özellik de alçakgönüllülük ve itaatkârlıktır.¹⁶⁵ Ebeveynlerden genç çiftin hayatlarını kurmasına yönelik maddi katkıda bulunma talepleri, ekonomik zorunluluktan daha ziyade genç adamın bir Tevrat öğrencisi olarak yüksek akademik saygısı ile haklı gösterilebilir. 16-18 yaş arası kızlar için eş seçiminde maddi kaygılar çok önemli olmasına rağmen, kızların ideal kocasının iyi bir Tevrat öğrencisi veya bilgin olması onun maddi durumundan daha önemlidir. Eşin ev geçindirme yükümlülüğü anne ve babanın potansiyel olarak ekonomik katkı sağlamaları sebebiyle koca kendisini Tevrat çalışmaya adanmış olmaktadır. Eğer bir erkek yeşivadan, evlenmeden ve işe girmeden ayrılırsa çok dindar olsa bile onu dikkate alacak çok az kız bulabileceği kabul edilmektedir. Çünkü bu erkeklerin yeşiva dünyasının dışında kaldığına olan inanç çok güçlüdür.

¹⁶⁴ Stadler, “Infiltrating Fundamentalist Institutions”, 343.

¹⁶⁵ Ben Shaha, “The Learners’ Society: Education and Employment among Ultra-Orthodox (Haredi) Women”, 3.

Evlilik müzakereleri sırasında, yetenekli genç erkeklerin ebeveynleri, karşı tarafın talebi ile yeni çiftin evine maddi yardımda bulunduğu, bu eşleşmeden erkek tarafı vazgeçmek isteyebilir. Bu durumun en temel sebebi, ailenin çok fazla çocuğunun bulunmasından ötürü kendilerini baskı altında hissetmeleridir.¹⁶⁶

3.3.2. Evlilik Töreni

Evlilik kurumuna oldukça önem veren Ultra-Ortodoks Yahudiler, aynı şekilde evlilik töreninin de halaka'ya uygun bir şekilde yapılmasına azami derecede önem vermektedirler.

Evlilik töreni tarihinin, kadının regl dönemine ve takip eden haftaya denk gelmemesi yanı sıra Roş ha-Şana, Pesah, Şavuot, Sukkot vb. önemli dini bayramlar gibi tarihlere de denk getirilmemesi oldukça önemlidir.¹⁶⁷ Bu durumun en temel sebebi, “... bir sevinçle başka bir sevinci karıştırmamalıyız.”¹⁶⁸ buyruğundan kaynaklanmaktadır. Talmud'da geçen bu ibare itibariyle bayram ve düğün sevincinin birbirine karıştırılarak her ikisine de gereken önemin verilmeyeceğinden kaynaklanan endişedir.

Ultra-Ortodoks Yahudi düğün adetlerinden olan *aufruf* (çağrı) âdetine göre damat, düğün gününden önceki son Şabat günü Sinagog'da Tevrat okumaya çağrılmaktadır. Damadın Tevrat okuması ve şükran duası etmesiyle, damadın ailesi de gelen tebrikleri kabul etmektedir. İlk zamanlarda bu âdeti sadece damadın yaptığı bilinmekle beraber günümüzde gelin de çağrı törenine katılmaktadır. Haredilerin uyguladıkları bir diğer düğün öncesi ritüel ise mikve kuralıdır. Gelinin düğünden önceki son perşembe veya düğünden bir gün önce mikveye yedi defa dalarak manevi anlamda kirlerinden arınması gerekmektedir. Bu esnada Tevila Berahasını¹⁶⁹ ve evleneceği için de ayrıca Şeehiyanu Berahasını¹⁷⁰ okumaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁶ Lehmann, Sienzehner, “Power, Boundaries and Institutions: Marriage in Ultra-Orthodox Judaism”, 288-89.

¹⁶⁷ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 2001, 1/161.

¹⁶⁸ Moed Katan, 8b.

¹⁶⁹ Tevila Berahası, “ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצונו על טבילת כלי” / “*Baruch atah Adonoi Elohaiu melech ha'olam asher kidshanu bemitsvota vetsivanu al tevilat keli*” / “Evrenin Hükümdarı ve Tanrı'mız Adonay, Sen Mübareksin ki; bizi talimatlarınla kutsadın ve bize tevila yapmayı emrettin.” şeklinde tevila esnasında okunan duadır. Bkz. Aryeh Citron, “Immersion of Vessels (Tevilat Keilim)” (28 Nisan 2021).

¹⁷⁰ Şeehiyanu Berahası, “ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם ששהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה” / “*Baruch atah Adonoi Elohaiu melech ha'olam sheehiyanu vekiyemanu veigiyanu la'zman ha'ze*” / “Evrenin Hükümdarı ve Tanrı'mız Adonay, Sen Mübareksin ki; bizi hızlandırdın, bizi yurdumuza yerleştirdin ve bu zaman

Haredilere göre bir kadınla evlenecek olan kimse, *kadının kocası* olmadan önce, onu kutsaması gerekmektedir. Bu kutsamada, erkeğin kadına vereceği *pruta*¹⁷² ile olmaktadır. Pruta iki şahit önünde verilmeli ve erkek şunları söylemelidir: “*Sen Moşe Yisrael’in din kurallarına göre bununla bana kutsanıyorsun.*” Pruta verildikten sonra Yahudi evlilik töreninin ilk aşaması olan *erusin/kiduşin*’e (nişanlanma) geçilmesiyle Erusin Berahasının¹⁷³ okunması gerekmektedir. Daha sonra düğünün başlaması için damat, gelinin bulunduğu yere gelerek gelinin yüzünü bir örtü veya duvakla örtmektedir. Bu düğün âdeti *bedeken* olarak isimlendirilmektedir. Gelinin yüzü örtülürken etrafındakilerin hep bir ağızdan Tevrat’tan, Rebeka’nın, ailesi tarafından İshak’a gönderilirken söylenen “*Ey kız kardeşimiz! Binlerce, onbirlerce kişiye analık et. Soyun düşmanlarının kentlerini mülk edinsin.*”¹⁷⁴ pasajını okumaları gerekmektedir.¹⁷⁵

Bedeken ritüeli, Rebeka’nın İshak’ı görünce peçesini örtmesinden¹⁷⁶ ya da evli kadınların dışarı çıkarken başlarını örtmeleri emrinden¹⁷⁷ kaynaklanmaktadır. Geleneğin bir başka yorumuna göre gelinin yüzünü örtmek bir tür koruma simgesidir. İnsanlar, kendileri için en değerli olan şeyleri örterek, sevdiğini önemsediklerini ve ona değer verdiklerini samimi bir şekilde göstermiş olmaktadır.¹⁷⁸

Düğünün önemli bir diğer unsuru ise *Hupa*’dır. Örtü anlamına gelen Hupa kelimesi, yeni çift tarafından kurulan yuvanın çatısını temsil etmektedir. Damat, gelini bazen hupanın altında bazen de yakınında karşılayarak “*Bu nedenle adam annesini babasını*

getirdin.” şeklinde okunan dua ise çeşitli başlangıçlar için yapılan şükran duasıdır. Bkz. Yusuf Besalel, “Şehiyanu”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001), 3/665-66.

¹⁷¹ Asife Ünal, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2016), 228-29.

¹⁷² Pruta: Damadın geline vereceği asgari bir miktar para veya buna eşdeğer olan bir şey. Bkz. “פרוטה”, t.y., (28 Nisan 2021).

¹⁷³ Erusin Berahası “ ברוך אתה, ה' אלהינו מלך העולם, אשר קדשנו במצותיו, וצונו על העריות, ואסר לנו את הארוסות, “*Baruch atah* / “*Baruch atah Adonoi Elohainu melech ha'olam aşer kideşanu bemitsvotav vetsivanu al aarayot, veasar lanu et aarusot, veitir lanu et anesuot lanu al yede hupa ve kiduşin, Mekadeş amo Yisrael al yede hupa ve kiduşin.*”/“Bizi mitsvalarıyla kutsayan, ahlak dışı ilişkileri ve bu tür nişanı yasaklayan ancak bu düğün kubbesi altında yapılan düğün ve takdis törenine izin veren, İsrail Halkı’nı Hupa ve Kiduşin ile kutsayan.” şeklinde nişanlanma amacıyla okunan duadır.

¹⁷⁴ Yar.24:60.

¹⁷⁵ Ünal, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, 229-30.

¹⁷⁶ Yar.24:65.

¹⁷⁷ Ketubot, 72b.

¹⁷⁸ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 237.

bırakıp karısına bağlanacak, ikisi tek beden olacak.”¹⁷⁹ hükmünü yerine getirdiğine inanmaktadır. Damat, gelini karşıladıktan sonra, gelin damadın etrafında yedi defa dönmekte ve böylece aralarına kötü bir şeyin girmemesi için etraflarında manevi bir duvarın oluşmuş olduğuna inanmaktadırlar.¹⁸⁰

Geleneksel olarak düğün, evliliğin “göklerdeki yıldızlar” kadar çok çocukla kutsanacağına işaret etmek amacıyla evin dışında yapılmaktaydı. Ancak günümüzde şartların değişmesiyle beraber bu âdet, ufak bir değişikliğe uğrayarak özellikle Ultra-Ortodoks Yahudiler’e hizmet veren düğün salonlarında gelinle damadın duracağı yerin üzerine, sair zamanlarda örtülü olan bir delik açılmaktadır. Düğün töreni esnasında, çiftin evlilik yaşamına başlarken göklerin altında durabilmeleri için bu bölgenin örtüsü çıkarılmaktadır.¹⁸¹

Gelin ve damat, hupa altına geldikten sonra düğün törenini yöneten haham gerekli Erusin Berahalarını okuduktan sonra damat, şarap dolu kadehten bir yudum alarak geline verir. Sonrasında gelinin parmağına düğün yüzüğünü takarak şunları söyler: “*Sen Musa ve İsrail Hukukuna göre bana takdis edildin.*” Daha sonra evlilik sözleşmesi olarak kabul edilen *Ketuba*, yüksek sesle okunur. *Ketuba*’da yazan başlıca hususlar damadın geline karşı olan sorumlulukları olmakla beraber evlilik devam etmediği takdirde kocayı, karısını parasal olarak destekleyeceğine dair zorunluluk altına alan bir evlilik sözleşmesidir.¹⁸²

Ketuba okunduktan sonra kadehe tekrar şarap doldurulur ve haham kadehe İshak’ın Yakup’a etmiş olduğu duayı okur.¹⁸³ Daha sonra minyan önünde yedi berahanın söylenmesi aşamasına geçilir.¹⁸⁴ Yedi beraha okunduktan sonra damat şaraptan bir

¹⁷⁹ Yar.2:24.

¹⁸⁰ “Yahudi Düğünü”, t.y., <http://worldofchasedut.com/yahudi-dugunu/>, (28 Nisan 2021).

¹⁸¹ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, s. 239.

¹⁸² Ünal, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, s. 233.

¹⁸³ “Tanrı göklerin çiyinden ve yerin verimli topraklarından bol buğday ve yeni şarap versin.” Bkz. *Tekvin*, 27/28.

¹⁸⁴ Okunan yedi beraha şöyledir:

“ברוך אתה אדוני אלוהינו מלך העולם, בורא פרי הגפן.”/“*Baruch atah Adonoi Elohainu melech ha'olam, Bore Peri ha-Gefen*” / “Bağın meyvesini yaratan Evrenin Hükümdarı ve Tanrı’mız Adonay, Sen Mübareksin.”

“ברוך אתה אדוני אלוהינו מלך העולם, שהכל ברא לכבודו.”/“*Baruch atah Adonoi Elohainu melech ha'olam, Şeakol Bara liHvodo*” / Her şeyi Kendi onuru için yaratan Evrenin Hükümdarı ve Tanrı’mız Adonay, Sen Mübareksin.”

“ברוך אתה אדוני אלוהינו מלך העולם, יוצר האדם.”/“*Baruch atah Adonoi Elohainu melech ha'olam, Yotser ha-Adam*” / “İnsanı şekillendiren Evrenin Hükümdarı ve Tanrı’mız Adonay, Sen Mübareksin.”

yudum alarak geline verir. Sonrasında damat, Mabet'in yıkılışının temsili olan cam bardağı ayakla kırma âdetini gerçekleştirir.

Bardak kırma âdetinden sonra Ultra-Ortodoks Yahudiler, *Yihud mitsva*'sını yerine getirmektedirler. Yihud mitsva'sına göre genç çift hupa altında veya bir odada yalnız kalmakta ve böylece sembolik bir zifaf gerçekleştirmektedirler. Bu esnada gelinle damat bir şeyler yiyerek konuşmaktadırlar.¹⁸⁵

Bütün düğün âdetleri tamamlandıktan sonra düğün yemeğine geçilmektedir. Düğün yemeği, Yahudi hukukunun bir gereğidir. Genç çift için yemek, şarap, dans, müzik, şakalar ve kostümler hazırlanarak bu mitsva'nın gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Ancak düğün töreninde kadınlar ve erkekler aralarında paravan veya perde olan bir düğün salonunda ayrı ayrı eğlenmektedirler. Düğün yemeği sonunda yedi beraha tekrar okunarak düğün merasimi tamamen bitirilmektedir. Düğünden sonraki yedi gün boyunca genç çiftin aileleri ve arkadaşları toplanarak yedi berahayı okumaları da ultra-Ortodoks Yahudiler'de devam ettirilen bir düğün âdetidir. Yedi beraha okunurken

ברוך אתה אדוני אלוהינו מלך העולם, אשר יצר את האדם בצלמו, בצלם דמות תבניתו, והתקין לו ממנו בנין עדי עד: ברוך אתה
Baruch atah Adonoi Elohainu melech ha'olam, Aşer Yatsar Et ha-Adam beTSalmo, beTSelem Demut Tavnit; Veitkin Lo Mimenu Binyan Ade Ad. Baruch atah Adonoi Yotser ha-Adam."/"İnsanı kendi görüntüsünde; kendi benzerliğinin görüntüsünde şekillendirmiş olan ve ona kendisinden ebedi bir yapı oluşturan Evrenin Kralı, Tanrı'mız Adonay, Sen Mübareksin. İnsanı şekillendiren Adonay, Sen Mübareksin."

"Sos Tasis Vetagel Akara beKibuts Banea leToha biMera beSimha. Baruh Atah Adonoi. Mesameah Tsiyon Bevanae"/"Kısır kadın, çocuklarının, içine çabuklukla ve sevinçle toplanmasıyla, fazlasıyla mutlu olsun. Tsiyon'u çocuklarıyla sevinçli kılan Adonay, Sen Mübareksin."

"Sameah Tesamah Reim Auvim, Kesamehaha Yetsireha beGan Eden miKedem. Baruh Ata Adonoi Mesameah Hatan veHala."/"Sevilen yol arkadaşlarını, tıpkı çok önceleri Eden bahçesinde şekillendirdiğin kişiyi sevindirdiğin gibi fazlasıyla sevindir. Damadı ve gelini sevindiren Adonay, Sen Mübareksin."

ברוך אתה אדוני אלוהינו מלך העולם, אשר ברא ששון ושמחה, אהובים, גילה ורנה דיצה וחדוה, ואחווה שלום ורעות, מהרה
אדוני אלוהינו ישמע קול ששון וקול שמחה, קול מצהלות אהובים מחופתם, ונשואים ממשחה נגינתם: ברוך אתה אדוני משמח
Baruh Ata Adonoi. Elohainu Melech ha'olam, Aşer Bara Sason veSimha Hatan veHala, Gila, Rina, Ditsa veHedva, Aava veAhva, Şalom veReut. Meera, Adonoi. Elohainu, Yişama beAre Yeuda uvHutsot Yeruşalayim, Kol Sason veKol Simha, Kol Hatan veKol Kala, Kol Mitsalot Hatanim meHupatam, uNarim miMişte Neginatam. Baruh Atah Adonoi. Mesameah eHatan İm aKala."/"Damat ve gelinin mutluluk ve sevincini, neşeyi, şarkıyı, zevki ve memnuniyeti, sevgiyi ve kardeşliği, barışı ve arkadaşlığı yaratan Evrenin Kralı, Tanrı'mız Adonay, Sen Mübareksin. Yehuda'nın şehirlerinde ve Yeruşalim'in sokaklarında, mutluluk sesi ve sevinç sesi, damat sesi ve gelin (sesi) damatların Hupa'larından (yükselen) sevinç çığlıklarının ve gençlerin şarkılı ziyafetlerinin sesi, çabuklukla duyulsun; ey Tanrı'mız Adonay! Damadı gelinle birlikte sevinçli kılan, Adonay, Sen Mübareksin." Detaylı bilgi için bkz. Maurice Lamm, "The Seven Blessings (Sheva Berakhot)", t.y., (01 Nisan 2021).

¹⁸⁵ Ünal, "Yahudi Düğün Gelenekleri", 235-37.

minyanın on veya daha fazla kişiden oluşması ve düğün töreninde bulunmayan yeni bir kişinin de yedi gün boyunca bu etkinliğe katılması şarttır.¹⁸⁶

Gelin ile damadın düğünden önce kısa bir süreliğine de olsa birbirlerini görmemeleri istenmektedir. Bu durumun başlıca sebebi, taraflar arasında her anlamda yaşanabilecek gerginlikten dolayı problemlerin asgari düzeye indirilmeye çalışılmasıdır. Ayrıca gelinle damat, düğün gününde, düğünün bitimine kadar oruç tutmaktadırlar. Böylelikle düğün günü, Yom Kippur ile karşılaştırılarak gelinle damat, geçmiş hataları üzerine tefekkür etmekte ve gelecekte de daha iyi bir insan olacağı noktasında gayret göstereceği hususunda birbirlerine taahhütte bulunmaktadır.¹⁸⁷

3.3.3. Evlilik ve Demografik Büyüme

Harediler arasında var olan yüksek nüfus artışını sadece resmi kurallara, haham metinlerine atıfta bulunarak ikna edici bir şekilde açıklamak oldukça zor bir durumdur. Haredi kadınlar ve erkeklerin sürekli Rabbilere danışarak sağlık nedeniyle bir süre gebe kalmamak için izin istedikleri ve bu durumlarda da verilen izinlerin sadece birkaç ay ile sınırlı kaldığı bilinmektedir.¹⁸⁸

Haredilerin artıcı yönde desteklemiş oldukları nüfus politikasının arka planında Tevrat'ta geçen “Onları kutsadı ve ‘Verimli olun ve çoğalın’ dedi, ‘Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.’”¹⁸⁹ emridir. Bu pasukta yer alan emir, kişinin neslinin devamı için niyetlenmenin önemli olduğunu son derece açık bir şekilde göstermektedir. Evlilik yaşına gelen bir genç, neslin artarak devam ettirilmesi emrinin sorumluluğu altına girmektedir. Ancak kişi Tevrat öğrenimi ile meşgul oluyorsa ve maddi geçim telaşı sebebiyle bu öğrenimi aksatacağından korku duyuyorsa o zaman bu emri bir nebze geciktirebilir. Fakat tamamen erteleyemez. Bazı âlimler bu pasukta geçen “*verimli olun*

¹⁸⁶ Ünal, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, 237, Bkz. Rabbi Rona Shapiro, “Seudat Mitzvah (The Wedding Meal)”, t.y., (01 Nisan 2021).

¹⁸⁷ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 236.

¹⁸⁸ Lehmann, Stenzehner, “Power, Boundaries and Institutions: Marriage in Ultra-Orthodox Judaism”, 285.

¹⁸⁹ Yar.1:28.

ve çoğalın” ifadesinin emir anlamında olduğunu ifade ederken, bazıları ise bu ifadenin bereketlendirme anlamında bir temenni veya bir dua olduğunu düşünmektedir.¹⁹⁰

Aynı zamanda kadın ve erkek için kısırlık veya çocuk doğuramamak bir utanç kaynağı ve Tanrı'nın bir cezası olarak değerlendirilmektedir.¹⁹¹ Talmud'da cennete giremeyecek yedi insan tipi sayılırken bunların arasında evlenmeyen ve çocuk sahibi olmayan insanlar da zikredilmektedir. Hatta bu insanların neslin çoğalmasına katkıda bulunmamaları sebebiyle cinayet işlemiş oldukları kabul edilmektedir.¹⁹²

Ultra-Ortodoks Yahudiler'e göre kısırlık, haham mahkemelerinde boşanma zeminini oluşturmaktadır¹⁹³ ve bir kadın evlendikten sonra kısa süre sonra gebe kalmazsa insanların bu durumu ayıplamasına sebep olmaktadır. Haredi toplumunda kadının sağlığının tehlikeye girdiği nedenler dışında herhangi bir doğum kontrolüne hiçbir şekilde izin verilmemektedir. Hatta ultra-Ortodoks Yahudiler arasında tıbbi problemlerin baş göstermesine rağmen kadınların gebe kalmaya devam ettiği gibi durumlar da gözlenebilmektedir. Kürtaja da aynı şekilde sadece tıbbi nedenlerle izin verilmekte ve kırk günlük hamilelikten sonra Yahudi hukukuna göre kesin bir şekilde yasaklanmaktadır. Bu ifadelerden doğumları azamiye çıkarmaya yönelik stratejik bir politikanın ortaya çıktığı aşikardır. İlk başta bu sadece bir çocuk sahibi olma meselesidir. Ancak çiftler üzerindeki baskı, azami sayıda çocuk yapılana kadar devam etmektedir. Haredi toplumuna göre altmışlı yaşlarındaki bir çiftin on dört çocuğunun olması son derece olağandır. Aynı zamanda bu on dört çocukta olma yüz veya daha fazla torunlu dede ve ninelerin olması durumu da sıkça rastlanan bir durumdur.¹⁹⁴

3.4. Ölüm

Yahudilik, her ne kadar insanın yeryüzündeki hayatını önemseyen bir din olsa da ölümün herkes için kesin bir gerçek olduğunu kabul etmektedir. Ölüm kelimesi İbranicede *mavet* kavramı ile karşılanmaktadır.¹⁹⁵ Mişna'da da bu dünyanın gelecek

¹⁹⁰ Gaon, *Tefsiru't-Tevrat bi'l-arabiyye*, 1/267.

¹⁹¹ Yar.30:22-24; 2.Sa. 6:23; Ezg.11:39; Lev.20:20-21; Yer.22:30.

¹⁹² Pesahim, 113b; Yevamot, 63b.

¹⁹³ Gittin, 5:11.

¹⁹⁴ Jacob Katz, *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, (Syracuse University Press, 2000), 228; Salih Çinpolat, “Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”, *Dini Araştırmalar*, 20/51 (2017), 145-49.

¹⁹⁵ Harry Rabinowicz, “Death”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2002), 5/510.

dünya için koridor görevi gördüğüne vurgu yapılmaktadır.¹⁹⁶ Yahudi düşüncesinde ölmek, beden sonunun gelmesi sebebiyle bir trajedi olarak kabul edilirken ruh için manevi bir yolculuğun başlaması olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁷ Talmud'da geçtiği üzere ölüm, iki dünyayı ayıran ve “tamamen iyi bir dünyaya” erişim sağlayan bir geçiştir.¹⁹⁸

Talmud'da ölüm döşeginde geçirilen süre Şabat akşamıyla karşılaştırılmakta ve bu dünya için köşk vurgusu yapılırken ahiret hayatı için saray vurgusu yapılmaktadır. Yahudi geleneği, kişinin ölüm için hazırlık yapmasına vurgu yaparken ölüm döşeginde olanlar düşmanlarıyla barışmalı, Tanrı'ya yakınlaşmak amacıyla bir pişmanlık duası okunmalı ve arkadaşları ile sevdiklerine son sözlerini söylemelidir.¹⁹⁹ Böyle bir kimsenin de yakınında bulunanların ölmek üzere olan kişiye ve son isteklerine ve ölüye saygıyı, bu tür son arzulara bağlı kalmayı vurgulamaktadır.²⁰⁰ Talmud'a göre bir *goses*'in²⁰¹ sözlü olarak söyledikleri ile yazılı vasiyetnamesi aynı yasal güce sahiptir.²⁰² İyileşme şansı ne kadar zayıf olursa olsun ölen kişinin rahatsızlığını hafifletmek için Şabat gününü ihlal etme şeklindeki Talmudik özdeyişten etkilenmemektedir.²⁰³

Ultra-Ortodoks Yahudiler, *yezi'at neshameh* mitsvası gereği ölmekte olan kişinin keder içinde ölmemesini öncelikledikleri için kişinin yalnız bırakılmaması gerektiğini düşünmektedirler. Ayrıca ölen kişinin bulunduğu odanın pencerelerinin açılması, kıyafetlerinin yırtılması ve ölünün öpülmemesi gerektiği bu mitsvanın içerisine giren hükümlerdendir.²⁰⁴ Ancak ölen kişinin birinci dereceden yakınları ölünün bulunduğu mekânda veya cenazede kıyafetlerini yırtarak geleneksel olarak kabul gören bu elem ve yas eylemini gerçekleştirmelidir. Yapılan bu yas eylemi *keria* olarak isimlendirilmekte ve ölümün gerçekleşmesi ile ölü yakınlarının parçalanmış kalbini ve ölüye duyulan saygının ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. Definle başlayan yedi günlük yas süresinde ölen kişinin yakınları tıraş olmamalı, saçlarını kestirmemeli, güzel kıyafetler giymemeli, banyo yapmamalı, tırnaklarını kesmemeli gibi yasaklar bulunmaktadır. Yedi

¹⁹⁶ Pirke Avot, 4:16.

¹⁹⁷ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 247.

¹⁹⁸ Kiduşin, 39b.

¹⁹⁹ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 248.

²⁰⁰ Yar.49:29; 50:25.

²⁰¹ Goses kelimesi, Yahudi literatüründe ölüm döşeginde olan kişiler için kullanılmaktadır. “מילוג”, גוסס, (22.09.2021), <https://milog.co.il/גוסס>.

²⁰² Gittin, 13a.

²⁰³ Gittin, 28a.

²⁰⁴ “הלכות בעת יציאת הנשמה”, *הידברות*, (23 Eylül 2021).

günlük yas sürecinden sonra otuz günlük yas süreci başlamakta ve burada her ne kadar gündelik hayata dönülse de eğlence içerecek herhangi bir eylemde bulunmak yasaklanmaktadır. Ölen kişi ailenin büyüklerindense yas süresi bir yıla çıkmaktadır. Ayrıca kişi öldükten sonra yakınları tarafından görülmesi yasak olarak kabul edilmektedir. Böylelikle yakınları tarafından soğuk ve hareketsiz bir beden olarak hatırlanmaktan ziyade yaşadığı gibi hatırlanacaktır.²⁰⁵

Ultra-Ortodoks Yahudilere göre ölüm döşeğinde olan bir kişi, günahlarını Tanrı'nın önünde itiraf etmeye teşvik edilmelidir. Eğer kişi bunu nasıl yapacağını bilmiyorsa Talmud'da geçtiği üzere “*Ölüm bir kefarettir olsun*” cümlesi kişiye telkin edilmelidir.²⁰⁶ Bu ritüel Şabat gününde veya kutsal günlerde yapılabilir, ancak kadın ve çocukların daha kolay üzülebileceği ve ölmek üzere olan kişinin de bu durumdan rahatsız olabileceği düşüncesiyle kadın ve çocukların önünde gerçekleştirilmemelidir. Ultra-Ortodoks Yahudi kaynaklarında geçen ölüm esnasında kişinin yapması uygun olarak kabul edilen günah itiraflarından bir tanesi de şu şekildedir: “*Ey Tanrım ve atalarımın Tanrısı Rab, Sana ikrar ederim ki, şifam da ölümüm de Senin elindedir. Bana mükemmel bir şifa göndermek senin iraden olsun. Yine de ölümüm tamamen senin tarafından belirlenirse, onu Senin elinde sevgiyle kabul ederim. Ey ölümüm, Sana karşı işlediğim bütün günahlarıma, fesatlarıma ve taşkınlıklarına kefarettir olsun.*” bu günah itirafından sonra kişinin cümleleri Tevrat'ta geçen Şema İsrail duasıyla sona ermelidir. Solunum durmuş gibi görüldüğünde ve nabız, kalp atışı ve kornea refleksinin yokluğu tespit edildiğinde ölümün meydana geldiği varsayılmaktadır. Ölen kişinin yanında bulunanlar tarafından Tanrı'nın tek ve gerçek yargıç olduğunu vurgulayan *Barukh Dayyan ha-Emet* kutsaması okunmaktadır.²⁰⁷ Daha sonra vücuda yaklaşık sekiz dakika dokunulmadan beklenilir. Bu süre zarfında ölen kişinin dudaklarının üstüne bir tüy bırakılır ve kişinin nefes alıp almadığı kesin olarak anlaşılmaya çalışılır. Ölüm hakiki anlamda gerçekleştiğinde, gözler ve ağız kişinin en büyük oğlu veya en yakın akrabası tarafından nazikçe kapatılır. Kollar ve eller vücudun yanına uzatılır ve alt çene vücut sertleşmeye başlamadan önce kapatılır ve bağlanır. Vücut yere, ayakları kapıya doğru gelecek şekilde yerleştirilir ve bir örtü ile örtülür. Vücudun başına yakın bir yere yanan bir mum yerleştirilir. Ölünün evinde bütün aynaları duvara çevirmek veya üzerini

²⁰⁵ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 250-52.

²⁰⁶ Sanhedrin, 6:2.

²⁰⁷ Berahot, 59b.

örtmek ve ölüye yakın konumda bulunan suların dökülmesi âdettendir. Bu gelenek batıl inançtan kaynaklanmış olabilir; ama aynı zamanda kötü haberi fiilen dile getirmek zorunda kalmamak için ölümü duyurmanın bir yöntemi olarak da kabul edildiği bilinmektedir. Bir ceset yalnız bırakılmamalıdır. İster hafta içi ister Şabat olsun, cenaze defnedilinceye kadar sürekli olarak korunmalıdır ve ultra-Ortodoks Yahudiler tarafından Mezmurlar kitabının da sürekli olarak okunması gerektiğine inanılmaktadır.²⁰⁸

Ölü mezara konulmadan önce Yahudi şeriatına göre *tahara* denilen ölünün yıkama işlemi gerçekleştirilmelidir. Bu görev, günümüzde çoğunlukla naaş için son görevleri yerine getiren kutsal Yahudi *Hevra Kadişa* defin kurumu tarafından üstlenilmektedir. Ayrıca ölünün mezara defnedilirken sarıldığı kefene Yahudiler tarafından *tahrihim* ismi verilmektedir. Yahudi inancına göre tahrihim elle dikilmeli, cepsiz, sade ve beyaz olmalıdır. Kefenin sade olması kabul edildiği gibi kişinin sade bir tabuta konulması ve ölümün gösteriş meselesi haline getirilmemesi de son derece önemlidir.²⁰⁹ Defin işlemi gerçekleşip herkes mezarlıktan ayrıldıktan sonra minyan için yeterli sayıda erkeğin bulunması halinde Kadiş duası okunmaktadır.²¹⁰

Eski çağlardan beri devam ettirilen ölüleri izleme geleneğini açıklamak için günümüzde çeşitli nedenler ileri sürülmüştür. Kötü ruhları uzak tutma veya vücudu kemirgenlerden ve vücut hırsızlarından koruma arzusundan kaynaklanmış olabilir. Bu, savunmasız veya başıboş bırakılmaması gereken ölülere saygının bir işareti olarak da kabul edilebilir.

3.5. Kaşerut

Kaşerut, Tevrat'ta *uygun* anlamında kullanılan bir kelimedir.²¹¹ Yahudi beslenme kurallarına Tevrat'ta Levililer 11. bölüm ve Tesniye 14/3-21. pasukta tüm detayları ile değinilmiştir. Tevrat'tan anlaşıldığı üzere kaşerut, Yahudi geleneğinde yenmesi helal ve haram olan yiyecekleri kapsamaktadır. Ancak ilk dönemlerde kaşerut kuralları sadece yiyecekler için geçerli olsa da sonraki dönemlerde, haham literatürüne ritüel olan nesnelere için de kullanılan bir terim olarak girdiği kabul edilmektedir: Tevrat, tefilin ve

²⁰⁸ Rabinowicz, "Death", 513.

²⁰⁹ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 251.

²¹⁰ Gürkan, *Yahudilik*, 254.

²¹¹ Est.8:5.

mezuya parşömenlerinin düzgün bir şekilde yazılması, tsitsit'in doğru bir şekilde döndürülmesi ve mikve'nin doğru bir şekilde yapılandırılması gibi.²¹²

Yahudiliğe göre kaşerut olmayan veya *terefa*²¹³ yiyeceğin yenmesi haramdır.²¹⁴ Ayrıca Tevrat'ta murdar hayvanın yenildiği takdirde bedeninin kirletileceği de vurgulanmaktadır.²¹⁵ Bu iki pasuktan hareketle haram olarak kabul edilen bir yiyeceğin yenmesi, kutsal olabilmenin önünde en büyük engeldir. Bu yüzden ultra-Ortodoks Yahudiler bir hayvanın kaşerut kurallarına uygun olarak kesilmesine azami ölçüde önem vermektedirler. Bir hayvanın etinin kaşerut kurallarına uygun olabilmesi için *şohet* tarafından kesilmesi gerekmektedir. Dini bilgiler yönünden özel olarak yetiştirilen *şohet*lere Hahambaşılık veya *Bet-Din*²¹⁶ üyeleri tarafından bir *şohet* belgesi verilmektedir. *Şohet* tarafından kesilen hayvana kaşerut damgası vurulmaktadır. Günümüzde Yahudiler kaşerut damgası bulunmayan hiçbir hayvansal gıdayı tüketmemektedirler.²¹⁷

Tevrat'a göre yenmesine izin verilen hayvanların birtakım özellikleri kendisinde barındırması gerekmektedir. Kara hayvanlarında, geviş getirmesi ve çift toynaklı olması aranan en önemli iki özelliktir.²¹⁸ Bu iki özellikten birinin bulunmadığı hayvanları

²¹² Israel Moses Ta-Shma, "Kasher", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 11/821.

²¹³ Terefa, yırtıcı bir hayvanın saldırısı sonucu ölmüş hayvandır. Böyle bir saldırıya uğrayıp, aldıkları yaralar yüzünden yaşama şansları kalmayan hayvanların ölmeye önce kaşerut olarak kesilmeleri halinde dahi terefa olup yenmeleri kesinlikle yasaktır. Ayrıca ciğeri delik, karaciğeri yerinden çıkmış, yüksek bir yerden düşmüş, öd kesesi kesik olan, omuriliği kopmuş, bağırsakları çevreleyen karın bölgesi yırtılmış ve kaburga kemiklerinin yarısından fazlası kırılmış olan hayvanlar da terefa olarak kabul edilmektedir. Hayvanın bu durumların hepsinde aldığı darbe sonucunda on iki ay içinde ölmesi şarttır. Eğer hayvan bu darbelerden dolayı on iki ay içinde ölmezse böyle bir hayvan terefa olmaz. Çünkü bu hayvanın aldığı yara kendiliğinden kapanmış olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda yaşı dolayısı ile ölen bir hayvan da terefa olarak kabul edilmemektedir. Çünkü burada hayvanın terefa olmasını belirleyen en temel husus, yırtıcı bir hayvan tarafından darbe almış olmasıdır. Bkz. Abraham Arzi, "Terefah", *Encyclopedia Judaica*, (Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007), 19/647; Günümüz kaynaklarında kaşer ve terefa birbirinin zıddı olarak da kabul edilmektedir. Bu minvalde terefa, yenilmesi dini kanunlar tarafından yasaklanan her şeyi kapsamaktadır. Bkz. Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 270.

²¹⁴ Çık.22:30.

²¹⁵ Lev.11:4.

²¹⁶ Bet-Din, Yahudi dini konseyidir. Tevrat'a göre İsrailoğulları'nın buldukları her şehirde bir dini konsey oluşturmaları zorunludur. Üç yargıçtan oluşan bu heyet, ceza davalarına bakardı. Daha yüksek mahkemeler ise, Büyük ve Küçük Sanhedrin'den oluşurdu. Diaspora'da her zaman Yahudi dinsel konseyleri kurulmuştur. Esasen Bet-Din müessesesi II. Bet- Amikdaş döneminde yerleşmiş olup, Orta Çağ'da Yahudi otonomisinin simgesi olmuştur. Modern zamanlarda Bet-Din, boşanma kurallarının denetimi ve çeşitli dinsel konularda hakemlik gibi görevler üstlenmektedir. Bkz. Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 2001, 1/116.

²¹⁷ Aydın, "Kaşerut", 363.

²¹⁸ Lev.11:1-3, Yas.14:6.

yemek de yine aynı şekilde Tevrat tarafından yasaklanmaktadır.²¹⁹ Bu özelliklerin ikisini de kendisinde barındırmayan kara hayvanları aynı şekilde terefa olarak kabul edilmekte olup yenmesi kesinlikle haramdır.²²⁰

Deniz ürünlerinde de kara hayvanlarında olduğu birtakım şartlar aranmaktadır. Deniz hayvanlarında, pullu ve yüzgeçli olması aranan en önemli iki özelliktir.²²¹ Bunların haricinde kalan kabuklu deniz ürünleri, leş yiyen ve suyun dibinde yaşayan deniz hayvanlarının yenmesi kesinlikle yasaktır.

Yahudi geleneğinde kaşeruta uygun olan bir diğer kural ise et ile sütün aynı anda tüketilmemesi veya pişirilmemesidir. Bu kural Tevrat'ta "*Oğlağı anasının sütünde haşlamayın.*"²²² pasuğunda ifade edilmektedir. Yahudi düşüncesine göre bir şeyin yenmesi yasaklandığı zaman, aynı zamanda söz konusu maddeden yararlanmayı da kapsamaktadır. Bu sebepten ötürü et ve süt karışımı ile ilgili üç yasak öngörülmektedir: Et ve sütü birlikte pişirmek, et ve sütün birlikte piştiği bir yemekten yemek, bu yemekten herhangi bir şekilde fayda sağlamak.²²³

Eski dönemlerde, müşriklerin hayvanların etlerini bereketlendirmek için süt ile pişirdikleri ve özellikle de bayramlarda bu uygulamanın yaygın olduğu belirtilmektedir.²²⁴ Bu durum Yahudi geleneğinin, Yahudilerin müşriklere benzememeleri gerektiğine ne kadar önem verildiği hususunda oldukça önemlidir. Zira bu yasaklama, üç defa Tevrat'ta tekrarlanmasının yanı sıra Talmud'da da geçmektedir.²²⁵

Ayrıca Talmud'da et ve balığın birlikte tüketimi deri hastalıklarına sebep olacağı belirtilmektedir.²²⁶ Bu sebeple ultra-Ortodoks Yahudiler bu hususta da oldukça katı bir tavır sergilemektedirler.

Yahudi hukukuna göre çizilen bu çerçeve bağlamında ultra-Ortodoks Yahudilerin de kaşerut kuralları noktasında son derece katı olduğunu söylemek mümkündür. Zira

²¹⁹ Lev.11:26.

²²⁰ Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, 270.

²²¹ Lev.11:9, Tes.14:9.

²²² Tes.14:21.

²²³ Moşe Farsi, *Şemot Tefsiri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2004), 2/288.

²²⁴ İbn Meymûn, *Delaletü'l-Hairin*, s. 597; Gaon, *Tefsiru't-Tevrat bi'l-arabiyye*, 1/881.

²²⁵ Çık.23:19, 34:26; Yas.14:21; Hullin, 115b.

²²⁶ Pesahim, 76b.

günümüzde ultra-Ortodoks Yahudiler, yeni bir eve taşınmadan evvel evin Yahudi hukukuna göre temizlenmiş olmasına son derece önem vermektedirler. Hatta bu işi yapan şirketler bulunmaktadır.

Haredilerin mutfaklarında et ve süt için ufak bir paravanla ayrılmış iki tezgâh ve iki lavabo bulunmaktadır. Aynı zamanda mutfakta bulunan kaşık, çatal, tabak gibi her türlü mutfak araç ve gerecinden de ikişer tane bulunmaktadır. Bu durum eşyanın yıkansa dahi karışık bir şekilde kullanılmaması gerektiğine inanmalarından kaynaklanmaktadır. Haredi evlerinde, sütlü gıdalar tüketildikten sonra masa örtüsü ve kap kacak değiştirilmekte ve etli yemekler yenmektedir. Süt ürünleri tüketildikten sonra, et ürünleri tüketilememekte ve aradan en az altı saat geçmesi gerekmektedir. Bu durumun en temel sebebi ilahi buyrukta belirtildiği üzere et ve sütün hiçbir şekilde karıştırılmama çabasıdır ve Harediler bu konuda oldukça tutucu bir tavır sergilemektedirler.

Ayrıca Harediler, bir puta adanmış veya hizmetinde kullanılmış herhangi bir yiyeceğin yenmesi veya ondan faydalanılmaması hususunda oldukça katı bir tavır sergilemektedirler. Bu durumun temelini yine Talmud'da geçen emir oluşturmaktadır.²²⁷ Ayrıca Talmud'a göre Yahudi olmayanlar potansiyel putperestler olduğu için, bu yasağa, Yahudi olmayanlar tarafından pişirilen yemekler de dâhil edilmektedir.²²⁸ Sonuç olarak Harediler, kaşerut konusunda Tevrat'ta geçen tüm emir ve yasaklara harfiyen uyarken yiyecekler hususunda da ekstra olarak Yahudiler tarafından hazırlanması gerektiğine inanmaktadırlar.

²²⁷ Avoda Zara, 29b.

²²⁸ Avoda Zara, 35b; 38a.

SONUÇ

İlahi dinlerin ilki olan Yahudilik içerisinde pek çok mezhebin zuhur etmiş olması tarihi bir vakıadır. Aynı zamanda Yahudilik içerisinde de çevresel ve kültürel etkilerle farklı düşünceler ortaya çıkmış ve farklı mezheplerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu hususta mezheplerin farklı düşüncelerin sistematikleşmiş hali olduğunu söylememiz de mümkündür. Bundan hareketle ilk bölümümüzde ele aldığımız üzere ilk dönem Yahudi tarihinde Hasidilik, Ferisilik, Sadukilik, Essenilik ve Zealotlar ortaya çıkmışken Orta Çağ'a gelindiği zaman Rabboni Yahudilik, Karailik, İseviyye, Muşkaniyye ve Yudganiyye gibi büyük küçük mezhepler ortaya çıkmıştır. Modern dönemde ise, geniş hareket alanına sahip Ortodoks Yahudilik, Muhafazakâr Yahudilik, Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, Reformist Yahudilik ve Hümanist Yahudilik mezhepleri ortaya çıkmıştır.

İlk bölümde de ele alınmaya çalışıldığı gibi genelde Yahudilik özelde Ortodoks düşüncenin içerisinde zuhur eden farklı düşüncelerin etkisiyle ayrılıklar iyice büyüyerek günümüzdeki haline gelmiştir. Böylece Benjamin Brown'un da ortaya koyduğu gibi ultra-Ortodoks Yahudilik de tarih sahnesindeki yerini almıştır. Tarihi süreç içerisinde ultra-Ortodoks Yahudilik, Haskala, dinde reform, Yahudi kimliğinin bir kenara bırakılarak modern dünyaya ayak uydurma ve Siyonizm gibi düşüncelere bir tepki ve geleneğe dönüşün savunucuları olarak 19. Yüzyılda Doğu Avrupa'da Moses Sofer önderliğinde ortaya çıkmıştır.

Haredi ideolojisine göre Tevrat'ın talepleri hiçbir zaman değişikliğe uğramamıştır. Günümüzde de saf şekliyle yerine getirilmek zorundadır. Haredi topluluğu, üyelerini tamamen Haredi Yahudilerinin yaşadığı bölgelerin dışından ve mümkün olduğunca eksiksiz bir şekilde kuşatarak dış kültürden korumaya çalışmaktadır. Bu hususta Harediler mahallelerini ve şehirlerini çevredeki toplumdan ayırma hususunda ön plana çıkmaktadır. Ultra-Ortodoks olmayan kültüre ve onun modernist, özellikle laik unsurlarına karşı düşman olma eğilimindedir.

Ultra-Ortodoks Yahudi düşüncesi bu hususta yerleşim alanını ve sınırlarını, cemaat üyelerinin devlet ve milletle olan ilişkilerinin kontrolünü dahi dine dayandırmaktadır. Aynı zamanda da insanları cemaate katılmak için yaşamlarının tüm alanlarında "seçilmiş" olduklarına yönelik ikna edici bir politika izlemektedir. Bu suretle, cemaatin

dışında kalmış kişi kirlenmiş olarak kabul edilirken, cemaate mensup olan dindar kadın ve erkeklerin yapmış oldukları kutsal çalışmaları (Tevrat ve Talmud çalışmaları) ise onları Tanrı'ya yakınlaştırmakta ve Yahudi cemaatini karşılaşılabileceği tüm musibetlerden korumaktadır.

İsrail toplumundan farklılaşan Haredi erkekleri, gençlik yıllarından kırklı yaşlarına kadar yeşivalarda ileri Yahudi çalışmaları yapan *öğrenen toplum*'a kademeli geçişine sağlamıştır. Yoğun Talmud çalışması çoğu Haredi erkeği için başlıca ahlaki hedef ve kariyer yolu haline gelmiş, on yıllar boyunca mesleki eğitim ve kazançlı istihdama girmelerini geciktirmiştir. Talmud çalışmasında mükemmelliğe ulaşma ideolojisinin yanı sıra, devletin ilk yıllarında çeşitli tarihsel, siyasi ve ekonomik koşullar, Yeşiva öğrencilerinin Tevrat öğrendikleri gerekçesiyle askerlik hizmetinden muaf tutulmasına neden olmuştur. Bu sebepten münzevi Haredi topluluğu dine riayet, devlet görevleri ve ekonomik bağımsızlık gibi konularda toplumla sürekli bir çatışma içinde olmuşlardır.

Haredi ideolojisi, tüm Yahudilerin Haredi eğitimi alması gerektiğini savunurken eğitimin özellikle erkekler için daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Yeşivalarda gerçekleştirilen Tevrat ve Talmud çalışmaları, Yahudi halkının devamlılığının ve hayatta kalmasının hem manevi hem de fiziksel anlamda bağlı olduğu bir değer olarak kabul edilmektedir.

Dini geleneğin taşıyıcısı olarak güçlü bir aile birimini korumak için Harediler çekirdek aileyi idealize etmektedir. Kadınları özel, duygusal ve evsel alanla ilişkili görürken kamusal yaşamın erkeklerle ilişkili olduğu cinsiyet temelli bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.

Haredi Yahudiliği, kendini Yahudiliğin her zaman savunduğu asıl değerlere özverili bir şekilde adanmış ve değişmeyen Yahudilik geleneğini sürdürdüğünü kabul etmektedir. Aynı zamanda çağdaş Yahudiliğin bireylerin taahhütleri için rekabetçi pazarında, Haredi Yahudilik çağdaş sorunlara cevap vermekte ısrar etmesi dış kültürden fikir ve değer ödünç alması anlamına gelmektedir.

Halakaya ve onun dini buyruklarına daha sıkı bir itaatte ısrar etmekle modern yaşam tarzlarıyla herhangi bir uzlaşmayı daha kararlı bir şekilde reddetmişlerdir. Haredi hahamlarının teknolojik imkanları, küfür ve pornografi başta olmak üzere farklı

günahlara sevk ettiği düşüncesiyle özel ve toplu konutlarda kişisel bilgisayarları ve TV setlerini yasaklama çabaları buna bir örnektir.

Ortodoks Yahudiliği devlet tarafından resmi din olarak benimsemesiyle Yahudi beslenme yasaları, giyim ve yaşam tarzında tevazu ile ilgili düzenlemeler, barınma, askerlik hizmetinden muafiyet ve cemaat tarafından özel yargılama gibi konularda Haredi topluluklarını kendi yasal sistemleriyle kontrol edilmesi de resmi bir statü kazanmıştır.

Sonuç olarak, ultra-Ortodoks Yahudilik'te eğitim, evlilik ve çocuk sahibi olma gibi toplumsal olaylar daha çok cemaat içerisinde yaşanmaktadır. Harediler'in sahip olduğu bu iç-yönelimli yaşam tarzı, Harediler ve diğer Yahudiler arasında bulunan sınırları kalınlaştırmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ADAM Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 4. Basım, Pınar Yayınları, 2015.
- , “Yahudilik”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 6. Basım, Ankara: Grafiker Yayınları, 2019, 61-131.
- AĞKUŞ Yusuf, Abdullah ALTUNCU, “Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur’an’da Şabat (Cumartesi) Yasakları ve Mesh Hadisesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/5 (2017), 2775-94.
- AKDEMİR Hüseyin, *Modern Ortodoks Yahudilik*, (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2019.
- ALICI Mustafa, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 3/7 (2015), 9-29.
- ALNAJJAR Hamad, “Akıllı telefon satın alan Ultra-Ortodoks Yahudi’ye dayak”, *İhlas Haber Ajansı*, 13.10.2021, <https://www.ih.com.tr/webtv-akilli-telefon-satin-alan-ultra-ortodoks-yahudi-darp-edildi-45585/>.
- , “Kudüs’te Haredi Yahudileri ile İsrail polisi arasında şiddetli çatışma”, *İhlas Haber Ajansı*, 08.12.2020, <https://www.ih.com.tr/haber-kuduste-haredi-yahudileri-ile-israil-polisi-arasinda-siddetli-catisma-881297/>.
- ALTINEL Tolga Savaş, “Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/52 (2017), 115-38.
- ALTUNCU Abdullah, *Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi*, (Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2019.
- ATASAĞUN Yrd Doç Dr Galip, “Yahudilikte Dînî Sembol Ve Kavramlar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11 (2001).
- AYDIN Fuat, *Yahudilik*, 3. Basım, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- AYDIN Mahmut, *Dinler Tarihi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- AYDIN Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- BAĞİR Muhammed Ali, “Tanrısız Yahudiliğe Doğru: Hümanist Yahudilik ve Temel Değerleri”, *Kalemname*, 4/8 (2019), 177-209.
- BARZİLÂİ Gad, “Religious Fundamentalism and Law: The Jewish Ultra-Orthodox (Haredi) Community and Legal Culture”, *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities (Law, Meaning, and Violence)*, United States of America: The University of Michigan Press, 2003, 209-78.
- BASARAN İsmail, “Amerikan Yahudiliği Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, sy. 9 (2019), 127-40.
- BAŞARAN İsmail, *Ana Hatlarıyla Amerikan Yahudiliği: Tarihsel Süreç ve Gruplar*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2020.
- , “Muhafazakâr Yahudiliğin Ortaya Çıkışı ve Felsefi Temellerinin Değerlendirilmesi”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, c. 1 (2017), 79-90.

- , *Muhafazakar Yahudilik: Tarih, Öğretiler, İbadetler ve Güncel Sorunlar*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017.
- BEDİR Şefa, Mahmut SALİHOĞLU, “Mordecai Kaplan’ın Yahudi Dinî Hayatında Yaptığı Yenilikler”, *Oksident*, 1/2 (2019), 171-92.
- BELDER Ferit, *Toplumsal Güvenlik Yaklaşımı Açısından İsrail’de Ultra-Ortodoks (Haredi) Siyasal Partilerin Analizi*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2019.
- BEN SHAHAR Rivka Neria, “The Learners’ Society: Education and Employment among Ultra-Orthodox (Haredi) Women”, *Sociological Papers*, c. 14 (2009), 1-14.
- BEN-SASSON Haim Hillel, “Galut”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 7/352-63.
- BERKOVİTS Eliezer, Stephen G. WALD, “Talmud”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 19/469-70.
- BERMAN Eli, “Sect, Subsidy, and Sacrifice: An Economist’s View of Ultra-Orthodox Jews”, *The Quarterly Journal of Economics*, 115/3 (2000), 905-53.
- BERZON Rabbi Azarya, “Contemporary Issues in the Laws of Yichud”, *The Journal of Halacha*, t.y., 79-112.
- BESALEL Yusuf, “Aliya Laregel”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 1/58-59.
- , “Bar Mitzva”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 1/95-97.
- , “Başın Örtülmesi”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 1/97-98.
- , “Berit Mila”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 1/58-59.
- , “Esenyenler”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 1/158-59.
- , “Hanuka”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 1/199-200.
- , “Karaim”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 2/311-12.
- , “Kaşer/Kaşerut”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 2/313-17.
- , “Peraşa”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 2/478-98.
- , “Pesah”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 2/498-501.
- , “Roş Aşana”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş., 2001, 2/528-29.

- , “Saduçiler (Sedukimler)”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/558-59.
- , “Sanhedrin”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/564-66.
- , “Sukot”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/647-49.
- , “Şabat”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/652-58.
- , “Şavuot”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/664-65.
- , “Şeehiyanu”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/665-66.
- , “Taanit”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/690-91.
- , “Tallit”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/693-95.
- , “Taşlih”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/725.
- , “Tefila”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/725-27.
- , “Tefillin”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/728-30.
- , *Yahudi Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2003.
- , *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2001.
- , *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2001.
- , “Yom Kipur”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.ş, 2001, 3/792-93.
- BIENSTOCK Arnold, “Fasting in the Jewish Tradition”, *Fasting and Feasting in Three Traditions: Judaism, Christianity and Islam*, ed. Kevin Corn, Indiana: University of Indianapolis, 2006, 16.
- BLECH Rabi Benjamin, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, çev. Estraya Seval Vali, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2003.
- BLUMAN Orna, “Criss-Crossing Boundaries: Ultraorthodox Jewish Women Go to Work”, *Gender Place and Culture A Journal of Feminist Geography*, c. 9, sy. 2 (2002), ss. 133-51.
- BROWN Benjamin, “Orthodox Judaism”, *The Blackwell Companion to Judaism*, ed. Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, Malden: Blackwell Publishing, 2003.

- BRURIA HUTNER David, *The Dual Role of Rabbi Zvi Hirsch Chajes: Traditionalist and Maskil.*, Columbia University, 1971.
- CEYHAN İrem, “Yahudiliğin Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2019), 545-57.
- CITRON Aryeh, “Immersion of Vessels (Tevilat Keilim)”, 09.07.2010, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1230791/jewish/Immersion-of-Vessels-Tevilat-Keilim.htm.
- COHEN Rabbi Ahron, “Anti Siyonizm Anti-Semitizm Değildir”, *Yahudi Perspektifinden Anti-Siyonizm*, çev. Özlem Özer, İstanbul: Mube Matbaa, 2010, 31-39.
- COHN-SHERBOK Dan, *Judaism: History, Belief and Practice*, New York: Routledge, 2003.
- ÇİNPOLAT Salih, “Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da Sünnetin Yeri”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2017), 109-26.
- , “Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”, *Dini Araştırmalar*, 20/51 (2017), 137-52.
- ÇOBAN Bekir Zakir, “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 27 (2008), 57-69.
- DEMİR Recep, “Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslamda Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42 (2016), 1784-99.
- DEROVAN David, “Gemara”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 7/423.
- DEVECİ Mustafa, “Ortodoks Yahudilerden bir grup, İsrail’in evini yıktığı Filistinli aileyi ziyaret etti”, *Anadolu Haber Ajansı*, 25.02.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ortodoks-yahudilerden-bir-grup-israilin-evini-yiktigi-filistinli-aileyi-ziyaret-etti/2156187#>.
- DOMB Jerahmeel Israel Isaac, *The Transformation: The Case of the Neturei Karta*, 2. Basım, New York: Hachomo, 1989.
- DOSICK Rabbi Wayne, *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition, and Practice*, New York: HarperCollins, 2010.
- DÖLEK İlbağ, “Yeşaya: 58 Bağlamında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da Makbul orucun Anlamı”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/23 (2019), 607-29.
- EISENSTEIN Dinim, “Kittel”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 12/206.
- ERBAŞ Ali, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/5 (2002).
- FARSİ Moşe, *Şemot Tefsiri*, 5 cilt, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2004.
- , *Tora Tefsiri*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş (04.10.2020).

- , *Tora Tefsiri Vayikra*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.Ş (02.02.2021).
- FERZİGER Adam S., “Religious Zealotry and Religious Law: Rethinking Conflict and Coexistence”, *The Journal of Religion*, 84/1 (2004), 48-77.
- , *The Emergence of the Community Kollel: A New Model For Addressing Assimilation*, Jerusalem: Art Plus, 2006.
- FIRAT Esat, “İsrail mahkemesinden Yahudilerin Mescid-i Aksa’daki ‘sessiz ibadetine’ onay”, *Anadolu Haber Ajansı*, 06.10.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kuduste-israil-bayragini-atese-veren-ultra-ortodoks-yahudiler-siyonizme-tepki-olarak-filistin-bayragi-acti/2210585>.
- , “İsrail’deki ‘Şabat Krizi’ istifa getirdi”, *Anadolu Haber Ajansı*, 26.11.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-deki-sabat-krizi-istifa-getirdi/980021>.
- , “Kudüs’te İsrail bayrağını ateşe veren Ultra Ortodoks Yahudiler, Siyonizm’e tepki olarak Filistin bayrağı açtı”, *Anadolu Haber Ajansı*, 16.04.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kuduste-israil-bayragini-atese-veren-ultra-ortodoks-yahudiler-siyonizme-tepki-olarak-filistin-bayragi-acti/2210585>.
- “Filistin’i Destekleyen Haredi Yahudilerinin Mahallesi: Mea She’arim”, *İzmir İlim Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği*, (02.11.2021), <https://ilya.org.tr/filistini-destekleyen-haredi-yahudilerinin-mahallesi-mea-shearim/>.
- FINKELMAN Yoel, “The Ambivalent Haredi Jew”, *Israel Studies*, 19/2 (2014), 264-93.
- , “Ultra-Orthodox/Haredi Education”, *International Handbook of Jewish Education*, ed. Helena Miller, Lisa D. Grant, Alex Pomson, 5. Basım, New York: Springer Science, 2011, 1063-86.
- FINKELMAN Yoel, Daniel SCHIFFMAN, “The Kollel Movement in the State of Israel: A Pedagogic and Ideological Typology”, *Israel Studies Review*, 29/1 (2014), 106-28.
- FINNEY Mark T., *Resurrection, Hell and the Afterlife: Body and Soul in Antiquity, Judaism and Early Christianity*, New York: Routledge, 2016.
- FLUSSER David, “2006 ,צדוקים”, <https://he.wikipedia.org/wiki/צדוקים>.
- FRAİMAN Susan Nashman, “Shabbath”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2002, 17/616-22.
- FRIEDBERG Bernhard, “Schreiber, Moses B. Samuel (Known Also as Moses Sofer)”, *Jewish Encyclopedia*, (02.05.2021), <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/11151-moses-sofer>.
- GAON Sa’adya, *Tefsiru’t-Tevrat bi’l-arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, 2 cilt, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2018.
- , *Tefsiru’t-Tevrat bi’l-arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, 2 cilt, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2018.

- GİNSBERG Harold Louis, "Messiah", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 14/110.
- GİNZBERG L., "Kolel", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2002, 12/273.
- GOLİNKİN David, Michael PANİTZ, "Conservative Judaism", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 5/171-77.
- GÜÇ Ahmet, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayıncılık, 2011.
- , "Kurban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2002, 26/382-86.
- GÜLTEKİN Hatice, *Bir Yahudilik Yorumu Olarak Hasidizm*, (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2009.
- GÜNDÜZ Şinasi, "Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet", *İslami İlimler Dergisi*, 13/2 (2018), 215-38.
- GÜRKAN Salime Leyla, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 2. Basım, Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2016.
- , "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38/155-57.
- , *Yahudilik*, 6. Basım, İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2017.
- , "Yehova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 43/390-91.
- HARMAN Ömer Faruk, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 14/382-86.
- , "Yahudilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 43/226-32.
- , "Yahudilik I", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Ali Erbaş, 3. Basım, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013, 128-53.
- HASANOV Eldar, *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2015.
- , "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4 (2014), 676-95.
- HİCK John, Aydın TOPALOĞLU, "Yahudilik ve Hristiyanlık'ta Tanrı Kavramı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28 (2014), 207-16.
- HILDESHEIMER Meir, "The Attitude of the Hatam Sofer Toward Moses Mendelssohn", *American Academy for Jewish Research*, c. 60 (1994), 141-87.
- HİRSCH Richard, "Reconstructionism", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 17/146-49.
- HOFMAN Shlomo, "Karaites", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 11/785-802.

- İBN MEYMÛN, *Delaletu'l-Hairin*, ed. Gürbüz Deniz, çev. Osman Bayder, Özcan Akdağ, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- , “Melachim uMilchamot”, *chabad.org*, çev. Eliyahu Touger, (16.09.2021), https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1188356/jewish/Melachim-uMilchamot-Chapter-11.htm.
- , “Mishna Torah: Tefilah and Birkat Kohanim”, *Chabad.Org*, çev. Eliyahu Touger, (12.05.2021), https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/920161/jewish/Tefilah-and-Birkat-Kohanim-Chapter-One.htm.
- JACOBS Louis, “Purim”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 16/740-41.
- , “Rosh ha-Shanah”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 17/463-66.
- JOHNSON Paul, *A History of the Jews*, Orion Pub Co, 2001.
- JOSEPHUS Flavius, *The Jewish War*, London: Harvard University Press, 1956.
- KANOF Abram, “Sukkot”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 19/299-302.
- KAPLAN Aryeh, *The Real Messiah? A Jewish Response to Missionaries*, Toronto: Jews for Judaism, 2004.
- KAPLAN Dana Evan, “Reform Judaism”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 17/165-83.
- KAPLAN Zvi, “Bar Mitzvah, Bat Mitzvah”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 3/164-66.
- KARAHAN Semiha, *Siyonizmin Teolojik Temelleri*, İstanbul: Divan Kitap, 2020.
- KARESH Sara E., Mirtchell M. HURVİTZ, “Bar/Bat Mitzvah”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 45-46.
- , “Brit Mila”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 70-71.
- , “Dvar Torah”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 124.
- , “Fast Days”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 154.
- , “Gemara”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 169.
- , “God, names of”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 179-80.
- , “Kol Nidre”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 277-78.

- , “Malakhim”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 307.
- , “Messiah”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 323-24.
- , “Mishnah”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 332.
- , “Passover”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 380-81.
- , “Pilgrimage Festivals”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 392-93.
- , “Prayer”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 403-4.
- , “Prophecy”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 406-7.
- , “Purim”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 408-9.
- , “Rosh HaShanah”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 431.
- , “Saadia Gaon”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 440.
- , “Sacrifice”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 442.
- , “Shabbat”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 463-64.
- , “Shavuot”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 469.
- , “Simchat Tora”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 481.
- , “Sukkot”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 502-3.
- , “Yom Kippur (Day of Atonement)”, *Encyclopedia of Judaism*, thk. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, 2006, 566-67.
- KATAR Mehmet, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, *Dini Araştırmalar*, 1/1 (1998), 59-75.
- KATZ Jacob, *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, 2. Basım, Syracuse University Press, 2000.
- KATZ Toby, “Skirts, Wigs, and Feminine Modesty”, *JewishAnswers.Org*, 2009, <http://www.jewishanswers.org/ask-the-rabbi-category/womens-issues/?p=2677>.
- KİEVAL Herman, “Ne’ilah”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 15/65-66.

- KLAPERMAN Gilbert, “The Life and the Works of Chatam Sofer by Leon Katz”, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 3/2 (1961), 250-55.
- KOHLER Kaufmann, George BARTON, “Resurrection”, *Jewish Encyclopedia*, 12 cilt, New York, t.y., 10/382-85.
- KOUTS Gideon, “Zionism”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 21/539-627.
- KURT Ali Osman, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, 2. Basım, Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2019.
- KURT, Ali Osman. *Fundamentalist Yahudiler*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2. Basım, 2016.
- , “Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala”, *Milel ve Nihal*, 7/1 (2010), 33-59.
- KUTLUAY Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 4. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
- “Kutsal günleri uçakta denk gelince ortalığı ayağa kaldırdılar”, *Yeni Şafak*, 19.11.2018, <https://www.yenisafak.com/dunya/kutsal-gunleri-ucakta-denk-gelince-ortaligi-ayaaga-kaldirdilar-3409767>.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2016.
- KUZGUN Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın, 2015.
- KÜÇÜK Mehmet Alparslan, “Din - Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hıristiyanlıkta Ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış”, *Dini Araştırmalar*, 16/42 (17-06-2013) (2013), 101-28.
- , *Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Örneği*, 2. Basım, Berikan Yayınevi, 2016.
- KÜÇÜK Mehmet Alparslan, Günay TÜMER, Abdurrahman KÜÇÜK, *Dinler Tarihi*, 9. Basım, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- LANGE Nicholas De, *An Introduction to Judaism*, 2. Basım, New York: University of Cambridge Press, 2002.
- LEHMANN David, Batia SIENZEHNER, “Power, Boundaries and Institutions: Marriage in Ultra-Orthodox Judaism”, *European Journal of Sociology*, 50/2 (2009), 273-308.
- LEVIN Michael, *Yahudi Ruhaniyeti ve Mistisizmi*, çev. Estraya Seval Vali, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş., 2006.
- MANSOOR Menahem, “Pharisees”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 16/30-31.
- , “Sadducees”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 17/654-55.
- MANSOOR Menahem, Philip DAVIS, “Essenes”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 6/510-12.

- MERAL Yasin, *Yahudilerin Ahir Zamanı - Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih -*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- METLİ Ebru, *Hasidizm'in Yahudi ve Öteki Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006.
- Mişna*, Erişim 6 Ocak 2021. <https://www.sefaria.org/texts/Mishnah>
- MOWINCKEL Sigmund, (ed.), "The National Messiah", *He That Cometh: The Messiah Concept in the Old Testament and Later Judaism*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2005, 562.
- MYERS David N., "Can There Be a Principled Anti-Zionism? On the Nexus between Anti-Historicism and Anti-Zionism in Modern Jewish Thought", *Journal of Israeli History*, 25/1 (2006), 33-50.
- NAHMAN Moşe ben, "Barselona Münazarası", *Oksident*, çev. Büşra Şahin, 1/2 (2019), 237-72.
- NEUSNER Jacob, *Judaism: The Basics*, New York: Routledge, 2006.
- NOVAK David, "The Universality of Jewish Ethics: A Rejonder to Secularist Critics", *The Journal of Religious Ethics*, 36/2 (2008), 181-211.
- OUAKNIN Marc-Alain, "Yahudilerin Tanrısı", *İnancın En Güzel Tarihi*, 8. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, 45-95.
- ÖZALKAN Seda, *Siyonizm Karşıtı Yahudiler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- ÖZMEN, Seda. *18. Yüzyıl Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala ve Moses Mendelssohn*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2014.
- ÖZMEN Seda, "Reform Yahudiliğinin Pittsburgh ve Columbus Platformları Bağlamında Değişen Kutsal Topraklara Dönüş İnancı", *İsrailiyat*, sy. 2 (2018), 82-101.
- ÖZTÜRK Nermin, "İlahi Dinlerde Yemin, Keffaret Ve Kurban", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/13 (2002).
- PAUL Shalom M., S. David SPERLİNG, "Prophets and Prophecy", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 16/566-86.
- PELLI Moshe, *Haskalah and Beyond*, New York: University Press of America, 2010.
- PİKAR Ariel, "Dindar-Siyonist Hahamların Fetvalarında İsrail Devleti'ndeki Yahudi Olmayanların Statüsü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Eldar Hasanov, 17/30 (2014), 1-23.
- POPOVSKY Rabbi Mark A., *Jewish Ritual, Reality and Response at the End of Life*, North Carolina: Duke Institute on Care at the End of Life, 2007.
- PRICE Jonathan, "Zealots and Sicarii", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 21/467-80.
- RABİNOWİCZ Harry, "Death", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2002, 5/510-13.

- RABINOWITZ Louis Isaac, "Heder", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 8/752.
- RABKIN Yakov M., *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, çev. Şahika Tokel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- RAVITZKY Aviezer, "Exile in the Holy Land: The Dilemma of Haredi Jewry", *Studies in Contemporary Jewry: Israel State and Society 1948-1988*, ed. Peter Y. Medding, New York, Oxford: Oxford University Press, 1989, 89-125.
- ROTHKOFF Aaron, "Sacrifice", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 17/639-49.
- SAFRA Jacob E., "Hanukkah", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006s. 410.
- , "Kol Nidre", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006, 645.
- , "Neilah", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006, 794.
- , "Passover", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006, 844.
- , "Purim", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006, 891.
- , (ed.), "Shavuot", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Singapore: Universal Copyright Conventions, 2006, 992.
- SAMET Moshe, "The Beginnings of Orthodoxy", *Oxford University Press*, 8/3 (1988), 249-69.
- SAMET Moshe Shraga, "Moses Sofer", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 18/742-43.
- , "Moses Sofer", *Jewish Virtual Library*, (02.05.2021), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/sofer-moses>.
- SCHIFFMAN Daniel, "The Ideology of Full-Time Religious Study by Married Men in Israeli Ultra-Orthodox Judaism", 2011.
- SCHILLER Rabbi Mayer, "The Obligation of Married Women To Cover Their Hair", *The Journal of Halacha*, 1995, 81-108.
- SCHREIBER Aaron M., "The Hatam Sofer's Nuanced Attitude Towards Secular Learning, Maskilim, and Reformers", *The Torah U-Madda Journal*, sy. 11 (t.y.), 123-73.
- SCHREIBER Lynne, "Sherwin Wine", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 21/81-82.
- SHAHAK Israel, Norton MEZVINSKY, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.

- SHAI Donna, “Working Women/Cloistered Men: A Family Development Approach to Marriage Arrangements among Ultra-Orthodox Jews”, *Journal of Comparative Family Studies*, 33/1 (2002), 97-115.
- SHIFFER Varda, “The Haredi Educational System: Allocation of Public Funds”, *Contemporary Jewry*, 20/1 (1999), 138-66.
- SHILHAV Yosseph, *Ultra-Orthodoxy in Urban Governance in Israel*, Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies Ltd., 1998.
- SILBER Michael K., “The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition”, *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, ed. Jack Wertheimer, New York: The Jewish Theological Seminary of America, t.y., 23-84.
- , “The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary”, *Toward Modernity: The European Jewish Model*, ed. Jacob Katz, United States of America: Transaction, 1987, 107-58.
- SKOLNIK Fred, “Haredim”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 8/348-51.
- , (ed.), “Hasidim”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 8/390-91.
- SLUTSKY Yehuda, Judith R. BASKIN, “Haskalah”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 8/434-43.
- SNOWMAN Leonard V., Jonathan SEIDEL, “Circumcision”, *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 4/730-34.
- SOLOMON Norman, “Angels”, *Historical Dictionary of Judaism*, London: Rowman and Littlefield, 2015, 71.
- STADLER Nurit, “Infiltrating Fundamentalist Institutions”, *A Reader in Philosophy, Core Concepts, and Practice*, c. 354 (2013), 341-57.
- , “Terror, Corpse Symbolism, and Taboo Violation: The ‘Haredi Disaster Victim Identification Team in Israel’ (Zaka)”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 12/4 (2006), 837-58.
- , *Yeshiva Fundamentalism: Piety, Gender, and Resistance in the Ultra-Orthodox World*, New York: New York University Press, 2009.
- STAFF OU Kosher, “What Is Kitniyot?”, *Kosher*, (19.05.2021), <https://oukosher.org/passover/articles/what-is-kitniyot/>.
- STAMPFER Shaul, *Lithuanian Yeshivas of the Nineteenth Century: Creating a Tradition of Learning*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2012.
- STEFON Matt, (ed.), *Judaism History, Belief, and Practice*, 2. Basım, New York: Britannica Educational Publishing, 2012.
- ŞEHRİSTANİ, *Milel ve Nihal*, 5. Basım, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Talmud*, Erişim 4 Ocak 2020. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud>

- TA-SHMA Israel Moses, "Kasher", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 11/821.
- TELUSHKIN Joseph, *Rebbe: The Life and Teachings of Menachem M. Schneerson, the Most Influential Rabbi in Modern History*, United States of America: Harper Wave, 2016.
- TOROS Şeli, Jak PARDO, (çev.), *Mitsvot*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın A.ş, 2009.
- UĞUR Hakan, "Eski Ahid'deki 'Dua' Kavramının Kur'an'daki 'Salât' Kavramıyla İlişkisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 8/2 (2008), 133-66.
- "Ultra Ortodoks Yahudiler, hahamların fetvası ile Covid-19 aşısı olmaya başladı", *Euronews*, 13.03.2021, <https://tr.euronews.com/2021/03/13/ultra-ortodoks-yahudiler-hahamlar-n-fetvas-ile-covid-19-as-s-olmaya-baslad>.
- ÜNAL Asife, "Yahudi Düğün Gelenekleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2016), 225-41.
- WASSERMAN Elhanan Bunim, *The Epoch of the Messiah*, Los Angeles: Rabbi E.S. Wasserman, 1985.
- WEISS Benjamin, "Mishnah", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 14/319-30.
- WEISS Rabbi Yisroel David, "Siyonizme Karşı Dini Görüş", *Yahudi Perspektifinden Anti-Siyonizm*, çev. Özlem Özer, İstanbul: Mube Matbaa, 2010, 19-30.
- WEISS Raysh, "Haredim (Charedim), or Ultra-Orthodox Jews", *My Jewish Learning*, 01.11.2021, <https://www.myjewishlearning.com/article/haredim-charedim/>.
- "What Do Humanistic Jews Believe about God?", *The City Congregation for Humanistic Judaism Secular & Cultural Judaism*, 23.12.2020, <https://citycongregation.org/faq/>.
- WILENSKY M., "Mitnaggedim", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 14/371.
- YIKMAZ Yusuf, "Ruhun Yeniden Dirilmesi Unsuru Üzerinden Zerdüştlük–Yahudilik Etkileşimi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11 (2017), 149-58.
- ZADOFF Efraim, "Fasting and Fast Days", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, ed. Fred Skolnik, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 6/719-23.
- "Zion", *Encyclopedia Judaica*, 22 cilt, Detroit: Mac Millan Reference and Keter Publishing House, 2007, 21/538.
- ירדה thk. אלפרסון בלהה, תמיר דובי, דנה שטרקמן, להיות אזרחים בישראל: במדינה יהודית ודמוקרטית. אשכנזי, ירושלים: משרד החינוך המזכירות הפדגוגית, 2016.
- גוסס, "מילוג", (22.09.2021), <https://milog.co.il/גוסס>.
- הלכות, בעת יציאת הנשמה", *הידברות*, (23.09.2021), https://www.hidabroot.org/article/226987?__cf_chl_jschl_tk__=pmd_osDNH73

B2k8sSHwYrlH0.CCqHzSwQ8ZB._RwEmFGGhE-1632402571-0-gqNtZGzNAiWjcnBszQal.

המשיח/המשיח, (20.08.2021), <https://milog.co.il/>

חדר, (05.10.2021), <https://milog.co.il/>

שיבת ציון, (14.02.2021), <https://www.hamichlol.org.il/>

תפילת העמידה, (15.05.2021), <http://www.daat.ac.il/daat/sidurim/mizrah/hol/shaharit.htm>